

T.C.

**Kırıkkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı
İktisat Bilim Dalı**

**İSLAMİ GELİŞME ENDEKSİ: İSLAMİ DEĞERLERE
UYGUNLUK BAKIMINDAN ULUSLARARASI BİR
KARŞILAŞTIRMA**

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan

Özgür KANBİR

Danışman

Prof. Dr. Mehmet DİKKAYA

Şubat-2020

Kırıkkale

T.C.
Kırıkkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı
İktisat Bilim Dalı

İSLAMİ GELİŞME ENDEKSİ: İSLAMİ DEĞERLERE
UYGUNLUK BAKIMINDAN ULUSLARARASI BİR
KARŞILAŞTIRMA

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan

Özgür KANBİR

Danışman

Prof. Dr. Mehmet DİKKAYA

Şubat-2020

Kırıkkale

KABUL-ONAY

Prof. Dr. Mehmet DİKKAYA danışmanlığında Özgür KANBİR tarafından hazırlanan "İSLAMİ GELİŞME ENDEKSİ: İSLAMİ DEĞERLERE UYGUNLUK BAKIMINDAN ULUSLARARASI BİR KARŞILAŞTIRMA" adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

12/02/2020

Prof. Dr. Mehmet DİKKAYA (Danışman)

Prof. Dr. Latif ÖZTÜRK

Prof. Dr. Erşan SEYER

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

.../02/2020

Doç.Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ
Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Bir çalışma her ne kadar yazarının imzasını taşıyor ise de en yakınından başlayarak, yaşayan ve yaşamayan pek çok insanın o çalışmaya etkisi ve katkısı vardır. Bu tez, ortaya çıkması ve olgunlaşması sürecinde destek gördüğüm insanlar olmasaydı, yazılmazdı.

Çok kıymetli eşim Ayşe çalışmanın en zorlu zamanlarında hep destekçim oldu. Fakat bundan da öte, bu çalışmada en önemli ilham kaynağıdır. Bu alanda bir tez yazmış olmam, onunla yollarımızın buluşmasına kadar uzanır. Ünlü bir yazar eşinizi iyi seçin, çünkü eşiniz sizin hayatınız olur, demişti. Hayatımla doğruladığım bir söz oldu.

Oğlum Murat’ın günler ve aylarca zamanından çaldım. Onun, artık son aylarda tezi bitirmem için bir yandan dua ederken, diğer yandan “*artık çalışmayı bırakıp da benimle ilgilenir misin baba?*” serzenişlerini telafi edebilir miyim bilemiyorum...

Üstadım, danışmanım Mehmet Dikkaya; insan olarak ve akademisyen olarak sahip olduğum en önemli değerlerden biri...kendisiyle yollarımız buluştuğundan beri “*insanın, insanla insanca karşılaşması*”nın bahtiyarlığını yaşadım... hem tez konusu olarak böylesi önemli ve kapsamlı bir konuyu çalışmamı önerecek kadar bana güven duydu ve hem de çalışmanın zamanında ve yetkin bir şekilde tamamlanabilmesi için sürekli olarak destek verdi. Son aylarda özellikle ihtiyaç duyduğumda hep yanımda oldu. Şükranlarımı sunuyorum.

Jüri üyelerimizin hepsi çok önemli eleştiriler ve katkılar sağladı. Mustafa Acar üstadın, metni içerik ve biçimsel olarak iyi hale getirmek adına verdiği emek için ne kadar teşekkür etsem azdır. Düzeltme sayfalarının her birini elime aldığımda yoğun bir minnettarlık duydum. Jürimde bulunmasından onur duyduğum diğer hocalarım; Latif Öztürk hocam çalışmanın istatistiksel olarak olgunlaşmasında çok kritik önerilerde bulundu. Erşan Sever hocam yine o nazik tavrıyla metnin olgunlaşması açısından önemli katkılar sağladı. Cengiz Samur hocama kapsamlı ve geneli itibariyle yapıcı eleştirilerinden ötürü ayrıca teşekkür ediyorum. Güven Delice hocama da çalışmanın başında yaptığı eleştiriler, yönlendirmeler ve verdiği güvenden ötürü ayrıca teşekkür ediyorum.

Kıymetli arkadaşım Dr. Fikret Işık, soyadı gibi nurlu bir insan. Onun moral desteğini İngilizce hazırlık zamanlarımdan, doktoranın bitmesine kadar her zaman yanımda hissettim. Yaşamımdaki en önemli destekçilerimden biri, sağolsun.

Ayrıca yazdıkları ile çalışmamda büyük katkıları olan, ibn Haldun'a, Smith'e, Chapra'ya, Ülgener'e, Orman'a, Tabakoğlu'na, Garaudy'e, Hodgson'a , Askari'ye, Khan'a, Sezgin'e, Acar'a, Demir'e, Kallek'e, Çizakça'ya ve kaynakçamda yer alan diğer, yaşayan ve rahmetli olmuş iktisat biliminin ve İslam medeniyetinin önemli üstatlarına da şükran duyuyorum.

İkisi de Rahmet-i Rahman'a kavuşan çok sevgili Şehzade nenem ve Hacımurat dedemden Allah razı olsun... Onlardan aldığım ahlak ve çalışma azmi olmasaydı, hiçbir şey böyle olmazdı... O yüzden yaptığım tüm çalışmalar onların parmak izini taşıyor...Allah, anılarına layık olmayı nasibetsin.

Son olarak çalışmamın bilim dünyasına hayırlı olmasını diliyorum. Gayret bizden, tevfik Allah'tan...

ÖZET

İSLAMİ GELİŞME ENDEKSİ: İSLAMİ DEĞERLERE UYGUNLUK BAKIMINDAN ULUSLARARASI BİR KARŞILAŞTIRMA

21. yüzyıla girildiğinde Müslüman toplumların genelinin ekonomik ve sosyal geri kalmışlıklarının devam ettiği görülmektedir. Buradan hareketle, çalışmanın şu üç temel amacı bulunmaktadır. İlki İslam toplumlarının neden geri kaldığı sorusunu yanıtlamaktır. İkinci olarak İslam inancının ve değerler sisteminin ekonomik gelişme anlayışının ne olduğunun ortaya çıkarılmasıdır. Üçüncü amaç ise İslam inancına bağlı bir gelişme anlayışından hareketle uluslararası bir gelişme endeksi oluşturmaktır.

Bu çalışma İslam dininin ekonomik gelişme ile olan bağlantılarını açığa çıkararak, geri kalmışlığın, İslam inancı ve değerler sisteminden kaynaklanmadığı sonucuna ulaşmıştır. Müslüman toplumların ekonomik ve sosyal geri kalmışlıklarının içsel ve dışsal nedenleri bulunmaktadır. Yeniden ekonomik ve sosyal gelişmeyi sağlayabilmek için öncelikle gelişme sürecini frenleyen sebeplerin aşılabilmesi merkezi önemdedir.

İslam dininin gelişme anlayışı maddi ve manevi gelişme kaynaklarının bütünlüğü içinde tasarlanmıştır. Gelişmenin hedefi insanın felahını ve refahını birlikte sağlamaktır. Bunun için bireyler ve toplum inanç ve sosyal değerlerin önerdiği zihniyet yapısı ile ekonomik ve sosyal davranışlarına yön verebilir. İslam inancında insan, Allah'ın yeryüzündeki halifesidir. İnsanın hem kendisine hem de toplumsal ve doğal çevreye karşı sorumlulukları vardır. Bu sorumluluk, gelişmeyi gerçekleştirme ve sürdürme anlayışına dayanır. Bu anlayış ekonomik davranışa, ahlaki bir piyasa içerisinde yön vermektedir. Bu sürecin temel motivasyonu adalet, denge, meşveret, maslahat, liyakat, marifet ve bireyin özgürlüğünü gözetken değerler bütünüdür. Bunlar İslami gelişme değerleridir.

Çalışmanın uygulama kısmında bir İslami Gelişme Endeksi hazırlanmıştır. Bu endeks, İslami gelişmeyi temsil ettiğini düşündüğümüz maddi ve manevi gelişme göstergeleri belirlenerek oluşturulmuştur. Göstergeler 2018 yılı için 148 ülkenin verileri toplanarak istatistiksel standartlaştırma yöntemi ile bir endekse dönüştürülmüştür. Endeksin sonuçlarına göre Müslüman nüfusu yoğun ülkeler İslami gelişmede Birleşik Arap Emirlikleri, Katar ve Malezya gibi birkaç ülke haricinde üst sıralamalarda yer almamaktadır. İslami gelişmede birinci sırada gelen ülke İsviçre olarak bulunmuştur. Endekste Müslüman ülkeler arasında en yüksek puanla 20. sırada Birleşik Arap Emirlikleri yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam, gelişme, kalkınma, geri kalmışlık, uygarlık, din, değerler, İslami gelişme endeksi

ABSTRACT

Kanbir, Özgür, “**Islamic Development Index: An International Comparison On Compatibility With The Islamic Values**”, PhD Dissertation, Kırıkkale, 2020

Entering the 21st century, the economic and social backwardness of most Muslim societies continues. Movement with from this phenomenon, there are three main purposes of working. One is to answer the question of why Islamic societies lag behind. The second aim is to reveal the understanding of economic development and belief in Islam and the system of values. The third aim is to create an international development index based on an Islamic belief in development.

This study has revealed the relevance of the religion of Islam with economic development and concluded that backwardness does not stem from the system of Islamic beliefs and values. There are internal and external reasons for the economic and social backwardness of Muslim societies. In order to provide economic and social development again, it is of central importance to overcome the reasons that hinder the development process.

The understanding of development of the Islamic religion was designed in the integrity of the material and spiritual development resources. The goal of development is to ensure human welfare and falah together. To this end, individuals and society can steer their economic and social behavior with the mindset suggested by beliefs and social values. Therefore, it can realize and pursuance development. In the belief of Islam, man is the caliph of Allah on earth. Man has responsibilities both to himself and to the social and natural environment. This responsibility is based on the understanding of realizing and maintaining the development. This understanding leads economic behavior within a moral market. The main motivation of this process is justice, balance, social consultation, public interest, merit, common goodness and the values that protect the individual's freedom. This are Islamic development values.

An Islamic Development Index was prepared in the application part of the study. This index was created by determining the material and moral development indicators. These indicators represent Islamic development. Indicators were prepared by collecting data from 148 countries for year 2018. Data were then converted into an index by statistical standardization method. According to the results of the index, countries with dense Muslim populations rank not highly in Islamic development. Exceptions to this situation are several countries, such as the United Arab Emirates, Qatar and Malaysia. Switzerland is the first country in Islamic development. The United Arab Emirates is ranked 20th with the highest score among Muslim countries in the index.

Keywords: Islam, development, development, underdevelopment, civilization, religion, values, Islam development index

SİMGELER VE KISALTMALAR

AGÜ:	Az gelişmiş Ülke
BM:	Birleşmiş Milletler
ÇUŞ:	Çok Uluslu Şirket
DB:	Dünya Bankası
ECB:	European Central Bank
EII:	Economic Islamicity Index
FED:	Federal Reserve
GSCI:	The Global Sustainable Competitiveness Index
GSYH:	Gayrisafi Yurtiçi Hasıla
HDI:	Human Development Index
HDIG:	Human Development Index Containing Gini
ICD:	The Islamic Cooperation for The Development of the Private Sector
IFDI:	Islamic Finance Development Indicators
IFDR:	Islamic Finance Development Report
İGE:	İslami Gelişme Endeksi
IHDI:	Inequality Adjusted Human Development Index
IDB:	Islamic Development Bank
İİT:	İslam İşbirliği Teşkilatı
OECD:	The Organisation for Economic Cooperation and Development
OIC:	Organisation of Islamic Cooperation (İslam Konferansı Örgütü)
TÜFE:	Tüketici Fiyatları Endeksi
UNDP:	United Nations Development Programme

TABLÖLAR

Tablo 1: Gelişmenin Zaman İçindeki Anlamları	17
Tablo 2: Boeke'ye Göre Doğulu ve Batılı Toplumsal Sistemin Özellikleri.....	51
Tablo 3: İslam Dünyasının Yükseliş ve Çöküşleri.....	110
Tablo 4: GSYH'ye göre ilk yirmi İİT ülkesinin seçilmiş göstergeleri-2018 Yılı.....	182
Tablo 5 Ülkelerin ve Bölgelerin Kişi Başına Düşen Gelir Sınıflandırması (2017-\$)	184
Tablo 6: İİT Ülkelerinin HDI Sıralaması (2018)	187
Tablo 7: İİT Ülkelerinin HDIG Sırası ve HDI Karşılaştırması (2018)	189
Tablo 8: İİT Ülkelerinin İslamîlik Endeksi Sıralaması- EII (2018).....	192
Tablo 9: Anto'nun İslami İnsani Gelişme Endeksi ve HDI Karşılaştırması (2007)	196
Tablo 10: İslami Finans Gelişme Sıralaması (2018).....	198
Tablo 11 İslami Gelişme Endeksi -İGE (2018 Yılı)	234
Tablo 12: İslami Gelişme Endeksi, İslamîlik Endeksi ve İnsani Gelişme Endeksi: Üçlü Karşılaştırma, İlk Yirmi Ülke -2018	236
Tablo 13: İİT Ülkelerinin İGE, EII ve HDI Sıralamaları: Üçlü Karşılaştırma (2018 Yılı)	237
Tablo 14: Maddi ve Manevi Gelişme Endeksi- İlk Yirmi Ülke (2018 Yılı).....	240
Tablo 15: Maddi Gelişme Sıralaması (2018 Yılı).....	268
Tablo 16: Manevi Gelişme Sıralaması (2018 Yılı).....	270

ŞEKİLLER

Şekil 1:Kalkınma Teorilerinin Sınıflandırılması.....	22
Şekil 2: İslam Uygarlığının Gerileme ve Çökme Dönemleri.....	116
Şekil 3 İslami Gelişmenin Unsurları	129
Şekil 4 İslami Gelişmenin Boyutları	137
Şekil 5 İslami Gelişmeye Kaynaklık Eden Değerler Sistemi.....	142
Şekil 6: İİT Ülkelerinin Nüfusunun Dağılımı (2018)	178
Şekil 7: İİT Ülkelerinin GSYH Değerlerinin Bölgelere Dağılımı (2018, Cari \$)....	179
Şekil 8: İİT Ülkelerinin Dünya Nüfusu İçindeki Oranı (2018).....	180
Şekil 9: İİT Ülkelerinin Dünya GSYH'si İçindeki Payları (2018)	181
Şekil 10: İİT Ülkelerinin Dünya Doğalgaz Rezervi İçindeki Oranı (%-2017 Yılı). 183	
Şekil 11: İİT Ülkelerinin Dünya Petrol Rezervi İçindeki Oranı (%-2017 Yılı).....	183
Şekil 12: İslami Gelişme Endeksi (İGE) Değişkenleri	205
Şekil 13: Seçilmiş Ülkeler ve İİT Ülkelerinin Küresel Barış Endeksi Puanları (2018)	216
Şekil 14: Dünya Mutluluk Raporuna Göre İİT ve Seçilmiş Bazı Ülkeler (2018)....	218
Şekil 15: Uluslararası Yardımların GSYH'ye Oranı (2017 Yılı)	220
Şekil 16: Seçilmiş Ülkelerde ve İİT ülkelerinde Demokrasi Puanları (2018)	224
Şekil 17: Seçilmiş Bazı Ülkelerde ve İİT Üyelerinde Cinayet Oranları (2018)	227

İSLAM VE EKONOMİK GELİŞME

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	iv
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	viii
TABLolar	ix
ŞEKİLLER.....	x
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	9
EKONOMİK GELİŞME: KAVRAMSAL VE TEORİK ARKA PLAN	9
1.1. GELİŞMENİN EPİSTEMOLOJİSİ	9
1.2. KALKINMA TEORİLERİ	19
1.2.1. Ekonomik Yaklaşımlar.....	23
1.2.1.1. Geleneksel İktisada Dayalı Açıklamalar.....	23
1.2.1.2.Yapısalcı Yaklaşım	33
1.2.1.3.Bağımlılık Yaklaşımı	36
1.2.2. Sosyo-Kültürel Yaklaşımlar.....	48
1.2.2.1. İkilik Kuramı	48
1.2.2.2. İnsanın Psiko-Düşünsel Yapısı.....	52
1.2.2.3. Sosyal Değer Yargıları	52
1.2.2.4. Kurumsal Yaklaşım	53
1.2.2.5. Din ve Zihniyet.....	55
1.2.3. Coğrafi-İklimsel Yaklaşım.....	60
1.3. KALKINMA STRATEJİLERİ	61
1.3.1. Dengeli Kalkınma Stratejisi	62

1.3.2.	Dengesiz Kalkınma Stratejisi.....	63
1.4.	GELENEKSEL İKTİSADIN GELİŞME ANLAYIŞININ KRİTİĞİ.....	64
	İKİNCİ BÖLÜM.....	67
	İSLAM VE EKONOMİK GELİŞME TARTIŞMALARI.....	67
2.1.	İSLAM İKTİSADI: KAVRAMSAL VE KURAMSAL YAKLAŞIM.....	67
2.2.	İSLAM İKTİSADI: TARİHSEL ARKA PLANI	76
2.3.	GELİŞMENİN SOSYOLOJİSİ: GÜNCEL TARTIŞMALAR.....	82
2.3.1.	Geleneksel Oryantalist Yaklaşımlar.....	85
2.3.2.	İslamcılık Düşüncesine Göre Gelişme	95
2.4.	İSLAM TOPLUMLARININ GERİ KALMIŞLIĞININ NEDENLERİ ..	103
2.4.1.	İçsel Nedenler	105
2.4.2.	Dışsal Nedenler.....	115
2.5.	İSLAMİ GELİŞME YAKLAŞIMI	120
2.5.1.	İslam'da Gelişmenin Teorik Çerçevesi.....	120
2.5.1.1.	Gelişme, Refah ve Felah İlişkisi	135
2.5.1.2.	İslami Gelişmede Piyasa ve Devletin Rolü.....	140
2.5.1.3.	İlke/Değer Temelli Gelişme Anlayışı	141
2.5.1.4.	Talep Yönlü Gelişme Yaklaşımı.....	154
2.5.1.5.	Pozitif İktisadın Gelişme Felsefesi ile İslami Gelişme Felsefesi: Bir Karşılaştırma	157
2.5.2.	İslami Gelişme Stratejisi	160
2.5.2.1.	Bölgesel Eşitsizliklerin Azaltılması.....	160
2.5.2.2.	İslami Finans ve Gelişme.....	162
2.5.2.3.	Sosyal Politika ve İnsanın Güçlendirilmesi	166
2.5.2.4.	Mülkiyet Hakkı, Servetin Tabana Yayılmasının Sağlanması ve KOBİ'ler	168
2.5.2.5.	Sınırsız Tüketim Toplumu Yerine İhtiyaç Merkezli Tüketim Anlayışı	171

2.5.2.6. Uluslararası İlişkiler Boyutu.....	174
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	177
İSLAMİ GELİŞME ENDEKSİ: ANALİTİK BİR YAKLAŞIM	177
3.1. İSLAM İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI ÜLKELERİNE MAKROEKONOMİK BAKIŞ177	
3.2. EKONOMİK GELİŞMENİN ÖLÇÜMÜ LİTERATÜRÜ VE MÜSLÜMAN ÜLKELERİN DURUMU	184
3.2.1. Kişi Başına Düşen Gelire Göre Sınıflandırma.....	184
3.2.2. İnsani Gelişme Endeksi (HDI).....	185
3.2.3. Gelir Dağılımına Duyarlı İnsani Gelişme Endeksi (HDIG)	188
3.2.4. İslamîlik Endeksi (EII).....	190
3.2.5. İslami İnsani Gelişme Endeksi (I-HDI)	195
3.2.6. İslami Finans Gelişme Göstergesi (IFDI).....	197
3.2.7. Literatürde Yer Alan Diğer Endeks Çalışmaları.....	200
3.3. İSLAMİ GELİŞME ENDEKSİ (İGE)	203
3.3.1.Yöntem ve Değişkenler	203
3.3.1.1.Maddi Gelişmeyi Ölçen Değişkenler	206
3.3.1.2.Manevi Gelişme Değişkenleri.....	214
3.3.2.Hesaplama.....	229
3.3.3.Modelin Sonuçları.....	233
SONUÇ	242
Kaynakça.....	250
EKLER.....	267
EK.1.MADDİ GELİŞME SIRALAMASI	268
EK.2.MANEVİ GELİŞME SIRALAMASI.....	270

GİRİŞ

Müslüman Toplamların geneli ve başka pek çok ÷lke, 21. yüzyıla ekonomik ve sosyal yapılarındaki geri kalmışlık sorunu ile girdiler. Bu sorunun çözümü, bu durumdaki pek çok ÷lke açısından henüz sağlanamamıştır. Ekonomik gelişme ve kalkınma gündemi önemini ve sıcaklığını korumaya devam etmektedir. Kalkınma amacını taşıyan hükümetler, siyasal hareketler/partiler, bu amaç için vaatlerde bulunmakta ve politika geliştirmektedir. Geri kalmış ÷lkeler, gelişmiş ÷lkelerin ulaştığı sanayi sonrası toplumun avantaj ve dezavantajlarıyla yüzleşerek gelişme sürecini tamamlamaya çalışmaktadır. Devletler bu amaçla iktisat politikalarına yön vermeye ve gelişmenin yol ve yöntemlerini bulmaya çalışmaktadır.

İktisat yazını bu çerçevede son yetmiş yıldır önemli düzeyde bir birikim oluşturmuştur. 1950'lerden itibaren geliştirilen kalkınma ve gelişme literatürü Batılı merkezlerden hareketle tüm dünyaya yayılmıştır. Gelişme anlayışları, kimi zaman kapalı ekonomilere, merkezi planlamaya odaklanırken, kimi dönemlerde de geniş kamu müdahaleciliğine ya da serbest ticaret ve dışa açılma stratejilerine odaklanmıştır.

Batılı ÷lkelerin çoğu gelişme sürecini büyük oranda 19. yüzyılda tamamlamış ve artık ekonomik gücün doruğa ulaştığı bir noktada oluşan uluslararası yapılanma, rekabeti iki büyük Dünya savaşına kadar taşımıştır. Bu süreçte 20. yüzyıl önemli deneyimlere adeta bir iktisadi laboratuvar ortamına sahne olmuştur. Bugünden bakıldığında hangi politikaların nasıl sonuçlar verdiğine dair hatırı sayılır bir tarihsel deneyime sahip olduğumuz söylenebilir.

Özellikle son elli yılda, Müslüman toplumlardaki pek çok bilim insanı, kendi uygarlık birikiminden hareketle, ekonomik sorunlara eğilme ihtiyacı duymuşlardır. Onları bu çalışmalara yönelten etkenlerden biri de belki, Müslüman toplumların uyguladıkları seküler gelişme anlayışlarının yarattığı başarı ve başarısızlıklar içinde bir kimlik ve uygarlık sorununun varlığıdır. Bu çerçevede İslam medeniyetinin tarihsel deneyiminin iktisadi gelişme açısından değerlendirilmesi önemli bir gündem oluşturmuştur. Bu deneyimin ve birikimin anlaşılması gelişme sorunu açısından yeni bir bakış açısı getirebilir.

Çalışmanın amacı İslam dininin ekonomik gelişme ile olan ilişkisini ele almak ve bu ilişkiyi somutlaştıran bir ekonomik gelişme endeksi yapmaktır. Çalışmanın temel argümanı, İslam'ın tüm ekonomik ve sosyal yaşamın bütünsel gelişimi için bir müşevvik olduğu iddiasıdır. Buradan hareketle birtakım sorulara cevap aranacaktır. İslam dini ve onun uygulamalarının iktisadi gelişme sürecindeki rolü nedir? İslam dünyasının geri kalmışlığının nedenleri nelerdir? Bu nedenler arasında İslam inancının payı var mıdır? Azgelişmiş Müslüman ülkeler İslam inancına sahip oldukları için mi geri kaldılar? Dünyada geri kalmışlık olgusu sadece Müslüman ülkelere has bir durum mudur? Ülkelerin ekonomik gelişmişliklerini incelediğimizde asıl etki dinden mi kaynaklanıyor, yoksa geri kalmışlığın başka sosyolojik, siyasal ve iktisadi nedenleri mi var? İslam dini ile ekonomik gelişme arasındaki ilişki ekonomik gelişmeyi destekleyici bir ilişki midir? Yoksa bizatihi İslam inancı Müslüman toplumların geri kalmalarına mı neden olmuştur? İslam dininin öne sürdüğü bir ekonomik anlayış ve ilkeler dizisi var mıdır ve varsa bunlar nelerdir? İslam dininin modern ekonomik yaklaşımların gelişme anlayışı karşısındaki pozisyonu nedir? Müslüman toplumların bu çerçevedeki temel sorunları nelerdir? Özellikle hangi alanlarda geri kalmışlık yaşanmaktadır?

Bu ve benzeri sorular yaklaşık yüzyıldan fazladır Müslüman toplumlarda sorulan ve cevap aranan sorulardır. Müslüman ülkelerin ve hatta dünyanın geri kalmış diğer coğrafyalarındaki toplumların azgelişmişlik sorunu çözülmediği müddetçe de bu ve benzeri sorular sorulmaya ve çözüm alternatifleri üretilmeye devam edecek gibi görünmektedir.

Son dönemde İslam iktisadi çalışmalarının yoğunlaştığı alan daha ziyade İslami finans alanı olmuştur. Bununla birlikte üzerinde durulması ve çalışması gereken diğer ana alanlardan biri de gelişme iktisadıdır. O bakımdan, bu çalışmanın kalkınma literatürüne İslami iktisat açısından bir katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

Çalışma bir iktisat çalışması olmakla birlikte, çalışmada disiplinler arası bir yöntem kullanılacaktır. Sosyoloji, tarih, ilahiyat, istatistik gibi disiplinlerden faydalanarak yapılan bu araştırma teorik ve empirik olarak iki yaklaşımla ele alınacaktır. Teorik çerçevede kütüphane kaynaklarına ve makale taramasına dayalı bir araştırma ile elde edilen bulgular analiz edilecektir. Çalışmada Kur'an-ı Kerim Mealleri olarak Diyanet

İşleri Başkanlığı'nın, Elmalılı Hamdi Yazır'ın, İhsan Eliaçık'ın, Mustafa Öztürk'ün, Seyyid Kutup'un ve Yaşar Nuri Öztürk'ün mealleri kullanılmıştır.

Empirik kısımda ise istatistiksel bir model kurularak İslam ülkelerinin ekonomik gelişmelerine etki eden maddi ve manevi değerlere ve verilere ait değişkenler saptanacaktır. Ulusal ve uluslararası veri tabanlarından, İslami gelişmeyi temsil ettiğini düşündüğümüz vekil değişkenlerin verileri toplanacaktır. Bu verilerden hareketle bir İslami gelişme endeksi üretilerek sadece nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan ülkeler için değil, verileri bulunabilen tüm ülkeleri kapsayan bir uluslararası İslami gelişmişlik sıralaması yapılacaktır.

Çalışmanın sınırlılıkları açısından bir değerlendirme yapıldığında, her ne kadar diğer disiplinlerden beslense de öncelikle bu çalışma temelde bir iktisat çalışması ve özelde İslam iktisadı kapsamına düşünülebilecek bir araştırmadır. Bununla birlikte bu çalışma “*nasıl daha iyi Müslüman olunur?*” sorusuna cevap arayan bir ilahiyat çalışması olmadığı gibi iman, itikat, dini ritüeller ve bu bağlamdaki inanç pratiklerini ele alan bir çalışma da değildir. Araştırma, İslam inancının ve pratiklerinin iktisadi boyutları itibari ile ekonomik gelişme ile olan ilişkisini kurgulamak, açığa çıkarmak amacındadır.

Öte yandan İslam iktisadı araştırmalarının genelinde var olan zorluk burada da söz konusudur. Bu alanda yapılan bilimsel çalışmaların en önemli kısıtı ontolojiktir. Gerçek hayatta olmayan bir ekonomiye dair bir analiz yapılmaya çalışılacaktır. Dünya üzerinde saf bir İslam ekonomisinden söz etmek mümkün değildir. İslami adla var olan kimi otoriter ve diktatoryal yönetimler açısından da bu durum geçerlidir. Bu nedenle çalışma, İslami ilkeler ve değerler ile tarihsel tecrübeler ve genel kabul görmüş iktisadi yasalardan hareketle bugüne ışık tutma çabası olarak değerlendirilmelidir.

Çalışmanın diğer bir kısıtı ise İslami Gelişme Endeksinin oluşturulma süreci için söz konusudur. “*Sosyal ve ekonomik yaşamda hangi faaliyetler ve sonuçlar bir toplumun maddi ve manevi İslami gelişmesine uygundur*” sorusunu yanıtlama gücü olduğunu düşündüğümüz değişkenler belirlenecektir. Burada belirlenecek olan maddi ve manevi gelişme boyutlarına ait vekil değişkenlerin İslamiliği yansıtmaya gücünün kesin ve mutlak olamayacağını açıkça ifade etmemiz gerekmektedir. Öte yandan endekse

dahil edilen ülke sayısı, bu ülkeler için tüm göstergelerin temin edilebilmesine bağlıdır. Bazı ülkelerin endeks içinde yer alan verilerinin, uluslararası veri tabanlarında hesaplanmamış olması diğer bir kısıtlılık olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmanın diğer bir kısıtı ise genel olarak endeks çalışmalarında var olan bir durumdur. Endeksler zamanın belli bir anında çekilmiş bir fotoğraf karesi gibi, bir ülkenin sosyal ya da ekonomik fotoğrafını yansıtmaktadır. Ancak bir ülkenin bir anlık bir fotoğraf karesi üzerinden değerlendirilmesi epistemolojik açıdan yeterli ve bütünüyle sağlıklı olmayabilir. Bir ülkenin, uygarlığın, coğrafyanın, tarihsel deneyimlerini ve geçmişini bilmek bu manada fotoğrafın arka planının anlaşılması açısından elzemdir. O nedenle çalışmamızın bu endekse dair bu kısıtı tarihsel ereve verilerek giderilmeye çalışılacaktır.

Çalışmanın diğer bazı çalışmalardan ayrıldığı önemli noktalardan biri kullanacak olduğumuz yöntem ile ilgilidir. Çalışma teorik ve uygulamalı iki ana hat üzerinden ilerleyecektir. İşlam iktisadına dair teorik çalışma literatürü son yıllarda oldukça mmbit bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat uygulamaya dair sınırlı çalışma olması, bu alanın genelinde söz konusudur. Bu da esas itibariyle, yukarıda değindiğimiz ontolojik problemten kaynaklanmaktadır. Fakat buna rağmen yine de uygulama yapabilme imkanları söz konusudur. Bu minvalde çalışmamızın diğer İşlam iktisadı çalışmalarından önemli bir farkı, İşlami Gelişme Endeksi adıyla bir uygulamaya dayanıyor olmasıdır.

İşlam ile ilgili olarak bir endeks çalışması ilk defa 2010 yılında Rehman ve Askari tarafından yapılmıştır. Bu nc bir çalışmadır ve paradigmatic bir kırılma yaratmıştır. Hem İşlami değerlerin bilimsel ve güncel bir tartışma konusu olarak ön plana çıkarılması bakımından ve hem de UNDP'nin insani gelişme endeksinin yarattığı "tekel"i'nin kırılması açısından. Adı geçen bilim insanlarının çalışması bizim çalışmamızda detaylı olarak ele alınıp, tartışılacaktır. Ancak bizim yapacağımız alışma Rehman ve Askari'nin açtığı yoldan ilerleyerek yeni bir endeks oluşturmak yönünde olacaktır.

Öte yandan çalışmamızın Anto'nun 2011 yılında yaptığı çalışma ile benzer ve farklı yönleri bulunmaktadır. Anto da maddi ve maddi olmayan gelişme bağlamında bir kategorizasyona gitmekle birlikte ele aldığı değişken sayısı bizim çalışmamıza göre

daha dar kapsamlı kalmaktadır. Ayrıca Anto sadece İslam İşbirliği Teşkilatı ülkeleri (İİT) özelinde bir çalışma yapmış iken, bizim çalışmamız Rehman ve Askari'nin yaptığı gibi, Müslüman olmayan toplumları da kapsayacak şekilde 148 ülke verilerinden oluşmaktadır..

Çalışmanın sadece İİT ülkeleri özelinde değil de nüfusunun çoğunluğu Müslüman olmayan ülkeleri de kapsayacak şekilde tasarlanması ilk bakışta yadırganan bir tutum olabilir. Fakat bu çalışma bir ilahiyat çalışması değildir. Burada İslami ekonomik çerçeveye nispetle toplumların, ülkelerin *ekonomik gelişme* seyrinin karşılaştırmalı bir analizinin yapılması amaçlanmaktadır. Bu da Müslüman toplumların, dünyanın geri kalanı ile karşılaştırıldığında, İslami ekonomik gelişme anlayışı bağlamında nerede durduğun dair bir fotoğraf ortaya koyacaktır. Karşılaştırmalı analizlerin getirdiği “riskler”e nazaran sağladığı yararların daha fazla olduğu kanaatinde olduğumuzdan, bu çalışmada özellikle verileri temin edilebilen tüm ülkeler analize dahil edilecektir.

İslami Gelişme Endeksinin getireceği en önemli yenilik, gelişmeyi maddi ve manevi gelişme boyutları ile iki ana hat üzerinden tarif ederek hem İİT üyesi olan ülkeleri hem de diğer ülkeleri geniş ve bazıları ilk defa kullanılan bir veri seti üzerinden ve diğer endekslerden farklı ve ilk defa kullanılan değişkenleri içererek analiz edecek olmasıdır. Bu analiz ülkelerin genel İslami gelişme sıralamasını vermekle birlikte maddi gelişme sıralaması ve manevi gelişme sıralamasını da vererek bu alanlar için fikir yürütme ve politika önerilerinde bulunmak için zemin hazırlayabilecektir.

Çalışmanın birinci bölümünde, ekonomik gelişme olgusu epistemolojik, tarihsel ve pratik çerçevede ele alınacaktır. Literatürde yer alan ekonomik kalkınmaya yönelik ekonomik, sosyo-kültürel ve coğrafi-iklimsel yaklaşımlar açıklanacak ve temel kalkınma stratejilerine yer verilecektir. Bu bölümün sonunda aynı zamanda geleneksel iktisadın gelişme anlayışının bir kritiği yapılacaktır.

İkinci bölümde İslam ekonomisi çerçevesinde ekonomik gelişme anlayışı ele alınacaktır. Bu amaçla öncelikle İslam iktisadının ne olduğuna yönelik bir çerçeve çizilecektir. İslam iktisadının teorik temelleri ile bu yaklaşımın, iktisadi gelişme açısından ortaya koyduğu anlayışın detayları tarihsel arka plan verilerek tartışılacaktır.

Bu çerçevede İslam iktisadının, gelişme literatürünün diğer yaklaşımlarından hangi yönlerden farklı olduğu ortaya konulacaktır. Bu anlamda İslam iktisadının gelişme sorunsalına getirdiği yeniliğin ve önerilerin neler olduğu izah edilecektir.

Bu bölümde aynı zamanda gelişmenin sosyolojisine dair güncelliğini koruyan tartışma alanlarına değinilecektir. Aynı zamanda İslamcılık düşüncesinin ortaya çıkışı ve gelişme anlayışı çerçevesindeki anlamı tartışılacaktır.

İkinci bölümün diğer önemli bir başlığı Müslüman toplumların geri kalmalarının nedenlerinin açığa çıkarılmasıdır. İslam dünyasının geri kalmışlığının nedenlerinin ortaya konması aynı zamanda bir gelişme perspektifi sunmak açısından da önemlidir. İslam toplumları geçmişten bugüne pek çok başarı elde etmiş, Garaudy'nin deyimiyle bir İslam aydınlanması ya da Starr'ın deyimiyle bir kayıp aydınlanma yaşamıştır. Bilimde, sanatta, ekonomide ve teknolojide modern öncesi dünyanın bu görkemli medeniyetinin nasıl olup da söndüğünün anlaşılması merkezi önemde bir konudur. Problemi tespit etmek, bizi çözüme yaklaştıran bir adımdır. Geri kalma nedenleri, çalışmamızda içsel ve dışsal faktörler çerçevesinde tartışılacaktır.

Üçüncü bölümde ilk olarak İslam ülkelerinin bugün içinde bulundukları makroekonomik yapının genel bir görünümü ortaya konacaktır. Daha sonra ekonomik gelişmenin ölçümüne dair literatürde yer alan çalışmalara yer verilecektir. Akabinde İslam ülkelerinin ekonomik gelişme seviyelerine etki eden unsurlar Kur'an-ı Kerim, sünnet ve mevcut iktisadi yasalar çerçevesinde ortaya konacak, bu unsurlardan hareketle özgün bir iktisadi gelişme endeksi yapılmaya çalışılacaktır. Bizim geliştireceğimiz endeks literatürde yer alan bilim insanlarının katkılarını da değerlendirerek ve eleştirel bir gözle ele alarak yeni bir yaklaşım ortaya koyacaktır. Bu yaklaşımın adı *İslami Gelişme Endeksi*'dir.

Bu endeksten hareketle, çalışmanın diğer önemli amacı, Müslüman toplumların uluslararası boyutta diğer ülkeler arasındaki yerini ve konumunu yine İslami bir çerçevede ortaya koymaktır. Müslüman toplumların genel görünümüne odaklanıldığında önemli bir medeniyet mirasına sahip olmalarına rağmen sanki “dün” yokmuş gibi bir fotoğraf ile karşılaşılmaktadır. Adeta *tarihsiz toplumlar* görüntüsü veren trajik bir görüntüdür bu.

Müslümanların sosyal ve ekonomik sorunları akademik çalışmaların sayfalarından daha gerçek ve yakıcı sorulardır. Bir yanda maddi medeniyetin getirdiği imkanların yeterince kullanılamaması ve dahi ona yeterli düzeyde katkıda bulunamaması, öte yanda dinin vadettiği refah, kurtuluş ve felahtan uzak bir parçalanmışlık görüntüsü, genel manzarayı tanımlamaktadır. Sadece ekonomik refah açısından değil manevi boyut açısından da Müslüman toplumların kendi içlerinde ve uluslararası alanlarda çatışma ve ayrışma zeminleri hayli fazladır. Manevi enerji ve potansiyelin harcandığı alanlar toplumların gelişmesine hizmet edecek kanallar değildir. İslam bir yanda, bir inanç olarak tüm canlılığı ile yaşar iken öte yanda ne yazık ki hem Müslüman toplumlar için hem de dünyanın geri kalanı için bir yaşayan ve cazibesi olan somut bir uygarlık ifade etmemektedir. Müslüman ülkelerde maddi manevi sıkıntı içinde olan insanlar Batılı ülkelere göç etmektedir.

Bu genel manzarada İslam toplumları içinde, birey, Allah ve toplum ilişkisindeki denge kurulamamış görünmektedir. Böyle bir dengenin kurulması zor fakat gereklidir ki gelişme alanlarının önü açılsın. Müslüman bireylerin Allah ve toplum ile kurduğu ilişkinin İslamiliği gelişmenin niteliğini belirlemektedir.

Öte yandan birkaç yüz yıldır İslam uygarlığı insanlık için iyi bir yaşam perspektifi sunma imkanını ve kendine güvenini yitirmiş durumdadır. Batı uygarlığı muzaffer bir uygarlık olarak kendi gerçekliğini ve kültürünü dünyanın geri kalanına hegemonik bir güç ve söylem ile ulaştırmıştır. Bu kültürü en başta ekonomik güç taşımıştır. Ancak Müslüman toplumlar yenilgi sonrası, bu gelişme sürecinin gerisinde kaldıklarını anladıklarından itibaren, kendi medeniyet birikimlerini bir tarafa bırakarak, büyük ölçüde seçkinler eliyle uygarlaşma misyonu çerçevesine eklemlenmişlerdir.

İslam dünyasının bugün modern dünya ile teması bu yenilgi ve tedirginlik atmosferinde sürmektedir. İslam uygarlığı yeniden canlanıp gelişebilme imkanlarına sahip midir, yoksa tarihsel bir uygarlık olarak misyonunu tamamlamış mıdır? Bunu gelecek kuşaklar, bizden daha iyi bileceklerdir. Bu biraz da şimdiki kuşakların çabalarına bağlıdır.

Günümüzde İslam medeniyetinin sahip olduğu değerlerin hâlâ canlılığını koruduğunu söylemek mümkündür. Bu değerler kutsalı tanımayan modernlik

anlayışına karşı, yeni bir modernlik anlayışı yaratabilir ise İslam uygarlığı kimliğini yeniden ortaya koyabilir. Bu da bireylerin ve toplumların sahip olduğu İslami değerler ile realiteler arasındaki mesafenin ne oranda kapanacağına bağlıdır.

Buna mukabil, muzaffer Batı uygarlığının maddi başarılarının gölgesindeki koridorlarda insanın kaybolduğundan da söz etmek mümkündür. Maddi medeniyetin *homo economicus*'a ne ölçüde mutluluk getirdiği tartışmalı bir konu haline gelmiştir. Öte yandan özellikle ana aktörlerinin Batılı ülkeler olduğu uluslararası ilişkilerin kuralsızlıkları bir yıkım manzarası yaratmaktadır. Solzhenitsyn buna “Parçalanmış Dünya” derken, Jacques Barzun ise “Çöküş/Decatence” olarak isimlendirmektedir.

O halde İslam sahip olduğu bireyi ve toplumu bir denge içinde kurgulama, refahı, felah ile kurma, kutsal olan ile dünyevi olanı birleştiren uzun dönemli vizyonu hâlâ bir anlam taşımaktadır. İslam bir toplumsal değer olarak yaşamaya devam etmektedir. Ancak bütün kayıplarına rağmen esas yenilgisini, “*her ne olursa olsun sonunda egemen olanın adalet olacağı*” inancının ortadan kalmasıyla alabilir. O nedenle adaletin varlığı İslam’ın da bir değer olarak geleceğini belirleyen temel değer olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK GELİŞME: KAVRAMSAL VE TEORİK ARKA PLAN

Ekonomik gelişme 19. yüzyıldan itibaren düşünüldüğünde modern bir olgu gibi görünmektedir. Ancak modern öncesi dönemlerde de insanlığın sosyal ve ekonomik gelişmesi olgusal bir gerçekliktir. Dönemler itibariyle gelişmenin hızı ve niteliği farklılıklar göstermiştir. Ancak gelişme olgusal olarak tarih öncesi dönemlerden itibaren insanlığın serüveninin çerçevesini çizen ve o serüveni anlaşılır kılan bir olgudur. Bu bölümde ekonomik gelişme kavramı kendisine yan anlamlar yükleyecek başka kavramsal açılımlarla genişletilecektir. Ekonomik gelişmenin toplumsal yapıyla ve onu etkileyen, belirleyen diğer olgularla birlikte ele alınması gerekir. Bu gereklilik ekonomik gelişmenin muhtevasının, insan ve toplum davranışları ve tarihi içindeki yerinin bütünlüklü olarak kavranması ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Gelişme kavramı etrafında ele alınması gereken kavramsal bağlantılar, konunun açığa çıkarılması açısından yol göstericidir. Zira gelişme kavramı disiplinler arası bir yapıya sahip olduğundan dolayı aydınlanma, modernleşme, sanayileşme, büyüme, kentleşme, batılılaşma gibi kavramlar ile yoğun bir ilişki içindedir.

1.1. GELİŞMENİN EPİSTEMOLOJİSİ

Gelişme kavramı bir toplumsal değişme olgusudur. Toplumun hem ekonomik ve hem de sosyal yaşamındaki değişimleri ifade eden çatı bir kavramdır. Toplumu oluşturan sosyo-ekonomik ilişkiler ağının geçmişe göre daha iyi yönde farklılaşmasıdır. Buradan hareketle ekonomik gelişme kavramını, yoksulluğun azalmasını, nüfusun eğitim ve sağlığının iyileştirilmesini ve üretim kapasitesinin artması ile kişi başına düşen gelirin artması ve gelir dağılımının daha adil hale gelmesi şeklinde tanımlayabiliriz. Ancak kavramın salt ekonomiyle değil bireysel ve toplumsal yaşam ile de bağlantısı oldukça bütüncüdür. Bu anlamda gelişme salt maddi yaşam kaynaklarının artması anlamına gelmemektedir. Ekonomik gelişme, toplumların refah seviyesinin artması ile maddi ve özgürlük de dahil manevi yaşamsal olanakların geçmişe göre daha da iyileşmesini ifade etmektedir. Gelişme ekonomik değişkenlerle beraber sosyal ve siyasal yapıdaki değişimi, yenileşmeyi ve bu alanlardaki yaşam standartlarındaki yükselmeyi de kapsayan bir kavramdır. Amartya Sen'in dediği gibi (Sen, 2004, s. 24) gelişme için yaşamın iyileştirilmesi

anlamına gelebilecek şekilde iktisadi, medeni ve siyasi özgürlüklerin rolü sanıldığından çok daha önemlidir. Bu nedenle gelişme kavramı ekonomik değişkenlerle birlikte diğer ekonomi dışı toplumsal değişkenleri de içermektedir.

Çalışmamızda ekonomik kalkınma yerine, ekonomik gelişme kavramını kullanmayı tercih ettik. Bu iki kavram yer yer birbirlerinin yerine kullanılagelse de bazı farklılıkları vardır. İngilizcede *development economics*, Türkçeye *kalkınma ekonomisi* ya da kalkınma iktisadı olarak çevrilmektedir ki bu bir akademik disiplini ifade etmektedir. Ancak *economic development* kavramı *ekonomik gelişme* demektir. Yani bir ekonomik ve sosyolojik zemine dayanan toplumsal değişme sürecini ifade etmektedir.

Bunun yanında, kalkınma kavramı ideolojik yönleri ağır basan bir kavramdır. Batılı bir ideoloji olduğu kadar, kalkınma sürecinde yaşanan kaynakların aşırı kullanımı, aşırı üretim ve tüketim merkezli oluşu, doğal çevre üzerindeki tahribatının fazlalığı ve yerel kültürlerin üzerinde etkileriyle önemli eleştirilerin de olduğu bir kavramdır.¹

Gelişme ise hem tarihsel hem de modern dönemin toplumsal değişme sürecine atıf yapan daha olumlu bir kavramdır. Bu gerekçelerle çalışmamızda özellikle ekonomik gelişme kavramı tercih edilmiştir. Orman'ın da dediği gibi, kalkınma meselesi, iktisadi büyüme ve kalkınmadan başlayıp insani gelişmeye kadar uzanan geniş bir anlam dünyasına sahiptir (Orman, 2014, s. 179). Dolayısıyla ulaşılması gereken nokta gelişmedir.

Zaman zaman iktisat yazınında ya da günlük dilde büyüme ile gelişme ya da kalkınma kavramları birbirinin yerine kullanılabilmekte ve de sıklıkla karıştırılabilmektedir. Ancak kavramlar farklı içeriklere sahiptir. **Ekonomik büyüme**, belli bir zaman diliminde bir ülkedeki reel gayri safi yurtiçi hasıladaki (GSYH) artışlar olarak tanımlanmaktadır. Bu durum bir ülkedeki mal ve hizmet üretiminin artması demektir. Ekonomik gelişme kavramının, büyümeyi içine alan ancak toplumun ekonomik, sosyal ve kurumsal yapılarındaki yenileşmeyi ve olumlu anlamdaki değişmeyi ifade eden çok daha geniş bir kavram olduğu aşıkardır.

¹ Türkiye'de Fikret Başkaya, Fuat Ercan, Mehmet Türkay, Fransa'dan da François Partant bu bağlamda ismi zikredilebilecek eleştirel iktisatçılardır.

Gelişme gerçekte tarihsel olarak farklı toplumların geçirdiği bir toplumsal değişim evresidir. Coğrafyanın farklı bölgelerinde senkronize olmayan bir şekilde insanlık yerleşik hayata geçmiş ve onun getirdiği yeni toplumsal örgütlenme biçimleri oluşturmuştur. Buna paralel olarak göçebelik gibi eski toplum tipleri ve üretim biçimleri de varlığını korumuştur. Ancak günümüzde ekonomik gelişme dendiğinde daha çok ekonomik ve sosyal bağlam üzerine oturan özellikle aydınlanma ve modernleşme süreçlerinden sonra ortaya çıkan bir çerçeve anlaşılmaktadır. Aydınlanma ve modernleşme, günümüzdeki anlamıyla gelişme anlayışını doğuran bir süreçtir.

Aydınlanma, 17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa'da ortaya çıkmış ancak kökleri yine Batı toplumlarının ihtiyacı ve ürünü olan Rönesans ve reform hareketlerine dayanan bir düşünce sistemidir. Aydınlanma gelenek ve dinin egemenliğine karşı akıl ve bilime dayanan bir düşünce yapısıdır. Bu düşünce sistemi içindeki temel değerler, rasyonel düşünce, bilgi, akıl, bilim, geleneğin ve dinsel olanın reddi ve sekülerleşmedir. Ortaçağ Avrupa'sının dini fanatizmi, hurafeler ve aristokrasinin egemenliğini anlayışın karşı bilim, akıl ve ekonomik bireyciliği öne çıkarmaktadır. Aydınlanma düşüncesi bunun yanında kendi zihinsel ürünleri dışında, insanın hayatını biçimlendirecek hiçbir ilke ve değer kabul etmemektedir. Batı kökenli Aydınlanma düşüncesi geleneksel toplumların ve geleneksel değerlerin gelişmeye engel olduğu anlayışını ileri sürer. O nedenle, gelişme bu yapının değişmesine bağlı kılınmıştır. İnsanlığın ilerlemesi, eşitlik, özgürlük, bireysel haklar, insan zekasına inanç ve evrensel akıl ve moral ilkelere bağlı kılınmıştır. Aydınlanma düşüncesi birtakım devrimlerle birlikte ortaya çıkmıştır. Bunlar **bilimsel devrim**, endüstri devrimi ve Fransız devrimidir. Bilimsel devrim dini bilgi yerine köktenci bir anlayışla bilimsel bilgiyi koymuştur. Bu süreç bilimin yanılmaz ilerleyişi anlayışı ile ileride pozitivizmi doğuracaktır (Demir & Acar, 2005, s. 38; Turhanlıoğlu, 2010, s. 4-6).

Endüstri devrimi ise sanayileşme sürecini doğurmuştur. Üretim biçimi olarak önceki dönemlerden köklü bir kopuş anlamına gelen bu devrim 1780'lerden itibaren İngiltere'de başlamıştır. Adına devrim denmesinin nedeni, tarihte üretim biçimi olarak büyük bir yapısal dönüşümü ifade etmesidir. Hobsbawn'ın dediği gibi o

zamana kadar hiçbir toplumda kıtlığın ve ölümün, üretime dayattığı çerçeve kırılamamıştı ki bu endüstri devrimi ile meydana gelmiştir (Hobsbawn, 2003, s. 37). Üretimde buharlı makinelerin kullanılması ve dokumacılık sektörüyle başlayan fabrika tarzı kitlesel üretim hem gıda arzında bir artışa hem de nüfus artışına neden olmuştur. Bu tarihten itibaren insan nüfusundaki artış muazzamdır. Sanayileşmenin başında dünya nüfusu 900 milyon ile 1 milyar civarında iken bu tarihten yüz yıl sonra dünya nüfusu 2 milyara ulaşmıştır (Eşkinat, 2016, s. 5). İki bin yılında dünya nüfusu 6 milyar iken 2018 yılında 7,6 milyar sınırını aşmıştır. Bu artış sanayileşmeden sonra nüfusun yaklaşık iki yüzyıl içinde sekiz kattan fazla attığı anlamına gelmektedir. Oysaki 1000 yılından 1820'lere kadar geçen sekiz yüz yılda nüfus ancak dört kat artabilmişti (Güran, 2013, s. 5).

Sanayileşme artan nüfusu kentlere doğru çekmiştir. Sanayi devriminin yarattığı ilk demografik etki, nüfusun kırdan kente göçü ile yaşanan **kentleşme** olmuştur. Kentler geçmiş dönemlerde de vardı ve ticari ve politik manada özellikleri tanımlayıcı idi. Ancak Batı Avrupa'da yeni boyutuyla endüstriyel kent toplumu, tarımdan sanayiye, kırdan kente doğru ekonomik ve demografik dönüşümler yaratan göç sürecinin sonunda meydana gelmiştir. Bu nedenle de modern kent toplumu sanayi devriminin bir sonucudur (Lefebvre, 2015, s. 8). Bu devrim, kentleşmeyle birlikte artan şehirli nüfus hem sanayinin iş gücü ihtiyacını karşılamakta hem de yeni düzende hukuk kurallarına dayalı bir toplumsal düzenleme ihtiyacı duymakta, bilimsel ve teknik gelişmelere dayalı bir toplumsal yapı doğurmaktaydı.

Aydınlanmanın dayandığı diğer bir devrim **Fransız Devrimi**'dir. Fransız Devrimi'nin gelişme ile bağlantısı hem aydınlanmanın bir ürünü olması ile hem de ekonomik düzenin kökten değişmesine işaret eden bir siyasal değişimi yaratmasıyla. Hobsbawn Fransız devriminin üç temel özelliğinden söz eder. İlk olarak devrim Rusya dışında en kalabalık ülke olan Fransa da gerçekleşen özlü ve köklü sonuçları olan bir harekettir. İkinci olarak kendinden önceki ve sonraki devrimler içinde kitlesel nitelikteki tek toplumsal devrimdir. Üçüncü olarak çağdaş devrimler arasında tüm dünyayı kapsama niteliği olan tek devrimdir. Bu açıdan Fransız devriminin diğer ülkeler açısından önemli yankıları olmuştur. Nasıl ki 19. yüzyılın ekonomik düzenini belirleyen olgu İngiltere'nin merkezini oluşturduğu

sanayi devrimi ise siyasal düzenini belirleyen olgu da Fransız devrimi olmuştur (Hobsbawn, Devrim Çağı 1789-1848, 2003, s. 64,65).

Modern kavramı etrafında oluşan modernite, modernleşme, modernizm kavramları da aydınlanma ve onun bağlamında ortaya çıkan devrimlerin ürettiği kavramlardır. Modern ekonomi, modern gelişme, modern yaşam biçimi, modern dünyamız gibi günlük yaşamda rahatça kullanılan pek çok kavram temel bir olguya bağlı olarak kurgulanmaktadır.

Modernite, ya da **modernlik** genel olarak bir uygarlığın kendi gelişim çizgisi içinde görece en son geldiği noktayı ifade eder iken, özel olarak Batı uygarlığının Rönesans ve aydınlanma dönüşümü sonrası oluşan yaşam tarzını ifade etmektedir (Demir & Acar, 2005, s. 289). Modernlik, aydınlanmayı temel alarak evrensel bir ahlak, hukuk, nesnel bilim ve sanatın geliştirilmesi konusundaki bir projedir. Habermas buna modernite projesi demektedir. Modernite projesinin vadettikleri insanlığın özgürleşmesi, günlük yaşamın zenginleşmesi, kaynakların kıtlığından, yoksulluktan, doğal felaketlerden kurtulmaktır. Bu süreçte insanlar efsaneden, dinden, batıl inançlardan ve iktidarların keyfi uygulamalarından kurtulacaklardır (Turhanlıoğlu, 2010, s. 9).

Marksist gelenek için modernizm kapitalisttir. Durkheim ise modern kurumların doğasını endüstriyalizm çerçevesinde incelemiştir. Weber açısından ise kapitalizm, rasyonel kapitalizmdir. Buradan hareketle modernitenin temel kurumsal boyutlarına bakıldığında Giddens dört boyuttan bahsetmektedir. Bunlar, kapitalizm, endüstriyalizm, gözetim ve denetim ve son olarak şiddet araçlarının kontrolü olan askeri güçtür (Giddens, 1994, s. 18, 58).

Modernizm, Aydınlanma çağı ile gelen zihinsel dönüşümün ortaya çıkardığı ideoloji ve yaşam biçimidir. Hümanizm, sekülerizm ve demokrasi sacayağı üzerine kuruludur. Egemenliği insana özgüleştirerek kurtuluşu dinde değil bilimde arayan, insanbiçimci ve insan merkezci bir dünya görüşüdür (Demir & Acar, 2005, s. 288). Bunun yanında modernizm sanatsal ve kültürel alanda modernliğin yansıması olarak değerlendirilebilir. 19. yüzyıl ile İkinci Dünya Savaşına kadar olan dönemde

edebiyat ve sanat akımları modernizm anlayışını geniş kapsamlı bir entelektüel hareket olarak başlatmışlardır (Marshall, 2005, s. 508).

Ancak modernizasyon ya da modernleşme özellikle gelişme sosyolojisi açısından önem arz eder. **Modernizasyon**, modernleşme projesinin gerçekleşmesi anlamında bir yapısal evrimi ifade etmektedir. Çiğdem bu durumu Batı dışı toplumların, modernleştiklerini fakat modern olamadıklarını yani modernizmin kurumsal altyapısına eklenemediklerini ifade etmektedir. Bu anlamda Batılılaşma, modernite olarak karşılaştığı direnmeyi tam olarak aşmamış ve o projeyi tamamlamamış olmakla birlikte, modernleştirme yolunda büyük geri dönüşüm mesafeler kat etmiştir (Çiğdem, 2007, s. 68).

Batılılaşma, batı uygarlığının egmenliğinde kalan üçüncü dünya ülkelerinin hem Batı uygarlığının baskısı ile hem de çevre aydınların gayretleri sonucu siyasal, sosyal, hukuksal, bilimsel ve kültürel olanlarda Batı uygarlığına benzeme çabalarıdır (Demir & Acar, 2005, s. 48). Batılılaşma ile modernizasyon birbirine bağlı olarak yürüyen süreçlerdir. Hatta batılılaşma dendiğinde modernizasyon da kastedilmektedir. Azgelişmiş ya da gelişmekte olan coğrafyalarda, Batı tipi modern bir toplum yaratma akımı batılılaşmadır. Kahraman, Batılılaşmanın üç evrede oluştuğunu ifade etmektedir. Bunlar zihniyet, kurum ve kimlik oluşturma süreçleridir. Bu bağlamda batılılaşma nötr ve teknolojiyle sınırlı değil aynı zamanda kimlik oluşturan ideolojik ve hatta zamanla dogmatik nitelik kazanmış bir kavramdır (Kahraman, 2007, s. 125,126).

Modern gelişme ve kalkınma çalışmaları, yukarıda saydığımız kavramlar dizisi ile bağlantılı ve onların birer ürünü olarak görünebilir. Bağımsız bir iktisadi disiplin olarak kalkınma ekonomisi İkinci Dünya Savaşından sonra ortaya çıkmıştır. Özellikle eski sömürge ülkelerin yeni bağımsız devletler olarak ortaya çıkması ve bunların ekonomik gelişmişlik seviyelerinin düşük olması, bu ülkelerin gelişmelerine kafa yoran akademik çalışmaların yapılması sonucunu doğurmuştur. Böylece geri kalmış eski sömürge ülkelerini temel alan bir gelişme literatürü ortaya çıkmıştır.

Ancak gerçekte ekonomik gelişme ile ilgili çalışmalar bundan çok daha önce söz konusu olmuştur. Ortodoks iktisat yaklaşımı gelişme teorisi ile ilgili çalışmaların

kuruluşunu 1650'lerden başlayarak Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği*'ne kadar olan dönemde İngiltere'de kurulduğu anlayışına dayanır. Bugün ders kitapları da genel olarak ekonomik gelişmeyi Smith'ten bu yana ele almaktadır (Lewis, 1988, s. 28).

Büyüme gelişmiş ülkeler (GÜ) açısından önem arz etmekte iken, kalkınma azgelişmiş ülkeler (AGÜ) açısından ulaşılması gereken bir hedeftir. O nedenle tüm ülkeler kimi yaklaşımlarda gelişmiş ve geri kalmış ülkeler şeklinde ikili; kimi yaklaşımlarda da gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkeler ve azgelişmiş ülkeler şeklinde üçlü bir sınıflamaya tabi tutulmuştur.

Ekonomik gelişmişlik, bireysel ve toplumsal yaşamın bütününe etkiler. Toplumlar da gelişmişlik seviyelerine göre bambaşka yaşam standartlarına sahiptir. Clark, ülkeler arasındaki gelişme farklılıklarının bariz bir şekilde ortaya çıkması olgusunun insanlık tarihi açısından bakıldığında, görece yeni bir olgu olduğunu ifade etmektedir. Toplumlar arası gelişme farklılıklarının büyük ölçekli olması, özellikle son iki yüz yılda meydana gelmiştir. Sanayi devrimi öncesinde, günümüzdeki gibi büyük gelişme farklılıklarına rastlanmıyordu. Bugün ortalama olarak gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerde yaşayan insanların yaşam standartları arasındaki fark, 1800 yılından önceye kıyasla muazzamdır. Endüstri öncesi toplumlardaki bu fark üç ya da dört kat iken, bugün kırk kata kadar ulaşmıştır (Clark, 2013, s. 213).

Toplumlar arasındaki bu derece büyük gelişme farklılıkları sosyo-ekonomik eşitsizliği ortaya koymaktadır. Gelişme tüm coğrafyalarda anı zamanda ve hızda meydana gelmemiştir. Bugün Dünyada üzerindeki kimi toplumların, kabilelerin toplayıcılık, çobanlık yaptığı bilinmektedir. Ancak insanlığın ulaştığı diğer uç noktaya baktığımızda Mars gezegeninde koloni kurulması planları yapılmaktadır.

Gelişme üzerine düşünmek, aynı zamanda geri kalmışlık üzerine de düşünmek anlamına gelmektedir. O halde, neden bazı ülkeler sürekli zenginleşirken, bazıları sürekli fakirlikle mücadele halindedir? Kuzeydeki kimi ülkeler son iki yüzyılda büyük bir ekonomik gelişme eğilimi yakalamış iken, dünyanın güney yarıküresindeki yoksul ülkeler neden bu sürecin uzağında kalmıştır? İslam ülkelerindeki genel geri kalmışlığın sebepleri nelerdir?

Bu tip sorular, ilgili disiplinler üzerine çalışan iktisatçıların, sosyologların, siyasetçilerin ve genel olarak entelektüellerin yüz yıldan daha uzun bir süredir cevaplamaya çalıştıkları sorulardır. Bu sorulara verilmiş cevaplar tek boyutlu ve homojen değildir. Her disiplin ve görüş farklı açıklamalar getirmektedir. Ancak gelişmiş ülkeler ile olan mesafenin yarattığı makas açılmaya devam ettiği için konunun hâlâ sıcak bir gündem oluşturmasına neden olmaktadır.

Batılı iktisat yazını uzun yıllar ekonomik gelişmeyi maddi refah yaratma süreci üzerinden tanımlamıştır. Gayrisafi yurt içi hasıla (GSYH), tüketim düzeyleri gibi temel ekonomik referanslar iktisadi gelişmenin bütünü olarak ele alınmıştır.

Ortodoks iktisat yazınında, zaman içerisinde kalkınmanın anlamı da değişmeye başlamıştır. İlk dönemlerde kalkınmanın sermaye birikimi, nüfus artışı ve teknolojik gelişme bazlı olduğu ileri sürülmüştür. 1950’li yıllarda iktisatçılar ekonomik büyüme ve ekonomik gelişmeyi eş anlamlı olarak değerlendirmişlerdir (Askari, 2014, s. 167). Ancak daha sonra gelişmenin anlamı farklılaşmıştır. Buna göre, gelişme, büyümeden çok daha kapsamlı sosyal refah yönleri ağır basan bir olgudur.

20. yüzyılın sonlarına doğru ekonomik gelişmede insan unsuru ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu çerçevede insani gelişme, beşerî sermaye, kalkınmada insan unsurunun önemi, gelir dağılımı adaleti, yoksulluk, özgürlük ve demokratikleşme, ekolojik denge, doğal kaynakların sürdürülebilirliği, sürdürülebilir kalkınma gibi konular ve kavramlar ön plana çıkmıştır. Bu açıdan gelişme kavramının içeriği de değişmiş ve zenginleşmiştir. Aşağıda yer alan Tablo 1 Gelişmenin farklı dönemlerde içerdiği değerlere ilişkin bir özet sunmaktadır.

Tablo 1: Gelişmenin Zaman İçindeki Anlamları

Dönem	Perspektif	Gelişimin Anlamı
1800'ler	Klasik Politik Ekonomi	İlerlemenin yolları, yetişmek, yakalamak
1850 sonrası	Sömürge ekonomileri	Kaynak yönetimi, vekillik
1870 sonrası	Geç gelenler	Sanayileşme, yetişme
1940 sonrası	Gelişme Ekonomisi	Ekonomik büyüme, sanayileşme
1950 sonrası	Modernleşme teorisi	Büyüme, politik ve sosyal modernizasyon
1960 sonrası	Bağımlılık teorisi	Birikim-ulusal, içedönük
1970 sonrası	Alternatif gelişme	İnsani gelişme
1980 sonrası	İnsani gelişme	Kapasiteler, insanların seçimlerinin genişlemesi
1980 sonrası	Neoliberalizm	Ekonomik büyüme-yapısal reformlar, liberalizasyon, deregülasyon, özelleştirme
1990 sonrası	Gelişme sonrası dönem	Otoriter mühendislik, doğal afetler, yapısal reformlar
2000	Yeni bin yıl kalkınma hedefleri	Yapısal reformlar

Kaynak: Pieterse, J. N. (2010). *Development Theory-Deconstructions/Reconstructions*. California: SAGE Publications

Buna göre gelişme yazını ve anlayışı iktisadın bir bilim olarak başladığı tarih ile aynı dönemde 19. yüzyılda Batı'da başlamıştır. Klasik politik ekonomi başlangıcından itibaren bir zenginleşme, gelişme perspektifinden kurgulanmıştır denilebilir. Bu gelişme Kapitalizmin başlangıcından itibaren hem bir girişimcilik, ilerleme anlayışını ve hem de ona eşlik eden dünyaya yayılma ve kolonileştirme süreçlerini içinde barındırmıştır. Bu tarihlendirme açısından bakıldığında gelişme, başat anlamı sanayileşmedir. İlk sanayileşen ülke İngiltere ve onu takip eden Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya, Fransa gibi diğer merkez Avrupa ülkeleri ve Rusya olmuştur. 19. yüzyılda Doğu'da olup da sanayileşen tek ülke Japonya olmuştur.

Yukarıdaki tabloda geç gelenler olarak ifade edilen kısımda özellikle Rus ve Japon sanayileşmesi kastedilmektedir. 20. yüzyıla gelindiğinde iki dünya savaşı sanayileşmenin yarattığı bir rekabetin sonuçlarından biriydi. Bu dönem aynı zamanda Batı dışındaki dünya için, bağımsızlık mücadelesine eşlik eden sanayileşme ve ekonomik gelişme anlayışının temel hedef haline geldiği bir dönemin başlangıcını oluşturmaktaydı. Gelişme yazınının içeriğinin zenginleşmesi ve yeni teorilerin ortaya çıkması da bu dönemden sonra meydana gelmiştir.

Modernleşme teorisi, bağımlılık yaklaşımı, insani gelişme anlayışı, neoliberalizm ve nihayetinde Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın (UNDP) yeni bin yıl kalkınma hedeflerine geline bir süreç, gelişme yazınının ulaştığı son çizgiyi ifade etmektedir.

UNDP'nin kalkınmanın sürdürülebilir olması için ortaya koyduğu on yedi kalkınma amacı bulunmaktadır. Bunlar şöyle sıralanmıştır (UNDP Türkiye, 2019).

1. Yoksulluğun sonlandırılması
2. Açlığın sonlandırılması
3. Sağlıklı ve kaliteli yaşam
4. Nitelikli eğitim
5. Toplumsal cinsiyet eşitliği
6. Temiz su ve sanitasyon
7. Erişilebilir ve temiz enerji
8. İnsana yakışır iş ve ekonomik büyüme
9. Sanayi, yenilikçilik ve altyapı
10. Eşitsizliğin azaltılması
11. Sürdürülebilir şehirler ve topluluklar
12. Sorumlu üretim ve tüketim
13. İklim eylemi
14. Sudaki yaşam
15. Karasal yaşam
16. Barış, adalet ve güçlü kurumlar
17. Amaçlar için ortaklıklar

Bu hedeflere bakıldığında genel olarak hem insan hem de çevrenin bir arada dengeli ve sürdürülebilir bir gelişme anlayışını ortaya koyduğu söylenebilir. Bu nedenle BM çatısı altında bu hedeflere yaklaşılması için iş birliklerinin sağlanması, küresel refahın artması için önemli bir fırsat olarak değerlendirilmelidir.

1.2. KALKINMA TEORİLERİ

Kalkınma veya gelişme teorileri azgelişmişlik sorunlarına yönelik çözüm üretmek amacıyla geliştirilmiş teorilerdir. Bu teorilerin çözüm bulmak amacıyla oldukları sorunun nasıl tarif edildiği önemlidir. Azgelişmişlik Birleşmiş Milletler 'in (BM) tanımlaması açısından kişi başına düşen gelir düzeyi ile belirlenmiştir. Bu gelir düzeyi en yüksek olan ülkeler, gelişmiş ülkelerdir. Daha yoksul olanlar ise gelişmekte olan ülkelerdir. Buna paralel olarak, Dünya Bankası'nın (DB) sınıflandırmasına göre ülkeler kişi başına düşen gelir düzeyi açısından düşük-orta ve yüksek gelirli ülkeler olarak tanımlanmaktadır. Literatürde geri-ileri ekonomiler, tarım-sanayi ekonomileri, geleneksel-modern ekonomiler şeklindeki dikotomiler ile ifade edilen konu neticede az gelişmişlik ve gelişmişlik meselesidir. Azgelişmişliği tanımlayan kimi sosyal ve ekonomik özellikler şöyle ifade edilebilir (Dikkaya & Kanbir, 2018, s. 562):

- a. Kişi başına düşen gelir seviyesi ile yaşam standartları ve dolayısıyla refah seviyesi görece düşüktür,
- b. Tüketim harcamaları, toplam talep içindeki en büyük kalemdir ve temel makroekonomik değişkenlerde sorunlar söz konusudur,
- c. Tarım hâkim sektördür ve hizmet sektörü anormal ölçüde büyük iken sanayi üretimi oldukça düşüktür,
- d. İhracat yapısı tarımsal ürün ve ham maddelerden oluşmakta iken ithal edilen ürünler ağırlıklı olarak sanayi ve teknoloji ürünleridir,
- e. Sanayileşme, dengesiz bir görünüm arz etmekte ve bölgeler arasında büyük sosyal ve ekonomik farklılıklar meydana gelmektedir,
- f. Sermaye birikimi yetersiz, verimlilik seviyesi düşük ve ithalata olan bağımlılık çok yüksektir,
- g. Nüfus artış oranları yüksek olmakla birlikte doğum ve ölüm oranları da yüksektir,

- h. Nüfus kırsal kalanlarda yoğunlaşmış ve tarımsal kesimde gizli işsizlik yoğunudur,
- i. İşsizlik oranları yüksek ve kayıt dışı istihdam yaygındır,
- j. Beslenme, eğitim ve sağlık koşulları yetersiz, ortalama yaşam süresi görece kısadır,
- k. Toplumda ekonomik ve sosyal gelişmeyi frenleyici geleneksel ilişkiler anlayışlar hakimdir,
- l. Kadının konumu geri planda iken çocuk işçiliği yaygın bir uygulamadır,
- m. Siyasal yaşamda tek parti yönetimleri, askeri darbeler, diktatöryal yapılar sık sık gözlenmekte, halkın siyasal katılımı sağlanamamaktadır. Bu itibarla demokratik süreçler yerleşmemiş ve olağan bir pratik haline gelememiştir,
- n. Kamu yönetimi verimsiz, aşırı merkeziyetçi ve yönetimde liyakat sistemi yerine nepotizm hakimdir.

İçinde İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) üyelerinin de bulunduğu dünyanın önemli bir kısmı yukarıda sayılan azgelişmişlik sorunları ile boğuşmaktadır. Bu sorunların çözümüne dair iktisat ve sosyoloji literatüründe geliştirilen kuramlar gelişme iktisadi denem alanı oluşturmaktadır.

Batı'da ekonomik gelişme teorileri Smith'ten yaklaşık yüz yıl kadar önce Britanya'da ortaya çıkmıştır. Skolastik anlayıştaki düşünürler, hayatı ve modern ekonomik kurumları (özellikle ticaret, faiz, kar elde etme ve özel mülkiyet edinme gibi konuları) ahlak ve din ile uzlaştırmaya çalışıyordu. Buna dayanak olarak da İncil ve erken dönem kilise yazılarını kullanıyorlardı. Takip eden erken dönem İngiliz merkantilistleri de düşmanlarla (özellikle Alman ve Fransız) savaşmak için devletin askeri olarak güçlenmesi gerektiğini savunmuşlardı. Ancak 1650'lerden sonra artık ekonomistler devletin askeri gücüyle meşgul değillerdi. Artık milli gelir ve ticaret konuları önemliydi. Özellikle merkantilizmin yarattığı ekonomik gelişmeler ile para, altın, hazine gibi konular üzerinde duruluyordu. Bu süreç, Smith, Malthus, Ricardo, Mill ve Marx gibi büyük iktisatçıları ortaya çıkartan bir döneme işaret ediyordu (Lewis, 1988, s. 28).

İktisadi kalkınma konusunda yapılan çalışmalara ilişkin değişik sınıflandırmalar yapılabilmektedir. Kimi çalışmalar kalkınmayı, büyüme kuramları ile birlikte ele

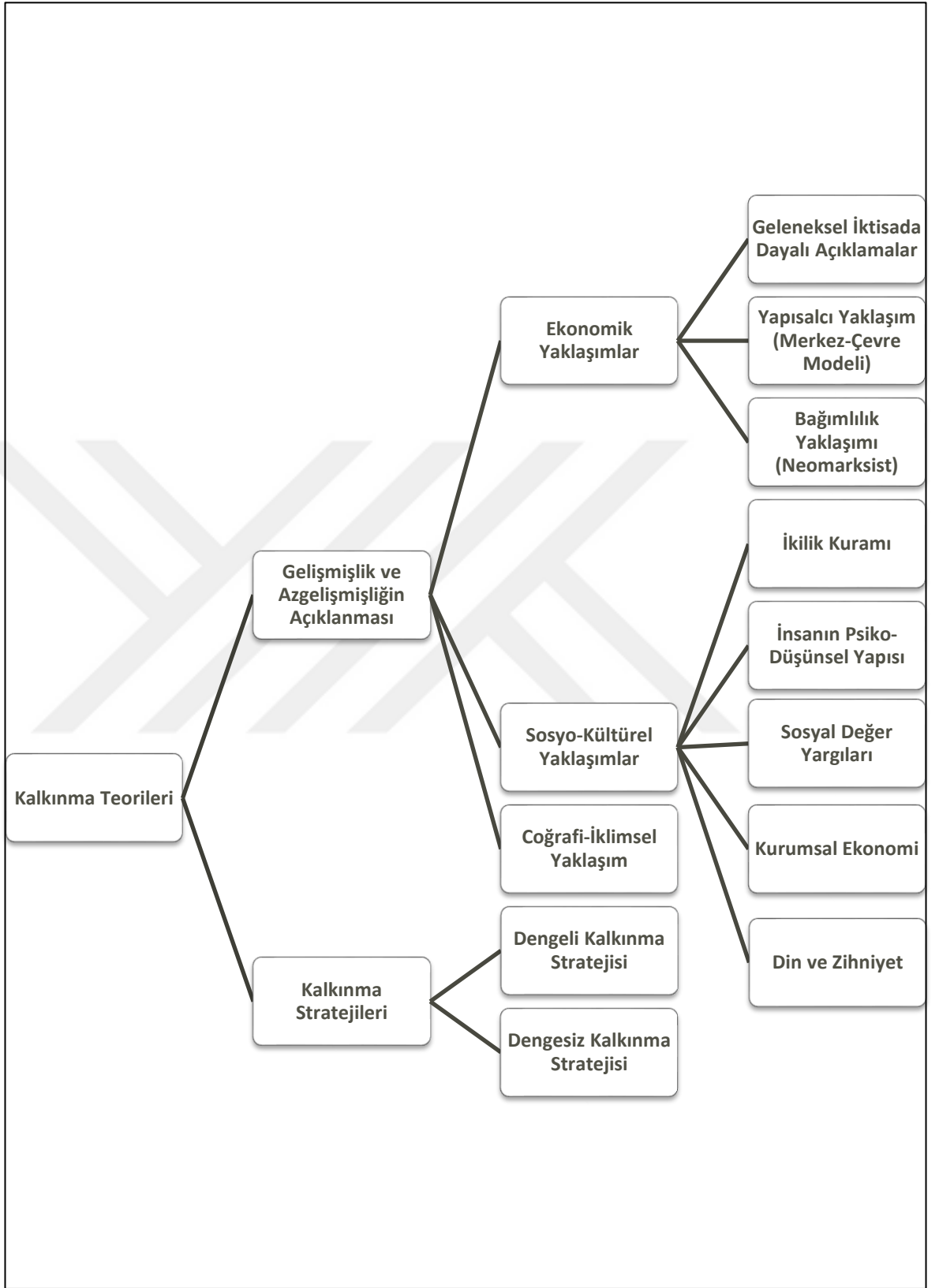
almaktadır. Ancak kalkınma, büyümeden farklı ekonomi ile sosyolojik yapı ve zihniyet bağlamında psikoloji gibi disiplinlerin izahlarından da faydalanan bir olgudur. O nedenle gelişme konusundaki yaklaşımlar ile büyüme çalışmalarını birbiriyle bağlantılı ancak farklı kategoriler olarak ele almak gereklidir. Biz burada kullanılan farklı sınıflandırmaların ortak yönlerini ele alarak efradını cami ağıyarını mâni bir yaklaşımla resmin bütününe görmemizi sağlayacak bir çerçeve oluşturacağız.

Burada kalkınma teorilerini iki ana eksen üzerinde alt kategorilere ayıracağız. İlk olarak gelişmişliği ve az gelişmişliği açıklayan yaklaşımların neler olduğu üzerinde duracağız. İkinci olarak da azgelişmiş ülkeler için geliştirilen kalkınma stratejilerine yönelik teorilere değineceğiz. Bu sınıflandırma Şekil 1’de ayrıntılarıyla yer almaktadır.

Az gelişmişliği açıklayan yaklaşımlar üç ana başlık üzerinde ele alınabilir. Bunlar ekonomik, sosyo-kültürel ve coğrafi iklimsel sınıflandırmadır. Ekonomik sınıflandırma içerisinde geleneksel iktisada dayalı yaklaşımlar, yapısalcı yaklaşım, bağımlılık okulu (neomarksist yaklaşım) yer almaktadır. Sosyo-kültürel kuramlar içerisinde, ikilik kuramı, insanın psiko-düşünsel yapısı, sosyal değer yargıları, kurumsal ekonomi ve din-zihniyet açıklamaları yer almaktadır. Gelişmişlik-azgelişmişlik konusundaki üçüncü alt ayırım ise coğrafi iklimsel açıklamalardır.

Kalkınma kuramlarının sınıflandırılması konusunda oluşmuş ortak bir fikir yoktur. Farklı iktisatçılar, yaklaşım, bakış açıları ve önem verdikleri konular itibarıyla farklı sınıflandırma kategorileri kullanabilmektedirler. Burada yapılan sınıflandırma, ilgili çalışmalarda yapılan sınıflandırmaların incelenmesiyle elde edilen bir sentez niteliğindedir (Han & Kaya, 2015; Özsoy, 2017; Kaynak, 2011; Gönel, 2016; Askari, 2014)

Kalkınma teorilerindeki ikinci bölüm, AGÜ’ler için geliştirilen kalkınma stratejileridir. Bunlar, temelde dengeli ve dengesiz kalkınma modellerinden oluşmaktadır. Söz konusu teorilerin kalkınma ve gelişme olgusuna yönelik açıklamaları aşağıda daha detaylı olarak ele alınmıştır.

Şekil 1:Kalkınma Teorilerinin Sınıflandırılması

Gelişmenin ve az gelişmişliğin nedenleri konusundaki literatür, iktisadi gelişme yazınının temelini oluşturmaktadır. Bu konuda yapılan akademik çalışmaları ilk olarak ekonomik yaklaşımlar çerçevesinde ele alacağız. Bunun yanında Sosyo-Kültürel ve Coğrafi-İklimsel açıklama kategorileri de bulunmaktadır.

1.2.1. Ekonomik Yaklaşımlar

Ekonomik yaklaşımlar gelişme olgusunun açıklanmasına iktisadi faktörleri merkeze alarak yaklaşmaktadır. Bunlardan ilki geleneksel iktisat çerçevesinde geliştirilen açıklamalardır.

1.2.1.1. Geleneksel İktisada Dayalı Açıklamalar

Bu yaklaşım, gelişme ve az gelişmişliği ülkelerin iç dinamikleri ile açıklamaktadır. Arz talep yetersizlikleri, kaynakların dengesiz dağılımı ve yetersizlikleri, piyasaların darlığı ve verimsizlik, üretim teknolojisindeki eksiklikler, kimi ülkelerin geri kalmasına neden olmaktadır. Bir başka deyişle bu ülkeler modernleşmenin gereklerini yerine getirememişlerdir (Kaynak, 2011, s. 152). Yirminci yüzyılda ortaya çıkan gelişme yazınına girmeden önce Modern iktisadın kurucusu olarak kabul edilen Adam Smith'in konuyla ilgili görüşlerini özetlemek yararlı olacaktır. Ancak burada bugünkü manada gelişmeden söz edemeyiz. Smith'in katkıları burada zenginleşme, büyüme, ilerleme bağlamında değerlendirilmelidir.

1.2.1.1.1. Adam Smith'te Ekonomik Gelişme

Klasik iktisatçılar sermaye birikimi ve büyüme konularına ağırlıklı olarak önem vermişlerdir. Büyüme ve birikime yapılan bu güçlü vurgu aslında Adam Smith'in meşhur *Milletlerin Zenginliği* (1776) adlı çalışmasından gelmektedir. Onun temel araştırma konusu ülkelerin nasıl zenginlik elde ederek ilerleyecekleriyle ilgilidir. Smith gelişmeyi zenginleşme ve ilerlemeye yönelik bir süreç olarak ifade etmiştir. Ancak bu gelişmeyi serbest piyasa ekonomisi özellikleri çerçevesinde temellendirmektedir. Ona göre feodal toplumun yükselişinden ve düşüşünden modern Avrupa devletlerinin ortaya çıkmasına kadar yaşanan sosyal değişimlerin kökeninde ekonomik güçler yer almaktadır. Bu aslında materyalist izler taşıyan bir yaklaşım olmakla beraber sosyal değişimi ekonomik gelişmelere bağlı olarak açıklama geleneği içerisinde yer almıştır (Kim, 2009, s. 39).

Milletlerin Zenginliği'nde, zenginliğin ve refahın nasıl ortaya çıkacağına ilişkin olarak kendi kendini düzenleyen bir sistemden söz eder. Smith'in bu klasik modelinin üç temel özelliği vardır (Skousen, 2016, s. 22):

1. zgrlk: rnleri, emeği ve sermayeyi üretebilme ile mübadele edebilme hakkının olması.
2. Kişisel-ıkar: Kişinin kendi çıkarını takip edebilme yönünde karar verebilmesi ile başkalarının da kişisel çıkarına başvurabilmesi hakkının olması.
3. Rekabet: Mal ve hizmetlerin hem üretiminde hem de mübadelesinde rekabet edebilme hakkının olması.

Bu temel referans değerler çerçevesinde ekonomik yaşamın doğal düzenini açıklayarak ulusların zenginleşmesi ve ilerlemesinin nedenlerini iş bölümü, uzmanlaşma, nüfus artışı, sermayenin büyümesi, ekonominin kurumsal erevesi ve doğal mübadele eğilimine bağlamıştır. Bütün bu süreç görünmez el kavramı ile kendiliğinden bir düzen içerisinde yürümektedir.

Smith Milletlerin Zenginliği'nin başlangıcında, bir ulusun ekonomik büyümesinin emek ve onun beceri ile yetkinlikleri tarafından belirlendiğini ifade eder. Burada iş bölümünün üretici glerin anahtarı olduğunu ve nihayetinde ekonomik büyümeye yol açtığını ifade eder. İş bölümü, Smith'in merkezi kavramlarından biridir. İş bölümü teknolojik büyümenin, verimliliğin ve bunlara bağlı olarak ekonomik gelişmenin altında yatan temel güçtür (Kim, 2009, s. 51). Smith'in *iğneleri* ekonomik büyümenin kumaşını dikerek iktisat teorisini yeni giysiler ile donatmaktadır.

İş bölümü dolayısıyla her türlü zanaat ürünleri kişisel ihtiyaçtan fazla miktarda retilerebilecektir. Diğer işçilerin de aynı şekilde fazla üretim yapması durumunda, tüm tarafların ihtiyaç duyduğu diğer malların temini için bir ürün fazlası söz konusu olmaktadır. Bu toplumun tüm tabakaları arasında bir bolluğa neden olmaktadır (Smith, [1776] 2006, s. 12). İş bölümü emeğin verimliliğini artırmakta, pazarların dış ticaret ile gelişmesini sağlamakta, tasarruf ve sermaye birikimini yaratmaktadır.

Fakat bu sürecin doğal bir şekilde gelişebilmesinin şartı özel mülkiyet hukukunun gelişmesi ile bireylere gereken güvenliğin sağlanmasıdır. Devlet de burada önemli bir rol üstlenerek bu kurumsal yapıyı ayakta tutacaktır. Bu süreç sermaye birikimi

yaratacak tarım, imalat ve ticarete üretim artışları yaşanacaktır. Bu süreç nüfusu besleyecek, kentler gelişerek pazar büyücektir. Bu süreç üretim artışı için de bir teşvik yaratacaktır (Kazgan, 2006, s. 15).

Smith, Merkantilizmin yarattığı devletin kontrolünde olan ekonomik anlayışın, ekonomik gelişmenin önünü tıkayan bir yapı sergilediğini ifade ediyordu. Aksine devletin ekonomik ve sosyal hayata müdahale alanları giderek daraltılmalıydı. Kişisel çıkar odaklı bireysel kararların yönlendirmesiyle ekonomik gelişme hız kazanacak, üretim artacak ve milletlerin zenginleşmesi mümkün olacaktı.

Smith'e göre bireylerin, kişisel çıkar ve hırsla hareket etmeleri toplumun faydasına yönelik işler ortaya koyacaktır. Doğal düzen, yapılan sermaye yatırımlarındaki kâr oranları ile yatırımların dağılımı için dengeyi sağlayacaktır. Bir iş alanına yapılan haddinden fazla sermaye aktarımı, o alandaki kârları düşürüp başka alanlardaki kârları yükseltecek bu da fark edildiği anda dağılım düzeltilerek yeni bir yatırım pozisyonu alınması mümkün olacaktır. İşte bu kendiliğinden işleyen mekanizma Merkantilist sistem tarafından bozulmaktadır (Smith, [1776] 2006, s. 696).

Merkantilizm sıkı devlet müdahalesi ile piyasanın işleyişini ve ekonominin gelişmesini durdurmaktadır. İhracatı teşvik edip ithalata ket vurmaktadır. Bu anlayış ulusların zenginliğinin kıymetli metallere, altın ve gümüşe bağlı olduğu anlayışına dayanıyordu. Bu anlayışla dış ticaret politikası kıymetli metal kazanmaya odaklı bir yapı sergiliyordu. Bu durum aslında sömürgeciliğin yarattığı bir eğilimdi. Akdeniz'de Müslümanlar tarafından sıkıştırılmış bulunan Batı Avrupa ekonomileri, çıkışı okyanuslara açılmakta bulmuşlardı. Okyanuslar ise onlara yeni ticaret yolları ile yeni kıtalar ve sömürülmeye elverişli topraklar ve halklar “hediye” etmişti. İşte bu sürecin sonu olan Merkantilist politikaların, başka milletlerin sırtından altın ve gümüş elde etmeye dayalı zenginlik anlayışına karşı, Smith üretim ve mübadeleyi savunuyordu. Bir ülkenin zenginliği yalnızca kıymetli metallerine bağlı değil, bunun yanında toprakları, evleri ve her türden tüketilebilir mallarına bağlı olduğunu savunuyordu. Üretimin ve mübadelenin maksimum hale getirilmesi ve evrensel bolluk ile emeğin üretken gücünün iyileştirilmesinin nasıl mümkün olabileceği sorusuna Smith'in verdiği cevap şuydu: “İnsanlara ekonomik özgürlüklerini veriniz” (Skousen, 2016, s.19).

Bu “doğal özgürlük” devletin müdahalesi olmadan emek, sermaye, para ve malların serbest dolaşımını ifade etmekteydi. Dış ticaret sınırlamaları olmadan, insanların istediği yerde ve işte istihdam edilebilmelerinin mümkün olduğu, ücret ve fiyatların piyasada belirlendiği bir yapı doğal ve aynı zamanda ekonomik özgürlüğü oluşturuyordu. İşte bu özgürlük ortamında tasarruflar artacak, yatırım yapma ve sermaye birikimi ile birlikte ekonomik büyüme gerçekleşecekti. Smith’e göre tasarruf, kalkınma için kritik bir unsurdur. Onunla birlikte, sermaye yatırımları, istikrarlı hükümet politikaları, rekabetçi bir ekonomik ortam, emekten tasarruf sağlayan makinelerin kullanımı ve sağlam iş yönetiminin katkıları ile büyüme gerçekleşecektir. Süreç sonunda sıradan insanın hayat standartları yükselerek refaha ulaşılacaktır (Skousen, 2016, s. 19,20,36).

1.2.1.1.2. *Kısr Döngü Kuramı: Nurkse*

“Bir ülke fakir olduğu için fakirdir” (Nurkse, 1952, s. 571). Bu ifadeyle deyim yerindeyse markalaşmış olan teori, Kısr Döngü Kuramı olarak ifade edilir. Bu kuram azgelişmişliği, ülkelerin kendi içsel ekonomik yapılarıyla açıklamaktadır. Kuramın varsayımları şunlardır: Döngüler başladıkları noktalara geri döner ve kapanır; etkiler tek yönlüdür; her bir faktör, sadece kendinden sonra geleni etkiler; bir faktör yalnızca bir tek faktörden etkilenir (Han & Kaya, 2015, s. 31).

Buna göre küçük bir piyasada sermaye yeterli düzeyde kullanılamaz ve düşük sermaye talebi oluşur. Sermaye talebinin düşük olması da verimliliğin yetersiz ve piyasanın küçük kalmasına neden olmaktadır. Yani burada şöyle bir döngü görünüyor:

Gelirin düşük olması-talebin yetersiz olması-piyasa darlığı-düşük sermaye talebi (yatırım ihtahı)-düşük verimlilik-düşük üretim- gelirin düşük olması

Döngü başladığı noktaya geri dönerek ülkenin içinde bulunduğu geri kalmışlığın devamını sağlayan süreci tamamlıyor. Nurkse buradan çıkışı, deflasyonist açığın olmadığı ve Say Yasasının geçerli olduğu bir ekonomide tartışır. Ancak tek bir sektör tarafından yapılan yatırımların yeterli bir çözüm olmayacağını savunur. Ona göre dengeli bir büyüme sürecine ihtiyaç vardır. Birlikte ve farklı endüstrilerde uyumlu bir şekilde yapılan birbirlerini tamamlayıcı yatırımlar çözüm olabilir (Nurkse, 1952, s. 572).

Batılı ülkelerde başarı, sanayileşmeye hızlı bir şekilde katkı sağlayan yaratıcı müteşebbislerin yatırım çabaları ile gerçekleşmiştir. Ancak bu, diğer toplumlarda böyle olmayabilir. O nedenle hükûmetlerin yatırımları yönlendirmesi ve bu bağlamdaki müdahalesi faydalı olabilir. Burada önemli olan planlama anlayışının uygulanması ya da özel sektör yatırımları değildir. Önemli olan tüm sektörlerde dengeli büyümeyi ortaya koyacak yatırımların yapılabilmesidir (Nurkse, 1952, s. 573).

Nurkse, azgelişmiş ülkelerin durumu açısından iki nedenle, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının istenilen düzeyde faydalı olmayacağını ifade eder. İlk olarak, yabancı özel sermayenin ülkeye gerek iç pazarı genişletmesine yönelik faaliyetler yürütmesini teşvik edecek koşullar bulunmamaktadır. İkinci olarak ihracata dönük ham madde arzını artırmak için de istenen düzeyde yabancı özel sermaye gelmeyecektir (Nurkse, 1952, s. 575).

Diğer bir kısır döngü türü olan *sermaye arzı kısır döngüsü*ne bakıldığında ise şöyle bir tablo görünür:

Düşük gelir düzeyi-düşük tasarruf kapasitesi-sermaye yetersizliği-düşük yatırım-düşük verimlilik-düşük gelir.

Burada eğer bir yabancı yatırım gibi dış yardım olursa, başlangıç düzeyinde verimlilik ve reel gelir artacaktır. Bu da tasarrufu artırarak kısır döngünün kırılması anlamına gelecektir.

Teorik olarak kısır döngüyü kırabilmek ancak yabancı yatırımlar ile mümkün görünüyor. Ancak Nurkse son kertede azgelişmiş ülkelerdeki hâkim tüketim kalıbı nedeniyle, bunun da mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Bu ülkelerdeki gösteriş etkisiyle ve gelişmiş ülkelerdeki tüketim kalıplarına öykünen tüketim eğilimleri ve ithalat talebi, yurtiçi tasarruflar üzerinde baskı yaratacaktır. Bu durum söz konusu ülkelerin sermaye birikimleri açısından bir zafiyet yaratmaktadır.

Lüks tüketim malları ithalatının kısıtlanmasına yönelik olarak alınan tedbirler ise umutsuz bir çabadır. Zira bu sefer ithal edilemeyen mallar zaten kıt olan sermaye tarafından iç piyasada üretilmeye başlanacaktır. Ayrıca gösteriş etkisi sadece lüks

mal tüketimi değil aynı zamanda tüketim fonksiyonunun yukarı kaymasına da neden olur.

Yapılması gereken zorunlu tasarrufları artırmaktır. Buna paralel olarak az gelişmiş ülkelerin tüketim eğilimlerinin dizginlenmesi gereklidir. Bunlar yapılmadıkça gelişmiş ülkelerin yardımları ya da tek taraflı gelir aktarımlarının bir faydası olmayacaktır. Tam tersi, kaynaklar yüksek tüketim eğilimini besleyecek alanlarda kullanılacaktır. Dolayısıyla dış kaynaklar az gelişmiş ülkelerde nihai çözüm olamamaktadır. Önemli olan kamu maliyesi alanlarında gerçekleştirilecek çabalarla tasarrufların artırılmasıdır (Nurkse, 1952, s. 579-583).

Nurkse'in modeline yönelik eleştiriler şunlardır (Özsoy, 2017, s. 40; Han & Kaya, 2015, s. 33; Başkaya, 1994, s. 58)

1. Bir değişkeni, bir değil birden fazla değişken etkileyebilir, açıklayabilir. Ancak kuram her sonucu yalnızca bir tek nedene bağlamaktadır.
2. Etkiler tek yönlü olarak verilmiştir. Ancak sosyal ve ekonomik gerçekliklerde karşılıklı etkileşim de söz konusu olabilmektedir. Örneğin talep düşük olduğu için pazarın darlığı söz konusu olduğu gibi pazar dar olduğu için de talebin düşüklüğünden söz edilebilir.
3. Kuramın eleştirildiği en önemli nokta, başlanılan noktaya geri dönülmesiyle ilgilidir. Bununla ilgili nihai bir çıkış öneren açıklama yapılmamıştır.
4. Kuramda ayrıca, gelişmiş ülkelerin neden gelişmiş olduğu ya da onların bu kısır döngüyü nasıl kırdıklarıyla ilgili bir izahat yoktur.
5. Kuram, kalkınma sorununu basit, şematik, mekanik ve teknik bir soruna indirgemıştır. Sorunu sadece teknik-ekonomik boyuta indirgemek, bir çeşit sosyal mühendislik meselesi olarak ele almak oldukça dar bir yaklaşımdır. Oysa ki kalkınma sorununun kültürel, ideolojik, siyasal boyutları vardır. Bu boyutlar kuramda dışlanmıştır.
6. Kuram az gelişmişliği ülkelerin kendi içsel başarısızlığı çerçevesinde ele alarak uluslararası ilişkiler boyutuyla ilgili bir analiz yapmamaktadır. Az gelişmişliğin temel sorumlusu, az gelişmiş ülkelerin kendileri olarak görülmektedir. Aşağıda göreceğimiz

gibi bu Avrupa merkezci bakış açısı yapısalcı ve bağımlılık okulu yaklaşımlarınca eleştirilmiştir.

1.2.1.1.3. *Gelişme Aşamaları Kuramı: Rostow*

Rostow'a ait olan bu kuram hem gelişmiş ve hem de gelişmekte olan ülkelere yönelik bir açıklamadır. Bu teorisinde Rostow, hem ülkelerin modernleşme sürecindeki benzerlikleri tasvir etmekte ve hem de yaşadıkları kendilerine has tecrübelerin olduğunu altını çizmektedir. “*Ekonomik Gelişmenin Aşamaları*” adlı çalışmasının başında cevap aradığı soruları şöyle ifade etmiştir: Tarım toplumlarını modernleşmeye yönlendiren kuvvetler nelerdir? Her toplumda düzenli bir gelişme nasıl ve ne zaman meydana gelmiştir? Hangi kuvvetler gelişmeyi itmiş ve sınırlarını belirlemiştir? Bu gelişme aşamalarında hangi sosyal ve siyasi olaylar gerçekleşmiştir? Toplumların özellikleri, gelişme aşamalarında hangi yönde kendini göstermiştir? Daha çok ve daha az gelişen bölgeler arasındaki ilişkiyi belirleyen güçler nelerdir? (Rostow W. W., 1960, s. 2). Çalışmasında bu sorulara cevap arayan Rostow'a göre toplumlar beş büyük gelişme aşamasından geçmiştir. Bunlar, geleneksel toplum, harekete geçme hazırlıkları, harekete geçme aşaması, olgunluğa gidiş ve kitle üretimi çağıdır (Rostow W. W., 1999, s. 17). Bu aşamalar şöyle özetlenebilir:

1. **Geleneksel Toplum Aşaması:** Rostow'a göre bu aşama Newton döneminden önceki bir zamanı ifade etmektedir. O dönemlerdeki bilimsel ve teknolojik seviye ile bir tarım toplumu resmedilmektedir. Bu toplumun en önemli özelliği, kişi başına elde edilebilen gelir seviyesinde bir üst sınırın bulunmasıdır. Bu üst sınırı belirleyen şey, modern bilim ve teknolojiden gelen olanakların bulunmaması ve dolayısıyla uygulanamamasıdır.

Elbette geleneksel toplumlar da değişmiştir. Bu toplumlar arasındaki ticaret hacmi, siyasal ve sosyal karışıklıklar, merkezi idarenin yeterlilik seviyesi ulaşım imkanları gibi unsurlar gelişmenin seyrini belirlemiştir.

Nüfus dengesi hem gıda ürünlerine göre hem de savaş ve bulaşıcı hastalıklar tarafından belirlenmektedir. Ekonomik kaynakların büyük bir kısmı tarıma ayrılmakta ve siyasi iktidarın cazibe merkezi genelde toprağı kontrol edenlerin ellerinde bulunmaktadır. Sosyal organizasyonda aile ve kabile bağları belirleyicidir.

Rostow bu toplumlara örnek olarak Çin'deki hanedanları, Ortadoğu ve Akdeniz medeniyetini ve Orta Çağ Avrupası'nı göstermektedir.

2.Geçiş Aşaması: Bu aşamada gelişmenin başlayabilmesi için gerekli şartlar hazırlanmaktadır. Bu şartlar şunlardır: 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başında dünya pazarlarının tek taraflı genişlemesi ve Batı'da ticari kapitalizmin Orta Çağı sonlandırması, modern biliminin buluşlarının tarım ve sanayiye aktarılmaya başlanması. Bu aşamayı tam anlamıyla tamamlayan ilk ülke İngiltere olmuştur. Bunun nedeni, İngiltere'nin coğrafi konumu, doğal kaynakları, ticaret olanakları, sosyal ve iktisadi yapısı ile bu aşamaya geçmeye en müsait ülke olmasıdır.

Tarihsel olarak bakıldığında, hazırlık şartlarının toplum içinden değil, daha ileri toplumların yaptığı dış etkilerle oluştuğu görülmüştür. Geleneksel toplumlarda yaşanan istila hareketleri, eski kültür içinden modern bir toplum yaratmak için fikir ve duyguları harekete geçirmiştir. Bu da geleneksel toplumların çözülmesini hızlandırmıştır.

Geleneksel toplumlarda gelişmenin sadece mümkün olması değil, diğer bütün iyi sayılan şeyler için de zorunlu bir şart olduğu fikri yayılmaya başlamıştır. Bu aşama içerisinde eğitim sistemi genişleyip değişmeye başladı. Yeni girişimci tipleri ortaya çıkmaya, bankalar ve diğer finansal kurumlar oluşmaya, yatırımlar artmaya başladı. İç ve dış ticaret gelişmeye başladı.

Bu aşamadaki gelişmeler, hâlâ geri üretim tekniklerine sahip olan, sosyal yapısı ve değerleri eskimiş olan ve buna dayalı siyasal kurumları olan toplum içinde meydana geliyordu. Dolayısıyla ikili bir yapı ortaya çıkmaktaydı. Eski toplumsal yapının yanında modern iktisadi faaliyetler de yer almaya başlamıştı.

Asıl gelişme ise siyasal yapıda meydana gelmekteydi. Merkezîyetçi milli devletlerin kurulması hazırlık safhasının en önemli yönünü oluşturmuyordu. Rostow'a göre, bu siyasi yapı, gelişme hareketi için zorunlu ve evrensel bir şarttı.

3.Kalkış aşaması (take-off): Bu aşamada gelişmeye karşı çıkan engeller tamamen ortadan kaldırılmıştır. İktisadi gelişmeyi yaratan kuvvetler bu aşamada gelişir ve topluma hâkim olur. Artık kar olgusu ve onun tekrar yatırıma yönelmesi fikri bireylere ve kurumların bünyesine yerleşmiştir.

İngiltere ve dünyanın İngilizler tarafından iskân edilen diğer zengin ülkelerinde (Birleşik Devletler, Kanada vs.) harekete geçmeyi teşvik eden asıl kuvvet teknoloji olmuştur. Rostow bu noktada, gelişmenin başlamasına dair üç kuvvet tespit ediyor. Bunlar, teknolojik gelişme, sermaye birikimi ve ekonomik modernizmi hedefleyen bir siyasi iktidardır. Bu süreçte yatırımlar artıyor, sanayi kolları hızlıca gelişiyor ve elde edilen gelir yeniden yatırıma yöneliyordur. Bunu sağlayan yeni girişimci sınıf da hızlı bir şekilde büyümektedir.

Yirmi, otuz yıl sürebilecek olan bu dönemde ekonomik, sosyal ve siyasal bir gelişme meydana gelecektir. Rostow, çeşitli ülkelerin bu aşamaya hangi zaman dilimlerinde girdiklerine dair saptamalar da yapmaktadır. Örneğin İngiltere 1783'ten itibaren yirmi yıl içinde; Fransa ve Amerika 1860 öncesinde; Almanya 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde; Japonya 19. yüzyılın son çeyreğinde; Rusya ve Kanada 1914'ten önceki çeyrek asırda bu süreci tamamlamıştır. Hindistan ve Çin ise harekete geçme aşamasının başlangıcı 1950'dir.

4.Olgunluğa Gidiş: Bu aşamayla birlikte, ekonomi artık uzun vadeli bir ilerleme devresine girmiştir. Milli gelirin %10-20 kadarı sürekli olarak yatırımlara ayrılır. Gelir artışı nüfus artışından daha fazladır ve teknolojik ilerleme paralelinde ekonomik yapı sürekli gelişmektedir. Yeni sanayi kolları yükselmekte eski olanlar ise yok olmaktadır. Ekonominin uluslararasılaşmasını hızlandıracak yeni ihraç malları üretimi söz konusu olacaktır.

Olgunlaşma aşamasına kırk yıllık bir zaman dilimi sonrasında ulaşılır. Diğer bir deyişle, olgunlaşmaya ulaşmak, harekete geçme aşamasının başlangıcından sonra altmış yıl almaktadır.

Bu aşamada, öncesindeki dar bir sanayi ve teknolojik düzey, daha kompleks ve ince bir hal almıştır. Örneğin demiryolu safhasındaki demir, kömür ve ağır makine sanayi daha sonra, mekanik aletlere, kimyevi ve elektrik teçhizata doğru evrilmeye başlar. Modern teknolojinin en ileri nimetleri artık ekonominin genelinde uygulanma alanı bulmaya başlar.

Almanya, İngiltere, Fransa ve Birleşik Amerika bu aşamaya 19. yüzyılın sonu ya da 20. yüzyılın başında bu aşamadır.

5.Yüksek Kitle Tüketimi Çağı: Bu aşamada fert başına düşen reel gelir yükselmiş, şehir nüfusu artmıştır. Belli başlı sektörler tüketim mal ve hizmetlerine doğru yer değiştirmiştir. Siyasi yollardan artan kaynaklar sosyal refah ve sosyal güvenlik için kullanılmaya başlanmıştır. Artık refah devleti doğmuştur. Toplum teknik bir olgunlaşmadan öteye geçmiştir. Tüketim mal ve hizmetleri kitlesel düzeyde üretilmektedir. Ucuz otomobil, dikiş makinesi, bisiklet ve çeşitli elektrikli ev eşyaları toplumun her kesimine yayılmaya başlamıştır (Rostow W. W., 1999, s. 17-27).

Kurama yönelik eleştiriler ise şunlardır: Öncelikle aşamalar arasındaki fark çok net değildir. Özellikle geçiş-kalkış-olgunluğa geçiş aşamaları ile kitle tüketim aşaması arasındaki ayrımların işlevsel ve anlamlı olmadığı konusunda eleştiriler söz konusudur. İkinci olarak aşamaları birbirinden ayıran kriterlerin birbirlerine benzediklerine yönelik eleştiriler yapılmıştır. Bir diğer eleştiri Kuznets tarafından modelin bilimsel olmadığı yönünde yapılmıştır. Diğer bir eleştiri ise, yaklaşımın sınanmasının zor ve niceliksel değerlendirmelerin yapılamıyor olmasıyla ilgilidir (Gönel, 2016, s. 59).

Rostow'un kuramı sosyal bilimlere Darwin'in hediyesi olan evrimci ve doğrusal ilerlemeci bir anlayışın ürünüdür. Bu anlayış evrensel bir yasa olarak tüm toplumların aynı sosyal yapılara sahip oldukları ve aynı toplumsal değişme sürecini izledikleri gibi totaliter ve evrenselci bir anlayışa sahiptir. Oysaki gelişme doğrusal ya da lineer olmayabileceği gibi dünyada farklı toplumsal ve ekonomik formda olan ülkelerin gelişme seyirleri farklı olabilir.

Büyük savaşlar dönemi insanlığın ilerleme ve gelişme süreçlerine uzun yıllar ket vurmuştur. Silah sanayinin lokomotifinde ilerleyen bilimsel ve teknik ilerlemeler çağının, medeniyet anlamında insanlığın evrensel refah ve huzuruna ne derece katkı sağladığı özellikle -Japonya örneğinde olduğu gibi- kitle imha silahları gerçeği karşısında hâlâ soru işaretleri olarak durmaktadır.

Bu nedenle Rostow'un kuramı holistik yönüyle bir çeşit “epistemik emperyalizm” etkisi yaratmaktadır. Bu etki Avrupa merkezli ya da oryantalist yaklaşımların tamamında gözlenen bir anlayıştır.

Kuramın aynı zamanda soğuk savaş döneminde yazılması nedeniyle bilimsellikten ziyade bir siyasal söylemi -*non communist manifesto*- ve içeriğinin de olduğunu

kaydetmekte yarar var. Rostow çalışmasında, gelişmekte olan ülkelere gelişmenin yollarını göstererek, komünizmin umutlarının önünü kesmek amacıyla olduğunu ifade etmiştir (Rostow W. W., 1960, s. 134).

1.2.1.2.Yapısalcı Yaklaşım

Yapısalcı yaklaşım azgelişmişliği, gelişmiş ülkeler ile kurulan ekonomik ilişkiler çerçevesinde ele alarak tezlerini geliştirmişlerdir. Prebisch, Singer, Furtado ve Sunkel bu yaklaşımın önde gelen isimleridir.

Yapısalcılar azgelişmişliği, uluslararası ticaret ve kapitalizmin yarattığı eşitsiz ilişkiler ile merkez-çevre analizleri ile açıklamışlardır. Daha açık bir ifade ile azgelişmişlik, gelişmişliğin bir sonucudur. Raul Prebisch Latin Amerika'nın geri kalmışlığının nedeninin Latin Amerika'nın dışında aranması gerektiğini kaydetmiştir. Geriliğin gerçek nedeni uluslararası iş bölümü, uzmanlaşma ve serbest ticarettir (Başkaya,1994, s. 74). Prebisch çevrede yer alan ülkelerin uluslararası ticaretin yaratması beklenen avantajlara sahip olmadıklarını tam tersi dezavantajlı durumda olduklarını kaydetmiştir (Prebich, 1962, s. 1).

Merkezde yer alan gelişmiş ülkeler sanayi malları ve mamul mallarda uzmanlaşmışlardır. Çevrede yer alan azgelişmiş ülkeler ise ilksel ürünler ve ham madde ve tarım ürünleri üretiminde uzmanlaşmışlardır. Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlük yaklaşımına göre iki ülke grubu arasındaki serbest ticaret her ikisi için de faydalıdır. Zira sanayi ülkelerinde meydana gelen verimlilik artışları sanayi mallarının fiyatlarını aşağıya çekmesi beklenmektedir. Bu da azgelişmiş ülkelerin lehlerine bir gelişme olacak ve uluslararası ticaretin ekonomik gelişmeyi destekleyen bir etkisi olacaktır (Kaynak, 2011, s. 155).

Prebisch'e göre uluslararası ticaret karşılaştırmalı üstünlükler teorisine uygun gelişmemiştir. Süreç azgelişmiş ülkelerin aleyhine işlemiştir. Gelişmiş ülkelerin ürettikleri birincil ürünlerin fiyatları artmıştır. Bunda gelişmiş ülkelerdeki tekeller ve oligopollerin fiyatların düşmesini engelleyici tutumları etkili olmuştur. Bu ülke grubunda aynı zamanda sendikaların güçlü olması verimlilikle birlikte ücretlerin de artmasına neden olmuştur. Bu durumda firmalar ücret artışlarını fiyata yansıtmıştır. Sonuç itibarıyla yaşanan bu fiyat artışları dış ticaret yoluyla gelişmekte olan ülkelere yüklenilmiştir. Ancak çevre ülkelerin ürettikleri tarım ve ham madde türündeki

ürünler için benzer bir süreç söz konusu olmamıştır. Öncelikle bu ürünlerin gelir esnekliği birden küçük olduğu gibi bu ülkelerde ücretler düşük ve ihracat için birbirleriyle rekabet halinde olan çok sayıda firma vardır (Ercan, 2018, s. 129).

Prebisch ile aynı dönemde benzer sonuçları Hans Singer de ortaya koymuştur. Bu nedenle her iki adıyla anılan ve uluslararası iktisatta Singer-Prebisch tezi olarak adlandırılan yaklaşıma göre tarımsal ve ilksel ürünlerin gelir esneklikleri birden küçük iken gelişmiş ülkelerin sattıkları sanayi ürünlerinin gelir esneklikleri birden büyüktür. Yani ülkeler geliştikçe ve bireylerin gelirleri arttıkça gelir içinde temel gıda ürünlerine olan talep oransal olarak azalırken, sanayi malları ve teknolojik ürünlere olan talep oransal olarak artır. Bu nedenle gelişmekte olan ülkelerin ürettikleri ürünlere olan talep azalacak ancak gelişmiş ülkelerin ürettikleri ürünlere olan talep artacaktır (Seyidoğlu, 2015, s. 611). Bu da dış ticaretten birincilerin zararlı ikincilerin ise kazançlı çıktıklarını ortaya koymuştur. Bu durum tarihsel analizlerle de ortaya çıkmıştır. 1876 yılında 100 kabul edilen gelişmekte olan ülkelerin ürettikleri ilksel mal ihracatı fiyat endeksi 1946-47 yıllarına geldiğinde 68 değerine kadar düşmüştür (Prebich, 1962, s. 4).

Diğer yapısalcılardan olan Furtado ve Sunkel temeli sanayiye dayanan ve iş gücünün imalat sanayi tarafından emilmesine dayanan bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Burada önemli olan iç pazarın satın alma gücünü yükseltmek ve bunun için de ücret artışlarının gerekli olmasıdır. Aynı zamanda azgelişmiş ülkelerde arz ve talebin kurumsal açıdan esnek olmaması sorunu da vardır. Bu da fiyatlara duyarlı olmayan bir üretim yapısı ortaya koymaktadır. Bu durumda yapılması gereken devlet müdahalesiyle sorunu çözmektir (Kaynak, 2011, s. 153). Gerçekte devlet müdahalesi ve ithal ikameciliği yapısalcı yaklaşımın genel bir politika önerisi olmuştur.

Celso Furdato'nun yapısalcı analize katkısı, azgelişmişliğin orijinal bir durum değil tarihsel bir durum olduğunu ortaya koymasındır. Tarihte bağımlılık ve azgelişmişlik sürecini belirleyen şey güç kaynaklarına sahip olup olmamaktır. Bu güç kaynakları, teknolojinin kontrolü, finansal kaynakların kontrolü, piyasanın kontrolü ve ucuz emek kaynaklarının kontrolüdür. Bu açıdan gelişmiş ülkeler bu kaynakları büyük oranda kontrol altına almış olduklarından dolayı uluslararası düzen azgelişmişliği doğuran ve sürdüren bir yapı ortaya koymaktadır (Furdato, 1983, s.7; aktaran Ercan, 2018, s. 131). O halde azgelişmişlik sorununun ortadan kaldırılması ülkelerin kendi

iç ekonomik politikalarıyla ilgili olmaktan çok bu şekilde kurulmuş olunan güç kaynaklarının yeniden düzenlenmesini sağlamaktır.

Osvaldo Sunkel ise Prebisch'in yapısal analizini öne çıkararak azgelişmişlik yaratan bazı içsel faktörler olduğunu ancak belirleyici olan faktörlerin temelde dışsal dinamikler olduğunu kaydetmiştir. Bu dinamikler ve güç kaynakları ile oluşan kapitalist sistemin uluslararası işleyişi azgelişmişlik yaratmaktadır (Ercan, 2018, s. 132).

Toparlayacak olursak, Prebich'in kullandığı merkez ve çevre ilişkisi yapısalcı analiz için anahtar kavramlar olmuştur. Azgelişmişliği yaratan merkezde yer alan kapitalist ülkelerdir. Özellikle uluslararası ticaret eşitsiz işlemekte ve kapitalist üretim biçimi teknolojinin eşit dağılmadığı bir düzlemde azgelişmişlik yaratmaktadır.

Yapısalcı yaklaşım sorunun kaynaklarını tespit ettikten sonra çözüm önerileri de getirmiştir ve bu öneriler Latin Amerika dahil dünyanın farklı ülkelerinde uygulanmaya konmuştur. Öncelikli olarak uluslararası ticaretin yarattığı kaynak dağılımını bozucu etkiye karşı ithal ikamesi önerilmiştir. Buna paralel olarak devletin ekonomiye müdahalesiyle birlikte yürüyen bir sanayileşme politikası uygulanmalıdır. Burada devlete merkezi bir rol verildiği görülmektedir. Bu süreç nihayetinde bölgesel bütünleşme yaratacak bir duruma evrilecektir (Başkaya, s. 78).

Yapısalcı yaklaşımın önerileriyle 1960'lerden sonra Latin Amerika ülkelerinde ithal ikameci, devletçi politikalar izlemişlerdir. Korumacılık Brezilya gibi ülkelerde uluslararası rekabetle baş edemeyen şirketlerin verimsizlik altında büyümelerine neden olmuştur. Aynı zamanda ülkelerde dış açıklar artmış ve borçlanma hızlanmıştır. Bu ülkelerde hem sanayi ürünleri altyapısı geliştirilememiş hem de ihracat çeşitlendirilmesi yapılamamıştır. Ancak bu ülkeler 1980'lere gelindiğinde artan borçlarını ödeyememiş ve borç krizi ile karşı karşıya kalmışlardır. Sonuçta nüfusun önemli bir kısmı büyüme sürecinin dışında kalarak marjinalleşmiş ve bölgede askeri diktatörlükler görülmüştür (Kaynak, 2011, s. 159).

Benzer politikalar uygulayan Türkiye için de o dönemde benzer sorunların ve sonuçların yaşandığı söylenebilir. Aslında bu durum tipik bir görünüm arz etmiştir. Sorunun ana kaynağı kurumsal altyapı ve toplumsal mutabakata dayanmayan dengesiz politikalar, içeride özellikle bazı sektörlerin ve şirketlerin verimsiz de olsa

kayrılmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu hem bir kaynak israfı yaratmakta hem de ithal ikamesi amacıyla yola çıkıp daha fazla ithalata neden olarak dış açıkları artırmakta ve büyük miktarda borçlanma sorunu yaratmaktadır.

Öte yandan günümüzde yapısalcı tezlerin sonuçlarının tartışmalı olduğu ifade edilebilir. Uluslararası ticarete az gelişmiş ülkelerin paylarının son elli yıl içindeki artışları, yukarıdaki tespitleri yanlışlamıştır. Çin, Hindistan, Japonya, G.Kore, Tayvan, Singapur, Malezya gibi ülkelerin elde ettikleri avantajlar kuramı tartışmalı hale getirmiştir.

1.2.1.3.Bağımlılık Yaklaşımı

Bu yaklaşım literatürde Neo-Marksist yaklaşım olarak da ifade edilmektedir. Özellikle Latin Amerikalı araştırmacıların oluşturduğu Latin Amerika Ekonomik Komisyonu (ECLA) çevresinde oluşan bir yaklaşım olarak bilinmektedir. Bu kısımda yaklaşımın, önde gelen temsilcilerinden Paul Baran, Andre Gunder Frank, Samir Amin ve Immanuel Wallerstein'in görüşlerine değinilecektir. Yaklaşım genel hatlarıyla Marksist geleneği sürdürmekle birlikte tahlillerinin odağına az gelişmiş ülkeleri yerleştirmeleri ve Marx'ın yaklaşımından ayrılan yönleri itibariyle Neo-Marksist olarak adlandırılmıştır. Başkaya, bu yaklaşımdaki özgün ve orijinal noktaları şöyle tespit etmiştir:

1-Bu araştırmalarda AGÜ'ler teorik analizin odağına yerleştirilmiştir.

2-Bu yaklaşımlarda Avrupa merkezcilikten bir kopuş görülmektedir.

3-Marksizmin aksine Neo-Marksist yaklaşımlarda kapitalist yayılma olumlu ve "ilerici" bir durum olarak değerlendirilmemektedir.

4-Yaklaşım, AGÜ'lerin kalkınabilmeleri için kapitalizmden kopmaları gerektiğini ortaya koymaktadır.

5-Marksizmin salt işçi sınıfı odaklı kurtuluş ideolojisinin aksine, Neo-Marksist yaklaşım farklı toplumsal sınıf ve tabakaların da devrim sürecinde etkili olabileceğini ileri sürmüştür.

6-Son olarak ilk defa azgelişmiş ülkelerin sorunlarına yine azgelişmiş ülke düşünürleri tarafından bir çözüm arayışı söz konusu olmaktadır (Başkaya, 1994, s. 82).

Paul Baran, azgelişmişliğin en önemli nedenlerinden birinin, kapitalizmin çevreye yayılması olduğu ifade etmektedir. Bu durum ticaret, kaynak transferi, siyasal ve askeri ilişkiler vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki ticaret ile ikincilerin ucuz hammadde kaynakları, gelişmiş ülkelere transfer olmaktadır. Aynı zamanda AGÜ'lere yapılan yatırımlar ile bu ülkelerdeki yatırılabilir kaynaklar da yine gelişmiş ülkelere transfer olmaktadır. Siyasal olarak da gelişmiş ülkelerin AGÜ'lerde işbirlikçi yönetimler tasarlayarak sürecin devamını sağlamaktadırlar (Baran, 1962, s. 365).

Baran'a göre azgelişmişliğin ortak özellikleri şunlardır: Küçük üreticiliği hakim olan geri ve yaygın bir tarım sektörü, asalak bir toprak zenginleri sınıfının varlığı, yabancılara ait olan ve iç pazara yönelik üretim yapan firmaların varlığı, temel mal ihraç eden ve çoğunlukla yabancılardan kontrolündeki ihracat sektörü, küçük tacirler kesimi ve tarımda kapitalizm öncesi (prekapitalist) ilişkilerin varlığı ve eşit olmayan ticari ilişkiler (Baran, 1962, s. 313).

AGÜ'lerin büyümemesinin nedeni sosyal artığın yanlış biçimde kullanılıyor olmasıdır. Ekonomik artığın bir kısmı sanayileşmiş ülkelere kaçtığı gibi bir kısmı da verimsiz alanlarda israf edilmektedir. Aynı zamanda yatırımları teşvik edecek bir sosyo-ekonomik ortam söz konusu değildir (Başkaya, 1994, s. 86).

Baran aynı zamanda kalkınma için tarım kesiminde kaçınılmaz olarak bir toprak reformu önermektedir. Ancak bu tarım reformunun başındaki yapının feodal-komprador bir hükûmet tarafından yapılmasının kalkınmaya fayda sağlamayacağını ifade etmektedir. Aksine yapılacak tarım reformu ve tarım devriminin, köylülerin zorlamasıyla bir devrim niteliği taşıması sayesinde başarıya ulaşacağını ve toplumsal gelişmeye katkı sağlayacağını kaydetmektedir (Baran, 1962, s. 307).

Baran kalkınmayı sağlamak için, toprak reformunun yanında kapsamlı ekonomik müdahalelerle devlet kontrolünde bir sanayileşmenin başlatılması gerektiğini ifade etmiştir (Kaynak, 2011, s. 165).

Frank ise azgelişmişliğin kapitalizmin dört yüz yıldır süren iç çelişkilerinin bir ürünü olduğunu kaydetmiştir. Bu durum çevre ve merkez metropoller üzerinden hareket eden bir yapı ile meydana gelmiştir. Ekonomik artık bir grup azınlık tarafından ele geçirilmekte ve kapitalist sistemin büyük metropollerinde ve çevresel uydularda kutuplaşma yaratmaktadır. Bu da sistemin genişlemesini ve tarihi boyunca sürekliliğini sağlayan bir yapı oluşturmaktadır. Sistemin yarattığı çelişki her yerde ve her zaman işlemektedir. Kapitalizmin uluslararası yapılanmasında, merkezde bir gelişme oluşurken aynı zamanda çevre ülkelerde/uydularda azgelişmişlik yaşanmaktadır (Frank, [1967] (2009), s. 3).

Frank'a göre modernleşme teorisi empirik olarak geçersiz, teorik olarak yetersiz ve siyasal olarak etkisizdir. Modernleşme teorisinin, gelişmenin her ülkede aynı aşamaları takip ederek devam edeceği şeklindeki doğrusal gelişme anlayışı sosyal gerçekliğe uymamaktadır (Ercan, 2018, s. 135).

Frank kapitalizmin tekeli bir sistem olduğunu ileri sürerek, bu sistem ile uydulardan metropollere doğru ekonomik fazlalığın transferinin gerçekleştiğini kaydetmiştir. Frank'a göre, azgelişmişlik de gelişmişlik de kapitalizm tarafından yaratılmaktadır. Geri kalmışlık doğrudan kapitalizmin eseridir. AGÜ'ler metropollerle yaptıkları ticaret ile ekonomik değerlerinin karşı tarafa transfer edilmesine maruz kalmaktadırlar. Oluşturulan sistem merkezde kapitalist gelişmeye uygun koşullar yaratırken, çevrede bu koşulların oluşmasını engellemektedir (Başkaya, 1994, s. 88). Gelişmeden önce, azgelişmişlik yoktur. Azgelişmişlik merkezdeki kapitalist gelişmenin ürünüdür ve bu süreç 16. yüzyıldan merkantilist dönemden itibaren başlamıştır. Merkez konumundaki (metropol) ülkeler uydu konumundaki ülkeler ile ticari bir ağ içine girmiş ve bu ağ ile ekonomik artık merkeze akarken çevre ülkelerde geri kalmışlık üretilmeye başlanmıştır (Ercan, 2018, s. 135, 137). Meksika, Peru, Afrika ve Çin gibi ülkelerde azgelişmişlik bu yolla üretilmiştir. Bu toplumlar, yaratılan artığa el koyma süreci olarak kapitalizmle entegre oldukça kendi gelişmeleri için gerekli olan kaynakları kaybederken merkez ülkelerin gelişmeleri için birer kaynak haline gelmişlerdir (Kaynak, 2011, s. 166).

Bağımlılık okulunun ya da Neo-Marksist yaklaşımın Marx'tan ayrıldığı önemli noktalardan biri de burasıdır. Gerçekte Marx, AGÜ'lerin uluslararası kapitalist yayılma ve sömürgeciliği, olumlu sonuçları olabilecek gelişmeler olarak

karşılamiştir. Ona göre feodal ya da pre-kapitalist yapıdaki ülkelerin bu yapıları, sömürgecilik ile kapitalizme doğru evirilecektir. Böylece dünya homojenleşecek ve sosyalizme geçiş mümkün olacaktır. Deyim yerindeyse Marx sömürgeciliği sosyalizmin gelişi adına meşrulaştırmaktadır (Başkaya, 1994, s. 81). Marx bunu Kapital’de şöyle ifade etmektedir:

“Amerika’da altın ve gümüşün bulunması, yerli halkın kökünün kazınması, köleleştirilmesi ve madenlere gömülmesi, Doğu Hint Adalarını ele geçirilmeye ve yağmalanmaya başlanması, Afrika’nın kara-deri ticaretinin av alanı haline getirilmesi, kapitalist üretim çağının pembe renkli şafak işaretleriydi. (...) hepsi de feodal üretim tarzının, kapitalist tarza dönüşüm sürecini yapay bir biçimde hızlandırmak ve bu geçişi kısaltmak için, devlet gücünü, toplumun bu örgütlenmiş kuvvetini kullanırlar. Zor, yeni bir topluma gebe her eski toplumun ebesidir. Zor², kendisi, bir ekonomik güçtür” (Marx, Kapital, Cilt 1, [1867] (1997), s. 716).

İşte bu noktada neo-marksist yaklaşımların Marx’tan ayrıldığını görüyoruz. Örneğin Frank, kapitalist gelişme ve yayılmanın AGÜ’leri geri bıraktığını ve merkez gelişirken çevrenin gelişmesine engel olduğunu ifade ediyordu. Kapitalizm her aşamada ve her düzeyde azınlık için gelişmişlik ancak çoğunluk için azgelişmişlik üretmektedir. Bu süreçte AGÜ’lerde metropol-uydu ilişkileri içinde lümpen bir burjuvazi oluşmakta ve bu burjuvazi oluşmaktadır. Metropollerle çıkar ittifakı oluşturan bu burjuvazi, azgelişmişliğin devamında çıkarı olan bir sınıftır. Latin Amerika ülkelerinde kurulmuş olan devletler lümpen burjuvazi tarafından kurulmuş olan lümpen devletlerdir (Başkaya, 1994, s. 89).

Frank, Kuzey Amerika’nın gelişmesini, böyle bir burjuvazi olmamasına ve küçük üretici hâkim bir yapının oluşmasına bağlamaktadır. Böylelikle sanayi karşıtı, kalkınma karşıtı bir oligarşi oluşmamakta ve milli kalkınmacı bir süreç başlamaktadır. Aynı zamanda İngiltere’nin Amerika üzerinde kurduğu alt-metropol ilişkisi Amerika için de benzer bir sanayileşmenin kurulmasına sebep olmuştur (Başkaya, 1994, s. 90).

² Materyalist dahi olsa, kimi ekonomik ve politik yaklaşımların, tezlerin, insan düşüncesinin dini inanç gibi diğer alanlarıyla olan bağı dikkat çekicidir. Marx’ın burada gösterdiği “zor yaklaşımı” Evanjelik Hristiyanların ve fundamentalist Yahudilerin “tanrıyı kıyamete zorlamak” anlayışına benzemektedir. Bu anlayışa göre, kaos, kargaşa ve kötülükler desteklenmeli ki bunların giderek artması ile sonunda Armagedon savaşı meydana gelsin. Böylelikle İsa Mesih dönecek, bütün kötülükleri yok edecek ve tanrı krallığını kuracaktır. Ayrıntılar için bkz, (Hallsell, 2003)

Frank'a göre, uydu ülkelerin en çok geliştiği dönemler, merkez ile bağlarının koptuğu ya da zayıfladığı dönemlerdir. Geri kalmışlığın hızlandığı dönemler ise merkez ile bağların arttığı ve yoğunlaştığı dönemlerdir. Eğer merkez kapitalist ülkelerde krizler meydana gelir ise azgelişmiş çevre ile arasındaki bağlar zayıflayacak ve dolayısıyla ekonomik sömürü de azalacaktır. Bu da azgelişmiş ülkelerin gelişmelerine bir fırsat yaratacaktır. Bugünün azgelişmiş ülkeleri, geçmişte merkez ile bağları en kuvvetli olan ülkelerdir. Frank'a göre, çözüm de burada yatmaktadır. AGÜ'lerin merkez ile bağlarını koparmaları en anlamlı gelişme stratejisi olacaktır (Kaynak, 2011, s. 168).

Diğer yandan geleneksel gelişme yazınının iddia ettiğinin aksine ikili toplum yapısı (düalizm) analizi tümüyle yanlış bir analizdir. Frank'a göre ikili toplum yapısı analizi sürdürülür ise azgelişmişlik koşulları yoğunlaşarak kendini yeniden üretecektir (Frank, 1975, s.105; aktaran Ercan, 2018, 135).

Samir Amin'in azgelişmişlik konusundaki açıklamaları, merkez-çevre analizi temelinde tıkanmış bir kalkınma izahına dayanır. Kapitalist yayılma AGÜ'lerin ekonomik yapılarını çarpıtmakta, biçimsizleştirmekte ve eklemsizleştirme yaratmaktadır (Başkaya, 1994, s. 91). Bu temel olumsuzluklar ülkelerin kalkınma dinamiklerini sekteye uğratmaktadır. Aynı zamanda çevre ülkelerde, gelişmeyle birlikte eşitsizlik azalmak yerine artış göstermektedir (Amin, 1993, s. 199).

AGÜ'lerde iki ayrı biçimsizleşme kategorisi bulunmaktadır. İlki üretim yapısı ile ilgili iken ikincisi uluslararası merkez-çevre ilişkisi bağlamında ortaya çıkmaktadır. Üretim yapısındaki biçimsizleşme, birden çok üretim tarzının bir arada bulunmasıdır. Yani ihracat ve hizmet sektörü lehine aynı anda iki biçimsizleşme söz konusudur. Ancak tarım sektöründe ve iç piyasa için kütleli üretim yapacak olan sektörlerde durağanlık ve daralma meydana gelmektedir. Bölüşüm yapısı ise üst tabakalar lehine bozuktur. Adaletsiz bir gelir dağılımı vardır ve bu dağılım çevre ülkelerde gelişme hızlandıkça daha da büyümektedir (Amin, 1993, s. 200).

Uluslararası yapıdaki konumları açısından ise merkez kapitalizmi ve çevre kapitalizminin yarattığı bir biçimsizleşme durumu söz konusudur (Başkaya, 1994, s. 92). Amin'e göre merkez ve çevre ayrımını yaratan asıl faktör bu toplumlardaki devletin yapısı olmaktadır. Kapitalist ilişkilere egemen devlet ile kapitalist ilişkilerin

aracısı olan devlet arasındaki fark, merkez ve çevre olma durumunu belirlemektedir (Amin, 1993, s. 204).

Merkezi oluşturan gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş çevre ülkeler arasında bir hiyerarşik ilişki oluşmuştur. Hiyerarşinin en üstünde bulunan ülkeler dünya ekonomisinin işleyişinden en çok payı alırlar ve bu işleyişin hiyerarşik yapısının bozulmamasını sağlarlar. Merkez ülkelerde ekonomik yapı üretim ve tüketim sektörleri açısından sürdürülebilir bir yapıya sahiptir. Bu ülkelerde üretim araçlarını üreten sektörler ve kütleli tüketim mallarını üreten sektörler birbirlerinin büyümelerini dengeleyen bir yapıda dizayn edilmiştir. Diğer yandan tarım ve sanayi sektörleri arasında da karşılıklı bağımlılık ilişkisi söz konusudur. Bu ilişki büyüme ve gelişmeyi destekleyici bir mahiyet arz etmektedir. Ancak merkez ülkeler kendilerine güveni olan bir yapılarının olmasına rağmen kendi kendine yeterlilik anlamında otonom değildirler. Bu ülkeler uluslararası ticari ilişkiler ile diğer ülkelere bağımlı bir yapılar da vardır (Kaynak, 2011, s. 169). Merkez ülkelerde toplumsal bir konsensüs oluşmuştur. Kitle üretimi sağlayan Fordizm ile ücret siyaseti ve genişleyen pazar sağlayan sosyal demokrat Keynesçi yaklaşım hem demokrasinin çalışmasını mümkün kılmakta hem de toplum düzeninin sorgulanmasından uzaklaşma eğilimi yaratmaktadır. Bu itibarla sınıf çatışması yok olmasa da yumuşamaktadır (Amin, 1993, s. 205).

Ancak çevrede durum böyle değildir. Toplumsal bütünleşme olanaksız hale gelmiştir. Çünkü bu ülkeler alt bir konuda olduğu için merkez ülkelerdeki gibi burjuvazi-işçi sınıfı ittifakı genişlemesinde önemli güçlükler yaşamıştır. Çevredeki ittifak, egemen merkezi sermaye ile toprak ağalarının, latifundia denen büyük çiftlik sahiplerinin oligarşik ittifakına dayanmaktaydı. Latin Amerika'daki bu durum Asya ve Afrika'da daha da acımasızdı. Bu da sömürgeciliğin yüksek seviyede seyretmesine ve bu iki kıtanın daha fazla geri kalmasına neden oluyordu. Bu geri kalmışlık ekonomi dışı yollarla da yaratılmakta idi. Örneğin İngiltere'nin yeni yeni 19. yüzyıl başında Doğu'da, Asya'da ve Güney Amerika'da yeni merkezler ortaya çıkmasını engelleyen müdahaleleri, o ülkelerde toplumsal ittifakları büyük oranda sorunlu hale getirmiştir (Amin, 1993, s. 206, 207).

Çevre ülkelerde birden çok üretim tarzı bir arada bulunmaktadır. Aşırı gelişmiş bir ihracat sektörü ve iç piyasaya yönelik lüks tüketim malları sektörlerinin ağırlığı söz

konusudur. Kütlesel tüketim açısından ise küçük imalat sektörü yapısı hakimdir. Bu da çarpık ve biçimsiz bir üretim yapısı ortaya koymuştur. İç piyasaya yönelik güçlü bir talep yapısı olmadığı gibi iç piyasa büyüme açısından bir dinamik güç oluşturmamaktadır. Bu yapı iç bütünlüğü ve tutarlılığı olmayan çarpık bir üretim ilişkisi ağı oluşturmuştur. Düşük ücret ve yüksek doğal kaynak kullanımı ile sürdürülen ihracat hem beşerî hem de doğal kaynakların sömürülmesine neden olurken ülkenin iç talep ile büyüme imkanlarını yok etmiştir. Dolayısıyla ülke içinde tüketim malı üreten sektörlerin gelişiminde bir yetersizlik söz konusudur. Aynı zamanda eklemsizleşme olarak ifade edilebilecek olan bir diğer unsur, tarım ve sanayi sektörleri arasında gelişmeyi destekleyecek bağlantılar bulunmamaktadır (Kaynak, 2011, s. 170).

Sektörler arasında aşırı verimlilik farklılıkları ve ekonomik sistemin eklemsizleşmesi, salt ekonomik ilişkiler çerçevesinde değil, merkez ülkelerin şiddet kullanması ile de gerçekleşmiştir. Sonuçta çevre ülkelerde bir çevre kapitalizmi oluşmuştur. Bu yapı uluslararası merkez ülkelerin üretim sermaye birikim yapılarına bağımlılık göstermektedir. İthal edilen sanayi ürünleri, çevre ülkelerin yerli sanayisini çökertmiş ve işsizlik, ücret yapısı ve talep düşüklüğü nedeniyle iç piyasanın gelişmesini ve dolayısıyla kalkınma sürecini baltalamıştır (Başkaya, 1994, s. 93).

Amin'e göre AGÜ'lerin temel ayırteci özellikleri şunlardır:

- 1.Sektörler arası eklemsizleşme istisna değil kuraldır. Özellikle AGÜ'lerde sermaye malı üreten sektörler oluşmamıştır.
- 2.Değişik sektörler arasındaki verimlilik farklılıkları aşırıdır. Özellikle ihracat sektörlerinde gelişmiş üretim teknikleri kullanılırken pre-kapitalist üretim ilişkilerinin geçerli olduğu alanlarda verimlilik oldukça düşüktür.
- 3.Hizmet sektörü aşırı şişmiş iken, tarım ile sanayi sektörleri eklemsizleşme ve ücret-talep ilişkisinin olumsuz bir iç dinamik oluşturması nedeniyle gelişmemiştir.

Amin, çevre ülkelerin gelişebilmeleri için merkeze olan bağımlılıktan kurtulmalarını önermektedir. AGÜ'ler merkez ülkelerle arasındaki hiyerarşik bağı koparmalı dünya pazarlarından kopmalı ve bölgesel iş birlikleri kurmalıdırlar. Bu süreçte aynı

zamanda sosyalist bir kalkınma stratejisi uygulamalıdır (Kaynak, 2011, s. 170). Öte yandan Amin'in çözüm önerisi salt sosyalist bir modele de dayanmamaktadır. Merkez çevre sorununun kapitalist çerçevede içinde de gerçek manada çözülebileceğini öne sürmektedir. Bunun için emeğin dünya genelinde sınırsız dolaşımının sağlanması gereklidir. Bu yapıldığı takdirde iktisadi ve toplumsal koşullar kuramsal olarak homojenleşecek ve dengesizlikler ortadan kalkacaktır (Amin, 1993, s. 209).

Immanuel Wallerstein'a göre Kapitalizm 16. yüzyıldan itibaren, tarihsel ve toplumsal bir dünya sistemi haline gelmiştir. Sistem Batı Avrupa'dan dünyaya yayılarak bir jeokültürel ve jeopolitik genişleme yaşamıştır. Bu sistem merkez, çevre ve yarı-çevre şeklinde alt sistemler oluşturmuştur. Bu alt sistemler, birleşik bir kapitalist dünya ekonomisi oluşturmuştur (Wallerstein, 1974, s. 16).

Bu tarihten itibaren dünya ekonomisi ulus devletler şeklinde organize olmaya başlamıştır. Çünkü uluslararası iş adamlarının devletlerin güçlerinden faydalanabilmesi bağlamında, kapitalist gelişme imparatorluklarla birlikte değil ulus devletlerle birlikte gelişmeye yatkındır. 1648 Westphalia barışından sonra ortaya çıkan ulus devlet sistemi bu süreçte önemli bir başlangıç olmuştur. Çünkü kapitalistler birden fazla ulus devlete ve bunlarla çalışmanın avantajlarına ihtiyaç duymaktadırlar (Wallerstein, 1974, s. 310-311). Wallerstein, Wilson'un ulusların kendi kaderini tayini olarak ifade ettiği yaklaşımını ortaya koymasındaki düşüncesinin, Fransa ya da İsveç'i hedeflemediğini söyler. Orada kastedilen Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının çözülmesidir. Benzer şekilde Roosevelt'in de daha sonra İngiliz, Fransız, Flemenk ve diğer imparatorluk yapılarının çözülmesinden söz etmektedir (Wallerstein, 2003, s. 110).

Bahsedilen kendi kaderini tayin yaklaşımı çevre ve yarı-çevre bölgelerin kendi kaderini tayin ile ulus devlet yapılarına dönüşmeleri ve kapitalist sistemin yayılmasının önünün açılmasıdır.

Merkezin oluşturduğu kapitalist sistem büyük yağmalara başvurmıştır. Özellikle 1500'lerden sonra Latin Amerika'nın altın ve gümüşünün adeta yağma edilerek Avrupa ülkelerine getirilmesi Modern Dünya sisteminin oluşumunda adeta bir başlangıç sermayesidir. Zira sistemin yarattığı bu yağma büyük sermaye birikimleri yaratmıştır. Avrupa'ya akan altın ve gümüş çok önemli bir sermaye yaratarak faiz

oranlarını ve dolayısıyla kredi maliyetlerini düşürmüş ve sermaye birikimi için çok önemli bir kaynak yaratmıştır. Bu süreçte enflasyon da olmuş ancak ücret artışları fiyat artışlarının gerisinde kalmıştır (Wallerstein, 1974, s. 69).

Elde edilen bu kıymetli madenler hem kaynakları daha aktif hale getirmiş hem de devletlerin savaş maliyetlerini azaltacak düzeyde bir etki yaratmıştır. O halde, Avrupa’da oluşan uzun vadeli enflasyon ve kredi hacminin genişlemesinin arkasında Amerika kıtasının keşfi ile oluşan sermaye birikimi vardı. Amerika’dan büyük miktarda altın ve gümüş gelerek kredi bollaşması sağlamış ve faiz oranlarının düşürülmesi mümkün olmuştu (Wallerstein, 1974, s. 124).

Diğer yandan, köle iş gücüne dayalı olarak Brezilya ve Karaippler’de yapılan şeker kamışı tarımından elde edilen karlar, yine Avrupalı ekonomilerin başlangıç sermayesi olarak kullandıkları kaynağı oluşturur. Tabi bu sürecin yarattığı trajediler az değildir. Bir yandan kölecilik diğer yandan Latin Amerika yerlilerinin yok edilmesi, Avrupa sermayesinin oluşumunun trajik tarihini oluşturmaktadır (Wallerstein, 1974, s. 89).

Avrupa’da kapitalizmin gelişiminin arkasındaki dinamiklerden biri de feodalizmin yıkılmasıdır. Bu sayede kırsaldan kentlere doğru göç başlamış ve kent merkezlerinde nüfus artışı yaşanmıştır. Süreç aynı zamanda ulus devletlerin güçlenmesini de sağlamaktadır. Bürokratikleşme, gücün tek elde toplanması nüfusun homojenleşmesi (Müslüman ve Yahudilerin zorunlu göçe tabi tutulması) gibi unsurlar güçlü birer ulus devlet sürecini yaratmaktaydılar (Wallerstein, 1974, s. 194).

Bu süreçte devletler bürokratik yapıları, ordu sistemleri ve vergisel güçleri nedeniyle merkezi birer güç haline gelmişlerdir. Bu güç de giderek çevre üzerindeki tahakkümünü artırmıştır. Bu hegemonik süreci yöneten ülkeler Amerika kıtasının keşfi ile başlamıştır. Önceleri Portekiz, İspanya ve daha sonra 15. yüzyıldan itibaren Hollanda, İngiltere ve 20. yüzyılda Amerika şeklinde birbirlerini takip etmişlerdir (Wallerstein, 1974, s. 224-279).

Wallerstein’in modern dünya sistemi analizlerine göre, Batı Avrupa’da kapitalizmin gelişmesi, modern ulus devletlerin ortaya çıkması ile eş zamanlı olarak meydana gelmiştir. Bununla birlikte deniz aşırı sömürgecilik ve köle iş gücünün kullanılması ile sömürülen ülkelerin altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerinin yarattığı kredi

bollaşması, bu ülkelerde kredi maliyetlerini düşürerek girişimci sermayeyi desteklemiştir. Bunların hepsi Batı Avrupa'nın gelişmesinde ve çevre veya yarı-çevre ülkelerin azgelişmişliği ve sömürölmelerini açıklayan tarihsel, sosyolojik ve iktisadi gerçekler olarak ifade edilmiştir.

Genel bir değerlendirme yapıldığında, Bağımlılık yaklaşımının gelişme yazınına önemli katkıları olmuştur. Bunları şöyle ifade edebiliriz (Ercan, 2018, s. 138):

i. İlk olarak bu çalışmalar üçüncü dünyanın sosyal bilimlerine ilk gerçek katkısıdır. Hettne'nin *akademik emperyalizm* olarak tanımladığı AGÜ'ler hakkında bilgi üretme ve onlar adına sorunlara yaklaşma tekeli kırılmıştır (Hettne, 1990, s.75 aktaran Ercan, 2018, s. 138).

ii. Bağımlılık yaklaşımının gelişme yazınına yaptığı ikinci önemli katkı dışsal faktörlerle birlikte tarihsel sürecin ortaya konması olmuştur. Gelişme yazını, genel olarak azgelişmişliği ülke içi tarihsel özel faktörlere dayandırma eğilimindedir. Ancak bağımlılık yaklaşımı azgelişmişliği tarihsel bir sürecin ürünü olarak ve uluslararası kapitalist sistem ve sömürgecilik çerçevesinde ele alınmıştır.

iii. Bağımlılık okulunun alana yaptığı üçüncü katkısı ise iyimser bakış açısının yerini kötümser bir bakış açısının almasıdır. Daha açık bir ifade ile geleneksel gelişme yazını azgelişmişliği doğrusal gelişme çizgisi içinde aşılması gereken bir **aşama** olarak konumlandıran iyimser bir bakış açısına sahiptir. Ancak bağımlılık yaklaşımı, azgelişmişliği Kapitalizmden kaynaklı bir **durum** olarak ortaya koymuştur.

iv. Azgelişmişlik analizini, diğer bir katkı ise modern ve geleneksel şeklindeki ikili yapı modellerine göre değil de kapitalist sistemin bir bütün olarak işleyişi çerçevesinde değerlendirmişlerdir.

v. Bağımlılık yaklaşımı azgelişmişlik sorununa çözüm önerileri kapsamında ekonomiye ve kapitalist ilişkilere müdahale önermektedir. Bu müdahale dış ticarete korumacı müdahalelerden, kapitalizmden çıkmaya yönelik bir devrim noktasına kadar geniş bir yelpazeyi ifade etmektedir.

vi. Son olarak bu yaklaşım ile sorunları *geleneksellik* ve gelişmenin ana hattının da *Batılılaşma* olarak görüldüğü anlayışların dışına çıkmıştır.

Başkaya bağımlılık yaklaşımının asıl öneminin, ürettikleri tezler itibariyle Batılı paradigmaları yıkarak ilk defa Batı'da üretilen tezlerin dışına çıkılmasında yattığını

kaydetmektedir. Bu da başta Latin Amerika olmak üzeri AGÜ’lerin iktisatçılarının kendilerine olan güvenini artırmıştır (Başkaya, 1994, s. 91).

Bağımlılık yaklaşımına yönelik eleştiriler de söz konusudur. Bu yaklaşım gelişmeyi dar kapsamlı bir kişi başına düşen gelir anlayışı ile değerlendirmekte ve ülke içinde yaratacağı etkiler bağlamında değerlendirmemektedir (Fitzgerald, 1981, s.13 aktaran Ercan, 2008, s.140).

Yaklaşım, 19. yüzyıl aydınlanma geleneğinin yarattığı teorik çerçeveyi sorgulamış ancak onun dışına çıkamamıştır (Manzo, 1991, s.12 aktaran Ercan, 2008, s.140).

Öte yandan bağımlılık ve gelişme olgularının bir arada mümkün olabileceği düşüncesi öne sürülerek, Bağımlılık okulu önemli eleştiriler almıştır. Cordoso çevre ülkelerin gelişmeleri ile bağımlı yapıların çelişmediğini ifade etmiştir. Ona göre emperyalist yatırımlar artık çevre ülkelere yönelmiş ve o bölgelerle sanayi yatırımları yapmakta ve o ülkelerdeki iç pazarı önemsemektedirler. Cordoso’ya göre günümüzde emperyalist bir merkez yoktur. Çok merkezli bir yapı dünya ekonomisini daha gerçekçi bir şekilde açıklamaktadır (Özgen, 2013, s. 63).

Diğer bir eleştiri Evans tarafından yapılmaktadır. Ona göre çevre ülkelerde bir gelişme yaşanmıştır. Bu gelişmenin adı “emperyalizmin ikinci aşaması” ya da “düşük sanayileşme”dir. Wallerstein’in yarı-çevre olarak adlandırdığı ülkeler sanayici ve seçkinleri ile çok uluslu şirketlerin ortak çıkarlarına uygun düşmektedir. Çünkü bu ülkelerde belirli bir iç pazar büyüklüğüne ulaşılmış, gelişmeyi sürdürebilecek kaynaklara ulaşılmış ve fiziksel ve sosyal altyapı büyük ölçüde tamamlanmıştır (Özgen, 2013, s. 63).

Bunlara ek olarak Bağımlılık yaklaşımı azgelişmişliği sadece dışsal faktörlerle açıklamıştır. Ancak bu eksik bir yaklaşımdır. Hiç kuşkusuz gelişme ve azgelişmişlik uluslararası ilişkiler çerçevesinde açıklanması gereklidir; ancak yeterli değildir. Ülkelerin kendi içsel dinamikleri ile birey ve toplumsal kurumlar çerçevesindeki ekonomik davranışları da gelişmeyi belirleyen temel unsurlardır. Dolayısıyla azgelişmişlik sorunu hem içsel faktörler ve hem de dışsal faktörler açısından açıklanmalıdır.

Öte yandan, Klasik Marksist anlayışın sömürgeciliği meşrulaştırdığı eleştirisi yapılabilir. Marx ve Engels kapitalist yayılma ve sömürgeciliği olumlu ve arzulanır bir tarzda ele almıştır. Bu yayılma ile dünyanın geri kalan bölgelerindeki kapitalizm öncesi sosyo-ekonomik ilişkiler tasfiye edilecek, kapitalizm yaygınlaşacak, dünya homojenleşecek ve sonuçta sosyalizme geçişin maddi koşulları meydana gelmiş olacaktır. Bu nedenle sömürgelerdeki ulusal bağımsızlık hareketlerine hem Marx hem de Engels karşı çıkmıştı (Başkaya, 1994, s. 80).

Başkaya klasik Marksizm'in AGÜ'lerin sorunlarına Avrupa merkezci bir bakış açısı ile yaklaştığını kaydetmektedir. Benzer bir durumun Marx ve Engels'in devamı olan diğer klasik Marksistlerde de söz konusudur. Bu nedenle 1920'lere kadar geliştirilen emperyalizm teorileri sorunlara sanayileşmiş kapitalist ülkeler ve sosyalist devrim perspektifinden yaklaşmışlardır (Başkaya, 1994, s. 91).

Ancak özellikle Bağımlılık Yaklaşımı, geri kalmışlık sorununu dışsal faktörlerle açıklayan önemli argümanlara sahip bir yaklaşımdır. 1950'lerden sonra geliştirilen Neo-marksist görüşlerin AGÜ sorunlarına yaklaşımı klasik Marksist anlayıştan farklı olmuştur. Onlar azgelişmişliğin kapitalist yayılma ve sömürden kaynaklandığını ileri sürüyor ve buna karşı ülkelerin Kapitalist merkezden uzaklaşması, kapitalizmden çıkması gerektiğini düşünüyor ve kapitalizmi ileri bir süreç olarak görmüyorlardı. Azgelişmişliğin geleneksel ya da geri bir ekonomik kategori olarak o toplumlara içkin bir durum olmaktan ziyade, kökleri emperyalizme dayanan bir durum olduğunu ortaya koymuşlardır. Bu modele göre azgelişmişlik kapitalizm tarafından üretilmektedir. Kapitalizm merkezi ülkelerde gelişmekte, dünya ölçeğinde yeniden üretilmekte ve bu sürecin bir parçası olarak az gelişmişlik ortaya çıkmaktadır. Buna göre, geçmişteki sömürgecilik ve kolonyalizmin bugün aldığı form neo-emperyalizm/yeni sömürgeciliktir. Merkez ülkelerde ücretler yüksek ancak çevre ülkelerde ücretler düşüktür. Ücretlerin bu düşüklüğü emeğin kendini yeniden üretmesine yetecek düzeyde değildir. O nedenle çevre ülkelerde özellikle kırsal geçim üretimiyle bu yetersizlik telafi edilmektedir. Ücret düzeylerindeki bu eşitsizlik merkezdeki kapitalist işletmelerin üretimlerinin bir kısmını ya da tümünü azgelişmiş bölgelere kaydırmalarına neden olmuştur. Çok uluslu şirketler (ÇUŞ) bu şekilde daha karlı üretim yapabilmektedir. Bu karı elde etme ücretlerin düşüklüğüne bağlıdır. AGÜ'lerde ücretlerin düşüklüğü nedeniyle de kendini yeniden üretemeyen

emek, kapitalist olmayan sektörden/kırsaldan destek alarak geçim vasıtalarını çeşitlendirmekte ve ancak bu şekilde kendini yeniden üretebilmektedir. Bu kurama göre ÇUŞ'lar üretimlerini AGÜ'lere kaydırarak o ülkelerin gelişmelerine katkı sağladıkları iddiası bir faraziye'dir. Gerçekte sermaye AGÜ'lerin zararına olacak şekilde azgelişmişliğe yol açmakta ve merkeze bir ekonomik artık transferine neden olmaktadır (Marshall, 2005, s. 490).

Örneğin, Amin gelişmişliğin azgelişmişlik yarattığını kaydetmektedir. Ona göre, tersi mümkün değildir. Geri kalmışlık, o ülkelerin iç etkenlerinden kaynaklanmış değildir. Bu durum dünya kapitalizminin güçlü bir kutuplaşma eğilimi taşımasıyla ilgilidir. Bir yanda merkezin, öte yanda çevrenin oluşması bu sürecin bir ürünü'dür. Hatta bu süreç salt ekonomik nedenlerle değil siyasi ve askeri süreçlerle de yaratılmıştır. Örneğin İngiltere'nin, Doğu, Asya ve Güney Amerika üzerinde 19. yüzyıl başlarında oluşturduğu hegemonik siyaset ve yerelde kurduğu oligarşik ittifaklar çevre ülkelerin gelişimini engellemiştir (Amin, 1993, s. 204).

Bağımlılık okulunun azgelişmişlik olgusuna yaklaşımları ile Marksizm'e yeni bir açılım getirilmişti. Bu yeni anlayışın ortaya çıkmasında etkisi olan bir unsur da belki, bu bilim insanlarının kendileri genellikle eski sömürgelerde doğmuş ve Marksist düşüncüyü benimsemiş insanlardı.

1.2.2. Sosyo-Kültürel Yaklaşımlar

Azgelişmişliği açıklayan sosyo-kültürel kuramlar toplum yapısı ve bireylerin özelliklerine, değerlerine, inançlarına bağlı olarak bir analiz yapmaktadır. Bu çerçevede temel beş yaklaşım vardır.

1.2.2.1. İkilik Kuramı

İkilik kuramına göre azgelişmiş ülkeler sosyal ve ekonomik olarak ikili yapı (düalist) özelliği göstermektedir. Buna göre farklı ekonomik kesimler bir arada bulunmakta ve ekonomide bu kesimler arasında yapısal farklılık gözlenebilmektedir. Gerçekte ikili yapı özelliği bir ekonominin gelişmekte olduğunu göstermektedir. Çünkü ekonominin belli unsurları gelişmiş iken diğer unsurlarının henüz o aşamaya gelmemiş olması bir gelişme sürecinin başladığına işaret etmektedir.

İkilige neden olan faktörlere yönelik olarak üç temel argüman vardır (Özsoy, 2017, s.50).

- a. Sömürgeci ülkeler, bu faaliyetlerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanırlar. O ülkelerin yapısına kendi yapılarını monte ederler. Bunun sonucunda da ülkede birbirine zıt iki yapı ortaya çıkar.
- b. AGÜ'nün belli bir bölgesinde bulunan zengin bir doğal kaynak o bölgenin gelişmesini sağlarken diğer bölgelerde böyle bir gelişme olmaz.
- c. İşletmelerin ham madde, ulaşım olanakları, pazar gibi unsurlara yakınlığı olan yerlerde kurulması diğer yerlere oranla gelişmeyi farklılaştıracaktır.

İkilik kuramının üç temel ayrımı vardır. Bunlar iktisadi ikilik, ekonomide farklı yapısal özelliklerin bir arada olması durumudur. Bölgesel ikilik, ekonomide farklı gelişmişlik seviyesinde olan bölgelerin bir arada bulunmasıdır. Bazı bölgeler oldukça gelişmiş özellikler gösterirken başka bölgelerde sanki arada onlarca hatta yüzlerce yıllık bir zaman dilimi varmışçasına bir geri kalmışlık söz konusudur. Sosyal ikilik ise Doğulu ve Batılı gibi iki farklı sosyal yapının bir arada bulunması durumunu ifade etmektedir. Bu nedenle AGÜ'ler homojen değil oldukça heterojen özellikler gösteren bir yapıdadır.

Sosyal İkilik kuramını geliştiren Boeke'ye göre Endonezya temel olarak iki ayrı sosyal sisteme sahiptir. Bunlardan biri Doğulu, diğeri de Batılı toplumsal sistemdir. Boeke AGÜ'lerin bir tek değil iki ayrı toplumsal sisteme sahip olduklarını ve bu sistemler arasında bir çatışmanın yaşandığından söz etmektedir. Bu çatışma, gerçekte toplumun bir geçiş sürecinde olduğuna işaret etmektedir. Boeke bu iki ayrı yapıyı bazı özellikler belirleyerek karşılaştırmıştır (Han & Kaya, 2015, s. 43).

İki sistem içinde gelişme açısından olumlu özelliklerin tamamı Batılı toplumsal sistem için belirlenmiş iken, olumsuz olan tüm özellikler Doğulu toplumsal sistem için tanımlanmıştır.

Tablo 2: Boeke'ye Göre Doğulu ve Batılı Toplumsal Sistemin Özellikleri

Özellikler	Doğulu Toplumsal Sistem	Batılı Toplumsal Sistem
Sosyo-Psikolojik özellikler	Sınırlı ihtiyaçlar	Sınırsız ihtiyaçlar
	Fiyat gelişmelerine karşı duyarsızlık:	Fiyat değişmelerine aşırı duyarlılık
	a-Fiyat yükselince arzın artmaması	
	b-Ücret yükselince iş gücünün daha az çalışmak istemesi (geriye dönük emek arz eğrisi)	
	Risklere katılma isteksizliği	Risklere girme ve yatırım yapma alışkanlığı
	Geleneksel değer yargıları	Ekonomik teknik değer yargıları
	Süreklilik taşımayan spekülasyon kar ve gelir anlayışı	Normal kar ve gelir anlayışı
	Kadercilik ve boyun eğme	Sağduyu ve geleceğini belirleme isteği
Organizasyonla ilgili özellikler	Çalışma disiplini ve organizasyon yokluğu	Disiplinli ve organize çalışma
	Uzmanlaşma yokluğu	Uzmanlaşma
	Sınırlı para ekonomisi	Geniş para ekonomisi
	Geleneksel ticari yöntemler	Profesyonel ticaret
	Ekonomik kaynakların hareketsizliği	Hareketli ekonomik kaynaklar
Teknolojik özellikler	Standartlaşma yokluğu	İleri standartlaşma
	Küçük ölçekli üretim ve esnek olmayan arz	Büyük ölçekli üretim ve esnek arz
	Değişmeyen teknoloji	Değişen teknoloji
	Geleneksel mal üretimi	Yeni mallar üretimi

Kaynak: Han, E., & Kaya, A. A. (2015). *Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika*. Ankara: Nobel.s.43

Açıktır ki Boeke'nin geliştirdiği sosyal ikilik kuramında Doğulu toplumlara yönelik olarak geliştirdiği tanımlamaların neredeyse tamamı eliptir ve zayıf argümanlardır. İhtiyaçlar, fiyatlar, riskler, çalışma gibi pek çok konuda Doğulu toplumlarda da önemli düzeyde bir birikim söz konusudur. Öte yandan olumsuz özelliklere dair belirtilen unsurların örneğin spekülasyon kazanç gibi, Batılı toplumlarda da görülebildiği söylenebilir. Bu tip kuramlar günümüzde genel kabul görme özelliklerini yitirmişlerdir.

1.2.2.2. İnsanın Psiko-Düşünsel Yapısı

Bu açıklamalar az gelişmiş ülke insanların psikolojik ve düşünce yapılarının geri kalmışlık sorununa neden olduğunu ileri sürmektedir. Stucken sanayileşme sürecinde Batı Avrupa'daki temel düşünce sisteminin rasyonellik olduğunu kaydederken, Sombart da aklı temel alan bir kültürün, Batı dünyasının gelişmesindeki rolünden söz etmiştir. Bu düşünce yapısı, kazanç peşinde koşmaya, geleneksel teknikler yerine yeni tekniklerin denenerek bilimsel çalışma sonuçlarının ele alınmasına ve sistematik bir biçimde ekonomik faaliyete aktarılmasına neden olmuştur (Han & Kaya, 2015, s. 46).

Ancak az gelişmiş ülkeler bu süreci yakalayamamıştır. Bunun nedeni insanın davranışlarını belirleyen tutumlarından kaynaklanmaktadır. Bu tutumlar arasında çalışma eğiliminin düşük olması, planlama ve kaynak kullanma becerisinin gelişmemiş olması, risk almakta isteksizlik ve yatırım yapma eğiliminin var olmaması olarak ifade edilebilir. Bütün bunlar AGÜ insanının rasyonel düşünce sistematiğine kavuşmamış olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir.

İzah edilen bu nedenlere bakıldığında, yaklaşım geri kalmışlık olgusunu tamamıyla AGÜ insanının psikoloji, zihin dünyası ve düşünsel yapısı ile açıklamaktadır. Açıklamaların hiçbir tarihsel çerçevesi olmadığı gibi gelişme olgusunu statik bir çerçeveden ele alarak sosyal ikilik kuramında olduğu gibi Avrupa merkezci bir çerçeveye hapsolmaktadır.

1.2.2.3. Sosyal Değer Yargıları

Sosyal değer yargılarının birey üzerinde ve bireyin ekonomik davranışı üzerinde etkisinin olmaması düşünülemez. Bu nedenle az gelişmişlik konusundaki bir diğer açıklama bireyin davranışlarını etkileyen sosyal değer yargıları olmaktadır. Bu değer yargılarının iki yönü bulunmaktadır. İlki gelişmeye yatkın olanlar ve ikinci olarak da gelişmeyi engelleyici olanlardır. Besters'e göre bazı toplumlar sahip oldukları davranış kalıpları ile sınırlı sosyal yapı, irsi olarak aktarılan statü, gelenekler ile sabit hale getirilmiş ahlak anlayışı, kadercilik ve pasif davranış biçimlerinden dolayı geri kalmaktadırlar.

Behrendt'a göre ise toplumun geri kalmasının nedeni, toplumsal statik potansiyeldir. Bu potansiyel, ideallerin, girişimlerin, yeniliklerin ve enerjik çabaların kötürüm hale gelmesini ifade etmektedir. Bu açıklama sonuç itibariyle, azgelişmiş ülke insanların üretim kaynaklarını rasyonel kullanma becerisine sahip olmadıkları için geri kalmış olduklarını iddia etmektedir (Han & Kaya, 2015, s. 49).

Görüldüğü gibi bu yaklaşım da statik bir analiz yaparak tarihsel çerçeveyi ve geçmiş dönemlerde Batı Avrupa'nın başlattığı gelişme ve sömürgecilik süreçlerini irdelememektedir. Azgelişmişlik sorunu ülke insanların salt kendi yapılarından kaynaklanan bir sorundur.

1.2.2.4. Kurumsal Yaklaşım

North'a göre kurumlar bir toplumda oynanan oyunun kurallarıdır. İnsanlar arasındaki etkileşimi biçimlendiren, insanların getirdiği kısıtlamalardır. Ekonomi bütünüyle insan davranışlarının ürünü olduğuna göre, kurumlar insanlar arasındaki etkileşimin teşvik unsurlarını belirlemektedir. Bu teşvik unsurları, siyasi, ekonomik veya toplumsal nitelikte olabilir (North, 2010, s. 9).

Kurumlar ekonomik performansı kesin olarak etkilemektedir. Kurumlar bir toplumdaki ekonomik çerçevenin kurallarını belirlemektedir. Hükûmet ve ekonominin yönetim biçiminin ne olduğu, ekonomideki kuralların ne olduğu ve nasıl işlediği genel performansın temel belirleyicileri olmaktadır.

Kurumlar insanların neyi yapabileceğini ya da neyi yapamayacağını belirleyen formel (yazılı) ya da enformel (yazılı olmayan) çerçeveyi çizer. Dolayısıyla kurumlar insanlar arasındaki etkileşimin niteliğini belirlemekte, çerçevesini tanımlamaktadır. Kuruluşlar, siyasi oluşumları (siyasi partiler, belediye meclisi, denetleme kurulları), ekonomik oluşumları (şirketler, sendikalar, aile çiftlikleri, kooperatifler), toplumsal oluşumları (kilise, kulüpler, spor kuruluşları) ve eğitim oluşumlarını (okullar, üniversiteler, meslek eğitimi veren kuruluşları) kapsamaktadır. Kurumsal çerçeve ise hangi kuruluşların ortaya çıkacağını ve nasıl gelişeceğini etkiler. Bu açıdan, kurumlar oyunun kuralları iken, kuruluşlar ise kurumsal değişimin araçlarıdır ve en önemli görevleri insanlar arasındaki etkileşimin istikrarlı olması için belirsizliği azaltmasıdır (North, 2010, s. 12,13).

Kurumsal yaklaşıma göre ekonomik gelişmeyi ve performansı sosyal normlar ve kurumlar belirleyici düzeyde etkilemektedir. Hâkim iktisadi paradigma ve tarihsel ve istatistiksel çalışmalar bu kurumsal yapıya gerekli önemi göstermemiştir. Kalkınmanın başarılabilmesi için uygulanan politikaların, ekonominin temel kurumlarında yaratacağı değişimler doğru anlaşılmalıdır. North'a göre kalkınma iktisadi, ekonomilerin performansları arasındaki farklılığı yeterli düzeyde açıklayamamıştır. Eksik olan nokta, insanlar arası eşgüdüm ve iş birliğinin doğasının kavranamamış olmasından kaynaklanmaktadır (North, 2010, s. 20).

Acemoğlu ve Robinson ise toplumların gelişme ve refah düzeyindeki farklılıkların temel olarak kapsayıcı ya da sömürücü kurumlara sahip olmalarından kaynaklandıklarını ileri sürmektedirler. Kapsayıcı ekonomik ve siyasi kurumlar toplumlarda refahı artıran ve yoksullaşmayı azaltan bir sürece neden olmaktadır. Mülkiyet haklarını hayata geçiren, rekabet şartlarını eşitleyen, yeniliklere, yeni teknolojilere ve becerilere yatırım yapmayı teşvik eden kapsayıcı ekonomik kurumlar, büyümeye ve refah artışına neden olmaktadır. Bu durum verimli döngüyü ifade etmektedir. Bunun aksine, çoğunluğun kaynaklarının azınlığın sömürmesi şeklinde yapılandırılan, mülkiyet haklarını korumayan, ekonomik faaliyetler için teşvik yaratmayan sömürücü kurumlar ise refah ve zenginlik yaratamayacaktır. Burada da bir kısır döngü söz konusudur (Acemoğlu & Robinson, 2017, s. 407).

Kapsayıcı ekonomik kurumlar, kapsayıcı/çoğulcu siyasal güç dağıtan, düzeni sağlayan, mülkiyet haklarının güvence altına alındığı bir piyasa ekonomisidir. Sömürücü ekonomik kurumlar ise iktidarın ele geçirilmesi ile ekonomik kaynakların az sayıda insan tarafından tekelleştirildiği toplumlarda gözlenmektedir. Bu toplumlarda iktidarın ele geçirilmesi sömürücü yapıyı kurmak ve devam ettirmek için önemlidir (Acemoğlu & Robinson, 2017, s. 408).

Acemoğlu ve Robinson sömürücü kurumlar konusunda kısa vade ve uzun vade ayrımı yapmaktadırlar. Bazen kısa vadede sömürücü kurumların ekonomik büyümeye neden olabildiklerini ancak, bunun yapısı gereği sürdürülemez olmasından dolayı kaçınılmaz olarak sistemin yıkılıp yoksulluk, refah kaybı ve siyasal istikrara neden olacağını ifade etmektedirler. Bu tip ülkelerde iktidarda olmak sömürücü bir güç imkânı sağladığı için siyasal iktidar için pek çok grup ve bireyin mücadelesi söz konusu olmaktadır. Sonuçta sömürücü kurumsal yapıya sahip olan ülkelerde siyasal

istikrarsızlıklar da yoğun olarak yaşanmaktadır (Acemoğlu & Robinson, 2017, s. 408).

Acemoğlu ve Robinson sömürücü kurumların yarattığı kısır döngü çemberinin kırılabileceğini ve tarihte bunun örneklerinin olduğunu kaydetmektedir.

1.2.2.5. Din ve Zihniyet

Ekonomik gelişme sürecinin din ve iktisadi zihniyetle bağlantıları konusu literatürde Max Weber ile başlamıştır. Weber'den sonra bu konuda onu destekleyen ve eleştiren iktisadi ve sosyolojik yaklaşımlar geliştirilmiştir. İslam dininin de gelişmeyle olan ilişkisi bağlamındaki çalışmalar Weber'in açtığı yoldan ilerleyen çalışmalar olduğu söylenebilir. Şüphesiz inançlar ve insanların düşünce dünyalarının ekonomik davranışlar üzerinde belirleyici etkileri bulunmaktadır.

1.2.2.5.1. Weber

Din ve ekonomi ilişkisine yönelik ilk ve en önemli eserlerden biri, çoğunlukla sosyolog olarak kabul edilen ancak meslekten iktisatçı olan bir kişi tarafından yazılmıştır. Max Weber *“The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism”* çalışmasını yayınladığında (1905) din, sosyolojik bir değer olarak bilimsel alanlardan “afroz” edilmiş bir konumda idi. Dini, sosyal ve ekonomik analizin merkezi bir nesnesi haline getiren, modern çağda Weber olmuştur. Ancak Weber'in İktisat çalışmalarına etkisini artırması 20. yüzyılın sonlarına doğru din ve iktisat alanındaki çalışmaların yoğunlaşmasına tekabül etmektedir.

Weber temel olarak, kapitalizmin gelişimini, Marx'ın aksine maddi altyapı unsurlarıyla değil bir üst yapı kurumu olan din ile (Protestanlık) açıklamıştır. Weber'e göre Avrupa ülkelerindeki ekonomik gelişmeyi sağlayan toplumsal grupların büyük kısmı Protestan'dır. Katolikler ise Kapitalist girişimlerde daha az yer almaktadır. Ekonomik gelişmenin yoğun yaşandığı bölgelerin tarihine bakıldığında, kilisede bir devrim gerçekleşmiştir. Weber Protestanlığın ortaya çıkışıyla birlikte ekonomik gelişmenin yaşandığını kaydetmektedir (Weber, [1905] 2019, s. 29-33).

Bu durumun nedenleri dinsel inançların kalıcı içsel niteliklerinden kaynaklanmaktadır. Weber'e göre Kapitalizmin ruhunun gelişimi, akılcılığın gelişiminin bir parçasıdır. Bu da akılcılığın, hayatın en temel sorularına karşı

tutumuna bağlıdır. İşte bu noktada Protestanlık, tarihsel süreçte sahip olduğu akılcı yaşam felsefesi için ortam hazırlamış ve kapitalizmin gelişimini sağlayan bir öncül görevi görmüştür. Protestanlık için, dünyevileşme ve dünyevi işlere ait yükümlülüklerin yerine getirilmesi en yüksek ahlaki eylem anlamına gelmektedir. Kişinin ilahi görevi tanrıyı hoşnut edecek bir hayat sürmektir. Bunun tek yolu da dünyevi ahlakı manastır çileciliğiyle ortadan kaldırmak değil, bireyin dünyadaki toplumsal konumuna göre üzerine yüklenen sorumlulukları yerine getirmesidir. Dolayısıyla Protestanlık ile dünyevi işler ahlaki ve dini açıdan meşru hale getirilerek dinin bir gereği olarak anlaşılmıştır (Weber, [1905] 2019, s. 70,80).

Weber'in tezi çeşitli eleştirilere uğramıştır. Gelişmişlik olgusunun sadece Protestanlarda görülmemesi, diğer dinlere ve mezheplere mensup olan toplumların da ekonomik gelişmeyi sağlamış oldukları gerçeği önemli bir eleştiridir. Örneğin Fransızlar, İtalyanlar, Japonlar farklı din ve mezheplere sahip gelişmiş ekonomilerdir. Fakat Demir'in de dediği gibi Weber'in tezi içeriğinden ziyade yarattığı etki itibarıyla din ve ekonomik gelişme alanındaki çalışmaların kavramsal çerçevesini oluşturması bakımından çok önemli olmuştur (Demir, Din Ekonomisi, 2013, s. 150).

1.2.2.5.2. Behrendt

Behrendt'e göre azgelişmiş ülkelerin sosyal değer sistemleri gelişmiş ülkelerinkinden farklılık göstermektedir. Bu değerler sistemi insanları boyun eğmeye yönlendiren dinsel ya da kaderci nitelik taşımaktadır. Buna göre azgelişmiş ülke insanları yüksek maddi yaşam düzeyini yaratma amacıyla değildir. Bu motivasyonsuzluk doğaya egemen olma, üst düzey sosyal organizasyonlar kurma konularında yetkinlik kazanılmasına mâni olmuştur. O halde yoksulluğun ve azgelişmişliğin temel nedeni sermaye yetersizliği gibi ekonomik faktörler değil, bizatihi insanların psikolojik ve toplumsal değer yargılarının gelişmeye uygun olmamasıdır (Han & Kaya, 2015, s. 49).

1.2.2.5.3. *Ülgener*

Ekonomik gelişmenin kaynakları, iki temel kategori olarak ele alınabilir. İlk olarak coğrafya, yer altı kaynakları, iklim gibi faktörlerden oluşan maddi kaynaklar ve ikinci olarak da kültür ve zihniyet kavramları ile ifade edilen kurumlar, inançlar, değerler ve tutumlardan oluşan manevi kaynaklardan söz edilebilir (Demir, Din Ekonomisi, 2013, s. 139). Bu ayrım daha basit bir şekilde insan ve doğa olarak da ifade edilebilir. İnsan unsuru ekonomik gelişmede maddi kaynaklara nazaran çok daha başat bir faktördür.

Maddi kaynaklar açısından zengin ancak ekonomik gelişmesi zayıf kimi ülkeler olduğu gibi, maddi kaynakları kıt ancak ekonomik gelişmesi yüksek düzeyde olan ülkeler de vardır. İkisi arasındaki temel farklılık insan ve onun yarattığı ekonomik iş yapma kültürü, zihniyeti ve bunların çerçevesinde oluşan kurumlardır. Bu kurumlar, demokrasi anlayışı, hukuk sistemi, tasarruf ve tüketim alışkanlıkları, iş ahlakı ve din gibi ekonomik yaşamın belirleyicisi olan kurumlardır ve hepsinin ekonomik gelişmeyle olan ilişkisi önemli ve çok yönlüdür.

Maddi altyapının ekonomik gelişme ile ilgisi çok açıktır. Zengin maddi kaynaklar, gelişme için hazır koşullar sağlayan bir potansiyeldir. Ancak manevi kaynaklar burada kilit önemdedir. Maddi kaynakların gelişme sürecinde verimli bir şekilde kullanılabilmesi ya da âtıl olarak kalmasıyla ilgili tercihler ve tutumları belirleyen temel bir faktör, manevi kaynaklardır.

İktisat tarihine bakıldığında kültürü, zihniyet dünyası ve davranışlarıyla insanın, ekonomik gelişmeyi belirleyen en önemli kaynak olduğu görülür. Ekonomi, finans ve kalkınmaya ilişkin pratikler bize, bireylerin ve toplumların sahip oldukları anlam dünyasının, ekonomik kararlar ve davranışlar üzerinde belirleyici olduğunu göstermektedir (İkbal & Mirakhor, 2014, s. 3). Bütün toplumsal gelişmeler, hukuk, siyaset, sosyal organizasyon ve kültür Marx'ın söylediğinin aksine, sadece ekonomiden çıkmış ve ona dayanan bir üst yapı değildir (Marx, 2005 [1859], s. 39). Aksine toplumun çeşitli sektörleri birbirleriyle karşılıklı ilişki içindedir. İktisadi gelişme de iktisadi kuvvetler kadar, siyasal ve sosyal kuvvetlerin etkisindedir (Rostow, 1999, s. 15). O halde iktisat, sadece elle tutulur maddi nesneler hakkında

değil aynı zamanda ve daha çok insanlar, onların eylemleri ve amaçları hakkındadır. Mallar, metalar, servet ve davranışın bütün kavramları doğaya ait değildir. Onlar insan eylemi ve amacının unsurlarıdır (Mises, 2008, s. 91).

Yukarıda kısaca çerçevesini çizdiğimiz bu bakış açısı, iktisadi gelişme ve zihniyet arasında bir çalışma gündemi oluşturmuştur. Bu çerçevede Ülgener³, nerede ve hangi yüzyılda olursa olsun iktisadi yaşamın salt bir madde dünyası olmadığını altını çizer. O dünyanın altında, kendine has tavır, davranış ve zihniyet yapısı ile insan gerçeği yer almaktadır (2006a, s. 5). Ülgener bu gerçeği şöyle ifade eder: “*İktisadi gelişme, her yerde ve her toplumda, iktisadi olmayan unsurlarla örülü bir yapı manzarası gösterir. Yerine göre, dini, estetik, kültürel sosyal kıymetlerle dokunmuş bir örgü*”dür bu (2006c, s. 47).

İşte bu anlam ya da zihniyet dünyasının çerçevesini oluşturan kültürel değerler kimi ülkelerde gelişme yanlısı olurken, kimi ülkelerde gelişmeyi engelleyici özellikler gösterebilmiştir. Benzer düzeyde ya da yetersiz seviyede maddi kaynaklara sahip olan ancak, diğerlerine göre daha hızlı gelişme gösteren ülkelerin varlığı, kültürel değerlerin gelişme açısından başat bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bu noktada, benzer üretim yöntemleri, hukuk tekniğini alan ülkelerin Batı’dan farklı sonuçlar elde etmesinin ardında yatan unsur, zihniyet ve tutum farklılıklarıdır (Ülgener, 2006a, s. 4).

İktisadi gelişme sürecinde insan unsuru ve onun zihniyet dünyası gelişmenin seyrini belirleyen bir temel oluşturur. Bugün, kimi ülkelerin yaşadığı geri kalmışlığın nedeni gerçekte ne tabii kaynaklar ne de sermaye kıtlığıdır. Bunlar bir seviyeye kadar giderilebilir ve temin edilebilir. Ancak kalifiye eleman ve yönetici arzındaki yetersizlik kritik önemdedir. Yani, iktisadi gelişme meselesinde kilit faktör insandır. O nedenle davranışı ve zihniyeti ile *insan* artık inkâr edilemez biçimde iktisadi gelişme çalışmalarında “*sahnenin önünde ve ortasındadır*” (Ülgener, 2006c, s. 10).

İnsanın manevi altyapısı ve zihniyet dünyasında yer alan ve davranışlarına etki eden en önemli kurumlardan biri de dindir. Tarihsel kanıtlar dinin, ekonomik gelişmenin yapısını derinden etkilediğini göstermektedir. Ülgener’in bu alandaki katkıları özgün

³ Batı iktisadında Weber’le başlayan bu çalışma alanının Türkiye’deki ilk ve en önemli temsilcisi Sabri Ülgener olmuştur.

ve önemlidir. Hem Weber'in İslam ile ilgili yargılarının kritiğini yapması hem de Osmanlı toplumunun kapitalistleşememe ve gelişememe sorunlarının analizini yapmış olması burada özellikle zikredilmesi gereken yönlerdir.

Ülgener, kendi döneminde fikir hayatında oluşan Gökalp-Durkheim pozitivist çizgisine karşı Ülgener-Weber çizgisini oluşturmuştur. Fakat Weber'in İslam hakkındaki görüşlerini de eleştirmiştir. Weber, İslam dininin, Protestanlığın Batıda üstlendiği işlevi üstlenmekten uzak olduğunu, gelişmeyi tetikleyici faktörlere sahip olmadığını kaydederken, Ülgener, Weber'in yanıldığını ifade etmiştir. İslam dini ticari bir ortamda doğmuş ve yayılmıştır. Ona göre, geri kalmışlığın sebepleri vardır ancak İslam geri kalmışlık için bir temel neden değildir (Acar & Bilir, 2014, s. 118).

Ülgener'e göre Osmanlı İslam toplumunun geri kalmışlığının sebepleri İslam inancının temeli ile ilgili değildir. İslam çalışmaya, akla, ticarete, pazara önem veren bir iktisadi anlayışa sahiptir. Fakat geri kalmışlık bu iktisadi özden sapan bir anlayıştan beslenmiştir (Acar & Bilir, 2014, s. 119). Bu ta tasavvufun Batını yorumudur.

Moğol istilaları, baskınlar, sürgünler gibi olağanüstü dönemlerin yarattığı konjonktür, İslam'ın yorumlanışına da bir değişiklik getirmişti. Ülgener'e göre, zaman içinde ilk ve öz İslam'dan tasavvufa bir geçiş söz konusu olmuş ve iki uç tasavvuf anlayışı oluşmuştu. Bunlar Batınilik ve Melamiliktir. Batıni tasavvuf anlayışı, Osmanlı toplumunda içe kapanmayı, "ben"i yerini "biz"i almasını, bir rehber bulup (pir, şeyh) ona teslim olmayı ve sonunda tarikatlar oluşturmayı doğuran bir anlayıştı. Bu anlayış insanı, tanrının yeryüzündeki aleti ve icrası değil kaza ve kaderin pasif bir taşıyıcısı olarak konumlandırıyordu (Ülgener, 2006b, s. 94).

Oysa ki Melami anlayış, boş ve âtil durmayıp sürekli çalışma ve didinme konusunda ısrarlı bir kişilik yaratma peşindeydi. Melami görüntüsüyle, özel kıyafetlerle dahi, halktan ayrılmış bir kişi değildi. Bilakis Melami, herkesle birlikte, herkes gibi işi gücü peşinde, kulluğunu ise gösterişsiz, sessiz-sedasız yerine getirmekteydi. "Görünürde halkla, gönülde Hakk'la beraberdi (Ülgener, 2006b, s. 103).

Melamilik dünyaya bilinçli bir yönelişi ifade ediyordu. Dünya işleri ile çalışmayla, üretmeyle meşgul olunmalıydı. Ancak onun yaratacağı zararlı etkilerin bilincinde olarak bunu yapmalıydı. İnsan manevi varlığını Hakk'dan öte her türlü ilgi ve

ilişkiye karşı korumalı ve dünyaya kapılmamalıdır. Fakat bu insanın dünyadan elini eteğini çekmesiyle değil, çevresini saran geçici ve fani tezahürler ile biteviye bir savaş vererek olacaktır (Ülgener, 2006b, s. 106).

Ülgener'e göre Osmanlı toplumunda Melamilik anlayışı yaygınlaşmamıştır. Onun yerine, fütüvvet, ahilik ve lonca birlikleri gibi içe kapalı, korumacı yapılar gelişmiştir. Bu tip bir yapılanma bir aradallığa vurgu yapar, bunu destekler; fakat göreneğe, alışkanlığa, rutine aşırı bağlanma ile kapitalist çalışma ideolojisinin oluşmasını engeller. Sonunda maddeye, hayata karşı ilgisiz, merak etmeyen, ömrünü maişet kaygısıyla geçirmekten hazzetmeyen, bütün iş ve kararlarında geleneksel olana, otoriteye ve göreneklere sıkı sıkıya bağlı bir şekilde geçiren bir insan modeli yaratmıştır. İktisadi yapının öznesi böyle bir portre olunca da 15. ve 16. yüzyıldan itibaren toplum çözülmeye başlamıştır (Acar & Bilir, 2014, s. 120).

1.2.3. Coğrafi-İklimsel Yaklaşım

Bu yaklaşım azgelişmişliğin coğrafya ve iklime bağlı olduğu yönünde bir düşünceye dayanır. Kutuplar hariç, dünya coğrafyasına bakılırsa azgelişmiş ülkelerin bulundukları yerlerin genel olarak tropikal iklime sahip oldukları gözlenmektedir.

Tropikal iklim ya da diğer bir deyişle ekvatorial iklim düzenli ve her mevsim yağış alan bir iklimdir. Nemin ve yağışın çok fazla olması dolayısıyla bu bölgeler yoğun yağmur ormanları ve düzenli akarsu rejimine sahiptir.

Bu bölgeler ve azgelişmişlikle ilgili kurulan bağlantılara bakıldığında, coğrafyanın adeta bir kader olarak bu bölgelerde yaşayan insanların yaşam olanaklarını güçleştiren ekenlere sahip olduğu düşünülmektedir. Bu bölgelerde toprak verimsiz, kimi yerler çöllerle kaplı ve tarımsal üretim tek ürüne dayalı şekilde yapılmaktadır. Toprak ve doğanın getirdiği olumsuzluklarla yeterli düzeyde mücadele verilemediği için salgın hastalıklar bu bölgelerde yaygın olarak görülmektedir. Doğal kaynak, bitki örtüsü ve hayvan çeşitliliği ılıman bölgelere nazaran yeterli olmadığından, ilerleme ya da buluşların bu bölgelerde uygulanması mümkün olamamaktadır (Han & Kaya, 2015, s. 50).

Tropikal iklimin insan davranışları üzerinde de etkileri olmakta ve dolayısıyla bundan ekonomik yaşam ve gelişme de etkilenmektedir. Ilıman ve dört mevsimi yaşayan insanlar daha enerjik ve başarılı iken çok sıcak veya çok rutubetli bölgelerde yaşayan insanlar daha az enerjiktir. Aşırı sıcaklar ve uzun süren yağışlar çalışma koşullarını kötüleştirmekte ve verimliliği düşürmektedir.

İbn Haldun da iklimin ve coğrafyanın insan ve uygarlık üzerinde belirleyici etkileri olduğunu kaydetmiştir. Ona göre ılıman iklimlere sahip bölgelerde zanaat ve sanatlar gelişmekte, güzel yapılar ve giyimler üretilmekte, yiyecek maddeleri ve meyvelerle hayvanlar bulunmaktadır. Bu iklimde yeryüzünün bu en mutedil ve uygun varlıkları toplanmış ve bu iklimde yaşayan kişiler, tenleri, renk, çehre, ahlak ve dinleri gibi yönlerden yüksek özellikleri ile başka iklimlerin halklarından ayrılmışlardır (İbn Haldun, [1374] 2017).

Diamond da ekonominin ve uygarlığın gelişimini coğrafya faktörü ile açıklamaktadır. Özellikle kadim Kuzey ve Güney Amerika, sahra altı Afrika ve Avustralya bölgelerinin geri kalmışlığını gelişmeye elverişli iklim, evcilleştirilebilir hayvan ve bitki stokunun bulunmamasına bağlamaktadır. Diamond'un bu bölgelere ilişkin diğer bir açıklaması ise, yerleşik hayata geçerek bir uygarlık geliştirecek zamanın binlerce yıl geçmesini gerektirmesiyle ilgilidir. İnsanoğlunun Afrika ve Ortadoğu'dan gelişerek tüm dünyaya yayılan tarihinde en son yerleşilen yerlerin Amerika ve Avustralya kıtaları olması o bölgelerdeki uygarlığının gelişiminin kronolojisini çok daha geç tarihlere atmıştır. Dolayısıyla eski kıtada yerleşik hayatı, tarımı ve sanayileşmeyi sağlayacak süreç için birkaç yüz yıl söz konusu iken, Amerika kıtası ve Avustralya kıtalarına insanların yerleşmeleri on bin yıl gibi çok daha yakın zaman dilimlerinde olmuştur (Diamond, 2003, s. 31,176).

1.3. KALKINMA STRATEJİLERİ

Az gelişmiş ülkelerin nasıl kalkınacaklarına yönelik olarak çeşitli kalkınma stratejileri geliştirilmiştir. Bu stratejiler genel itibariyle dengeli ve dengesiz kalkınma stratejileri olarak ifade edilmektedir. Bu stratejiler birbirlerinden temel kalkınma yaklaşımları itibariyle farklılık göstermekte ve birbirlerinin tersi bir gelişme anlayışını ortaya koymaktadır.

1.3.1. Dengeli Kalkınma Stratejisi

Dengeli kalkınma stratejine adını veren yaklaşım tüm sektörlerin, ekonomik alanların birlikte ve aynı anda geliştirilmesi anlayışına dayanmaktadır. Bu yaklaşımın başlıca kuramcıları, Rosenstein-Rodan, Nurkse, Fleming, Scitovsky, Chenerey, Lewis ve Tinbergen olarak sayılabilir.

Bu stratejiye ilişkin yaklaşımlar iki gruba ayrılmaktadır. İlk olarak ekonominin bütün sektörlerine yapılacak yatırımların, bu alanlarda aynı hızda büyümeyi sağlayacak şekilde yapılması gerektiği savunulmaktadır. İkinci olarak ise bütün sektörlerin aynı hızda büyümesi şart değildir. Önemli olan sektörlerin büyümesinin aynı zamanda gerçekleşmesidir (Han & Kaya, 2015, s. 205).

Bir ülkede tüm yatırımlar arasında bir uyum ve tamamlayıcılık ilişkisi olmalı ve hiçbir alan ihmal edilmemelidir. Hatta yapılacak olan yatırımların kronolojik bir zamanlamayla değil, senkronize bir şekilde yapılması gerektiği de savunulmuştur. Bunun nedeni tüm sektörlerin birbirleriyle ilişki içinde olmasından kaynaklanmaktadır. Ekonomide tarım, sanayi, hizmet ve bu ana sektörlerin alt sektörleri arasında girdi çıktı ilişkileri söz konusu olmaktadır. Bu nedenle yapılacak yatırımların da eşanlı olarak yapılması bu bağlantıların da sürdürülebilirliğini sağlayacaktır (Dikkaya & Kanbir, 2018, s. 573).

Bu yaklaşıma göre, sanayi işletmelerinin eş zamanlı olarak kurulması bir zorunluluktan kaynaklanmaktadır. Çünkü sektörler arasında yüksek düzeyde karşılıklı bağımlılık ilişkileri söz konusudur. Bu bağımlılık ilişkileri hem üretimde hem de tüketimde söz konusu olabilecektir. Üretimdeki karşılıklı bağımlılık “her arz pazara ihtiyaç duyar” ilkesine dayanmaktadır. Bunun anlamı, tüm iktisadi birimlerin girdi temin etmek ve ürettiği çıktıya pazar bulmak zorunda olmasıdır. Karşılıklı bağımlılığın tüketimdeki versiyonu ise “her gelir artışı talebi uyarır” biçimdedir. Burada gelir, gelişmenin önemli bir belirleyici unsuru olmaktadır. Kalkınmanın başlatılabilmesi ve ekonominin kendi kendini besleyerek yatırımları ve büyümeyi sürdürebilmesi için gelirin kısa süre içinde belli bir düzeye ulaşması sağlanmalıdır (Dikkaya & Kanbir, 2018, s. 573).

1.3.2. Dengesiz Kalkınma Stratejisi

Dengesiz kalkınma yaklaşımı, dengeli yaklaşımın eleştirilmesi ile ortaya çıkmış bir stratejidir. Bu yaklaşımın başlıca kuramcıları Hirschman, Streeten ve Perroux'tur. Bu yaklaşımın temel iki argümanı şunlardır (Han & Kaya, 2015, s. 209);

- a. Bazı koşullarda, dengesizlik iktisadi kalkınmayı hızlandırabilir.
- b. Aynı zamanda iktisadi kalkınmayı gerçekleştirebilmek için de dengeden vazgeçilebilir.

Bu yaklaşım belli şartlar altında dengesizliğin bilinçli olarak yaratılması ile iktisadi kalkınmanın sağlanabileceğini ileri sürmektedir. Bu yaklaşıma göre azgelişmişlik sorunları yaşayan ülkelerin gelişmesi, yumuşak ve yavaş bir biçimde gerçekleşmeyecektir. Tam tersi hızlı, sıçramalar yaratan dengesizlikler ile mümkün olacaktır. Sektörlerdeki dengesizlik yaratıcı büyük yatırımlar, sıçrama ve dalgalanma yaratarak ekonomiyi uyaracaktır. Bu uyarılma ile ülke bir kalkınma ortamı içinde ani bir gelişme süreci içerisine girecektir. Bu çerçevede ekonominin dengeli politikalara odaklanarak durgunluk ve darboğaza girmesi yerine bilinçli olarak dengesizliğin sağlanması gelişmeyi tetikleyen önemli bir tercih olarak ortaya çıkmaktadır (Dikkaya & Kanbir, 2018, s. 574).

Bu görüşler AGÜ'lerdeki iç piyasanın dar olmasından kaynaklanmaktadır. Sanayide eşanlı bir şekilde sektörler arası bütünleşmelere katı bir şekilde uymak, üretimin optimum ölçeğin altında kalmasına neden olarak kaynak israfı yaratacaktır. Diğer bir yandan AGÜ'lerde tüm sektörlerde eşanlı olarak yatırım yapabilecek düzeyde kaynak bulunmadığından dolayı belli sektörlerin selektif olarak ele alınması bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu yaklaşıma göre eğer kıt olan sermaye dengeli bir yaklaşım ile eşit dağıtılacak olunursa işletmeler optimum ölçeğin altında kalacaktır. Bu da verimliliğin düşmesine neden olacaktır. Bu duruma engel olmak için yatırımların seçilmiş özel sektörlerde yoğunlaşması gerekmektedir. Bu noktada, kalkınmayı sürükleyecek olan sektörlerin seçilmesi önem arz etmektedir. Seçimi yapabilmek için sektörlerin önsel ve gerisel bağlantılarına bakmak gerekmektedir. Bu bağlantılar bir sektörde meydana gelen

Üretim artışının diğer sektörde ve toplam üretimde ne kadar artış yarattığıyla ilgilidir (Dikkaya & Kanbir, 2018, s. 574).

Dengesiz kalkınmanın iktisat siyaseti piyasa ekonomisi çerçevesinde oluşmaktadır. AG'ler piyasa ekonomisi içerisinde kalarak yaratılan sıçramalarla gelişebilecektir. Bunun tersine dengeli kalkınma kuramı bir planlı kalkınma stratejisi önermektedir. Bu nedenle dengesiz kalkınma stratejisi kamu müdahalesini ve planlamayı minimize etmeyi önermektedir (Han & Kaya, 2015, s. 209).

1.4. GELENEKSEL İKTİSADIN GELİşME ANLAYIşININ KRİTİğİ

Popper, modern olduğunu sandığımız şeylere karşı eleştirel olmadığımızı kaydetmişti (Popper, 2018, s. 204). Eleştirilerimiz daha çok geçmişe yönelik ve tarihsel gibi duruyor. Oysaki dikkatimizin ve ihtiyatlı eleştirilerimizin odağına bugünü de alabilmeliyiz. Gerçekte bilimsel gelişmelerin de mantığında yine Popper'in kavramı olan yanlışlanabilme prensibi vardır. Bu nedenle gelişme ve kalkınma anlayışının da çeşitli açılardan kritik edilmesi anlamlıdır.

Geleneksel iktisadın kalkınma anlayışı ve gelişme yazını, birtakım eleştirilere tabi olmuştur. Ancak bu eleştiriler hâkim paradigma karşısında sınırlı bir entelektüel çaba düzeyinde kalmış gibi görünse de bu eleştirilerin haklı olduğu noktalar az değildir. Zira İşlam iktisadı araştırmaları açısından da geleneksel iktisat ve ona dayalı kalkınma anlayışı eleştirilmektedir.

Ercan, kalkınma kavramının  önemli temel üzerine oturduğunu ifade eder. Bunlar sanayileşme, sermaye birikimi ve ulus devlet kavramlarıdır. Bu itibarla kalkınma kavramı kapitalizme özgü, onunla eş zamanlı kullanılması gereken bir kavram olmaktadır (Ercan, 2016, s. 45). Diğer yandan Ercan'a göre, gelişme yazını esasında Batılı, modernleştirmeci ve dolayısıyla ilerlemeci bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bu bakış açısı, akıl merkezci ve ikili karşıtlıklar (batı-doğu; gelişmiş-az gelişmiş) zerinden bir hiyerarşiyi yansıtmaktadır. Bu anlayış birincinin ikinciye üstün olduğu bir hiyerarşidir. Batı'nın şimdisi gelişmiş ve ileri, geri kalan ise ya da Batı'dan farklı

olan ise öteki, geri, ilkel ve çağ dışıdır. Bu bakış aynı zamanda etnik-merkezci⁴ bir anlayışın da ürünüdür Ötekine bakışta ise Marx ile Rostow arasında ve genel olarak Batılı düşünürler arasında anlamlı bir fark yoktur. Bu itibarla oluşan gelişme yazını, geri kalmış ülkelere yönelik yaklaşımı Avrupa merkezci ve oryantalist özellikler göstermektedir. Bu ülkelerin gelişmesi de ancak Batı gibi olurlar ise mümkün olacaktır. Aynı zamanda buradan Batılılaşma ve modernleşmenin zorunlu olduğuna yönelik bir ideolojik sonuç da çıkmaktadır. Bu ideolojik kurguya göre, azgelişmiş ülkelerde yaşanacak olan sosyo-ekonomik dönüşümdeki sıkıntılar, acılar ve mutsuzluklar ekonomik gelişme için ödenmesi gereken bedeller olacaktır (Ercan, 2018, s. 56, 74).

Bu noktada, gelişme kavramına bakışın yanında kavramın içeriğini farklı bir açıdan yorumlamak ihtiyacı duyuyoruz. İktisat yazınındaki hâkim paradigma, gelişmenin bir maddi uygarlık seviyesiyle ifade edilmesiyle, yani “*ekonomik refahla*” ilgilidir. Kavram salt ekonomik içeriğiyle ele alındığında sosyal ve psikolojik yönleriyle yeterli bir açıklayıcılığa sahip olamamaktadır.

Günümüzde gelişme kavramının içeriğinin altmış yıl önceki ile aynı olup olmadığı da ayrıca sorgulanmaya değer bir konudur. Kavramın anlam ve muhtevasında da değişiklikler olagelmektedir. Gelişme sadece tüm üretim faktörleriyle birlikte, maddi kaynakların birikimi, ekonomilerin parasal güçleri, teknolojik kapasiteleri ve refah seviyelerinin yarattığı bir olgu değildir. Kavram bunların da üstünde manevi boyutu da içine alacak şekilde bireyin ve ait olduğu toplumun maddi ve manevi tüm katmanlarıyla gelişmişliğini ifade etmektedir. Örneğin bir ülkenin kelimenin gerçek anlamıyla gelişmiş olduğundan söz edebilmek için dünyanın “geri kalanı” ile olan ilişkilerine de bakmak gerekir. İnsanlığı bir bütün olarak ele aldığımızda, bir ülkenin “gelişmiş” olması, “geri kalmış” ülkelere ve o ülkelerin insanlarına karşı yaklaşımlarının nasıl olduğuyla da ilgili olsa gerektir.⁵ İki bin onlu yıllarda Akdeniz’in bir göçmen mezarlığına dönmüş olması, ya da yirmi yıl öncesinde

⁴ Kavram milliyetçilikten daha ziyade temel olarak beyaz, Avrupalı ve Hristiyan kimliği ifade eden bir üstün ırk anlayışını temellendirmektedir.

⁵ “*Bir ülkenin gelişmiş olması, geri kalmış ülkelere karşı olan yaklaşımından anlaşılır*” (Miandji, 2012). Burada ifade edilen yaklaşım çerçevesinde, gelişmişlik sıralamalarında kullanılabilecek yeni değerler üretilebilir. Örneğin, bir ülkenin GSYH’sine göre yaptığı uluslararası hibe ve yardımlar endekse dönüştürülerek yeni bir gelişme kriteri olarak ele alınabilir. Çalışmamızın üçüncü bölümünde bu konuda bir yaklaşım geliştireceğiz.

Avrupa’da yer alan Bosna’da yaşananlar, Batı toplumlarının ahlaki/manevi gelişmişliği ile ilgili olarak soru işaretleri doğurmuştur. Nitekim Hobsbawn’ın da (1996) bir *aşırılıklar çağı* olarak dikkat çektiği 20. yüzyılın ana aktörleri gelişmiş ülkelerdir.

İnsanlığı bir bütün olarak ele alma perspektifi teorik bir söylem düzeyinde görünse de aslında bizi kültürel indirgemecilikten de kurtarabilecek bir yaklaşımdır. Edward Said’in de dediği gibi, dünyanın her bölgesi, diğer bölgelerle bağlantılıdır. İnsanlık, karşılıklı bağımlılıklar ve çok kültürlülük içinde yaşamak zorunda olan bir bütündür (Said, 2012, s. vii).

Bir muazzam ekonomik gelişmeler silsilesiyle birlikte bir savaşlar çağı olarak da okunabilecek olan 20. yüzyıl geride kaldı. 21. yüzyıl kitlesel ve küresel göçler çağı izlenimi veren bir biçimde başladı. Yeni yüzyılın başından itibaren uluslararası ve bölgesel ölçekte yaşanan gelişmeler bakıldığında, bu yüzyılın geride kalandan daha iyi olacağına dair yeterli kanıttan yoksunuz. Uluslararası ilişkilerdeki güç dengelerinin değişmesine bağlı olarak, dünyanın geri kalmış ya da azgelişmiş bölgelerinde istikrarsızlık ve çatışmalar, azalmak yerine bilakis artış göstermektedir. Bunun perde arkasında bu bölgelerdeki antidemokratik yönetim anlayışları, sosyo-ekonomik farklılıkların yönetilemeyişi gibi unsurlar yer alırken, gelişmiş ülkelerin çıkar, güç ve rekabet ilişkilerinin de rolü olduğunu burada not etmek gereklidir.

Gelişme salt ve temel anlamıyla maddi uygarlık seviyesi ve gücü değil, bunun yarattığı evrensel yüksek insani ve toplumsal değerlerin yaşanabiliyor olmasına bağlıdır. O halde ve gerçekte gelişme salt maddi uygarlık anlamına gelmemektedir. Bütün bu katmanlarıyla birlikte düşünüldüğünde 21. yüzyılın başında, “gelişmiş ülke” olarak kategorize edilen ülkelerin de gelişme sürecinin devam ettiği yorumunda bulunulabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM VE EKONOMİK GELİŞME TARTIŞMALARI

İslam ülkelerinin genel olarak geri kalmışlık sorunuyla malul olduğu aşıkâr bir durumdur. Bu durum özellikle ekonomik ve daha sonra kimi sosyal alanlarda da kendini göstermektedir. Halihazırda Müslüman toplumların kendi tarihsel, kültürel ve bilimsel miraslarından yeterince faydalandıklarından söz edemeyiz. İslam bir din olarak canlılığını koruyor olmasına rağmen bir uygarlık olarak, geçmiş yüzyılların o parlak dönemlerini çoktan geride bırakmış durumda. Gerçekte Müslüman toplumların İslam'ın iktisadi temellerinden, sosyal gelişmenin yaşandığı dönemlerin ilkelerinden, değerlerinden faydalanmaları ve onların üzerine ekonomik ve sosyal bir yapılanma geliştirmeleri ihtiyacı orta yerde durmaktadır. Bu ne kadar iktisadi bir ihtiyaç ise o kadar da sosyolojik bir ihtiyaçtır.

Konu iktisadi davranış olduğunda, gelişmenin ana unsurunun insan olduğu her defasında vurgulanmalıdır. İnsanlar ise temelde sosyal zihinleriyle hareket ederler. Bu nedenle İslam iktisadi zihniyetinin inanç sistemi ile mürekkep temellerinin, önerilerinin ne olduğunun iyi etüt edilip ortaya konması ve bu ilkelerin günümüz Müslümanlarının ekonomik ve sosyal sorunların çözümlerine yönelik ne tür alternatifler sunma imkanına sahip olduğunun incelenmesi önemlidir.

2.1. İSLAM İKTİSADI: KAVRAMSAL VE KURAMSAL YAKLAŞIM

İslami gelişme anlayışının nasıl bir kuramsal ve kavramsal temeli olduğuna dair bir çerçevenin çizilmesinden önce din ve ekonomi ilişkisine kısaca değinmekte yarar bulunmaktadır. Zira, burada ortaya çıkarmaya çalıştığımız meselenin özü din ve ekonomik gelişme ilişkisinin niteliğine dairdir.

Demir, din ve iktisat yakınlaşmasının gerçekleştiği üç alt alan tespit eder (2013, s. 12,13):

i. Bunlardan ilki *dini inanç ve tutumların ekonomik sonuçlarının* incelenmesidir ki Weber'in çalışması bu yöndedir. İktisatçıların da din ile olan ilişkileri, dinin ekonomik gelişme ile ilişkisinin incelenmesi olmuştur.

ii. İkinci olarak dinin iktisadi açıdan ele alınması ve yerleşik iktisadın kavramsal çerçevesi içinde açıklanması söz konusudur. İktisat, emperyal bir bilim olarak din olgusuna da el atmış ve bir *din ekonomisi* alanı (economics of religion) oluşmuştur. Burada dini tercih ve uygulamaların iktisat biliminin kavramları ile incelenmesi ve açıklanması söz konusu olmuştur.

iii. Din-iktisat ilişkisinin incelendiği üçüncü alan *dini iktisattır* (religious economics). Bu çalışma alanında, iktisadi bilgiler ve uygulamalar dini bir çerçevede ele alınmaktadır.

İktisadi davranış ve din ilişkisi kadim bir ilişkidir. Geçmişte Weber gibi sosyologlar, bugün İslam iktisadı çalışan bilim insanları, bu ilişkinin çeşitli yönleriyle açığa çıkarılmasına çalışmaktadırlar. Din ve ekonomi ilişkisi hem zihniyet gibi dolaylı kanallardan hem de dinlerin ekonomik hükümlerinin olması hasebiyle direkt kanallardan beslenir. Zihniyeti belirleyen en önemli unsurlardan biri de dindir. O nedenle dinin ekonomik davranış üzerinde belirleyici etkisi vardır. Ülgener'in de dediği gibi din-ekonomi ilişkisinden söz etmek değil, söz etmemek garip olacaktır (Çakmak, 2003, s. 64).

Bu çerçevede meseleyi İslam iktisadı ile ilişkili olarak ele aldığımızda öncelikle İslam iktisadının ne olduğuna dair bir çerçeve çizmekte yarar var. Zira “İslam ve Ekonomik Gelişme” anlayışının çatısı, İslam’ın iktisadi yaklaşımının ne olduğuna bağlıdır. Öncelikle İslam iktisadı teriminin kavramsal analizini yaparak geliştirmekte olan bu disiplinin yerleşik ekonomik anlayışla olan bağlantılarını ve yeni ne tip katkılar sağlayabileceğini görmeye çalışalım.

Kahf’a göre İslam iktisadı, bir İslam toplumunda, erkek ve kadınların ekonomik davranışlarına yön veren sosyal, politik ve yasal çerçevedeki İslam aksiyomlarının ve etik değerler sisteminin varlığından hareketle çalışma alanlarının tanımlanmasıdır (2019, s. 22).

Chapra’ya göre İslam iktisadı, bireyin özgürlüğünü gereğinden fazla engellemeden, süregelen makroekonomik ve ekolojik dengesizlikler oluşturmaktan ya da aileyi, toplumsal dayanışmayı ve toplumsal ahlakın dokusunu zayıflatmadan, amaçlara (makaside) uygun bir biçimde kıt kaynakların bölüşümü ve dağılımı yoluyla insan refahını geliştirmeye yardımcı olan bilim dalıdır (2019, s. 126).

Chapra'nın bu tanımı iktisadın sosyolojik bağlamına atıf yaparak, Ricardo'nun tanımına yakın bir tarzda bölüşüme ve aynı zamanda İslam'ın ahlak, makasid ve refah anlayışına vurgu yapan geniş kapsamlı bir tanımlamadır.

Orman'ın tanımına göre ise İslami iktisat, hayata dair sorunlara İslami açıdan yaklaşılması çabasıyla ortaya çıkmış bir alandır. İslami iktisat, iktisadi hayat ile İslami normlar arasındaki ilişkiyi ele alan bir iktisat yaklaşımıdır (2014, s. 29,59). Bu tanımlama çerçevesinde en başta İslami iktisat kavramsallaştırmasının terminolojisine de kısaca değinmekte fayda görüyoruz.

Türkçe literatürde öteden beri ve yerleşik olarak daha çok “İslam iktisadı” kavramı kullanılmaktadır. Sabri Orman, “İslami İktisat” terimini kullanmayı tercih etmektedir ve bu tercihinde yüksek düzeyde haklılık payı vardır. Çünkü, lafızcı bir bakışla, “İslam iktisadı” kavramı (Economics of Islam; İktisad el-İslam), İslam'ın, iktisat bilimi aracılığıyla incelenmesi anlamına gelmektedir.

Bu açıdan öne çıkan anlam, bir din ekonomisidir (economics of religion). Yani dini tercih ve uygulamaların iktisat bilimi açısından ele alınıp incelenmesi anlamını ifade etmektedir. Fakat *İslami iktisat* kavramı (Islamic Economics; el-İktisad el-İslamî) bunun tam tersini yani ekonominin, iktisadi davranış ve tercihlerin din açısından ele alınmasını ve incelenmesini ifade etmektedir (Orman, 2014, s. 57). Buna rağmen Türkçe literatürde İslam iktisadı kavramı yerleşik bir kullanım olduğu ve maksadı karşılamakta yeterli olduğu düşünüldüğü için çalışmamızda bu kavramı kullanmayı tercih ettik.

İslam İktisadının temel referans kaynakları başta Kur'an'ı-Kerim ve Hz. Muhammed'in sünnetidir. Bu temel üzerinden hareket eden araştırma alanının kökleri, Müslümanların parlak dönemlerinde yer almakta olup, bugün yeniden bir filizlenme çabası içerisinde olduğu söylenebilir.

20. yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşan “*İslami uyanış*”ın Müslüman iktisatçılar üzerindeki etkisi İslam iktisadı çalışmalarına yoğunlaşma şeklinde olmuştur. Bu minvalde, İslam iktisadı çalışmaları, Müslüman iktisatçıların, kendi sorunlarına kendi kaynaklarından, tarihlerinden ve düşünsel birikimlerinden hareketle giriştikleri çözüm arayışı olarak görülebilir.

İslam ve ekonomi ilişkisi 1970'lerden itibaren özellikle Müslüman iktisatçılar tarafından ele alınmaya başlanmıştır. Tabakoğlu'nun da dediği gibi, İslam iktisadı çalışmaları, bir arayıştır. Müslüman toplumların kendi problemlerine İslam'dan çözüm bulma arayışıdır (2019, s. 101). Günümüz İslam toplumlarının fikri, kültürel ve siyasal bağımsızlıklarını kazanmaları büyük ölçüde bu alandaki çalışmalara bağlıdır (Tabakoğlu, 2013, s. 25).

Bu arayışın özgün olan tarafı Müslümanların belki de ilk defa kendi problemlerine kendi kaynaklarından, tarihsel ve düşünsel birikimlerinden hareketle çözüm aramaya çalışıyor olmalarıdır. Çünkü Başkaya'nın da belirttiği gibi azgelişmiş ülke aydınları, bilim insanları, Batı'da üretilen ideolojik tezleri adeta bir "köle sadakatiyle" benimsemişlerdir (Baskaya, 1994, s. 12). Ancak bu tezler ve politikalar sözü geçen ülkelerin, sorunlarını çözmek yerine bağımlılık ilişkilerini devam ettirmiş ve derinleştirmiştir. O nedenle bu arayış devam etmektedir.

Bununla birlikte bu türden çalışmaların, önemli bir ihtiyacı da karşılayacak niteliğe ulaşması beklenmektedir. Olabildiğince tarihsel birikim ve İslami ilkeler (Kuran ve Sünnet) ışığında özgün olma kaygısı olmalıdır.

Batılı kalkınma modelleri ile Müslüman ülkeler bir değişim yaşamıştır. Kişi başına düşen gelir artışı, bebek ölümlerinin azalması, beklenen ömür süresindeki artışlar ve temiz suya erişim meselelerinde olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Ancak bütünüyle bakıldığında gelişme meselesi hallolmuş değildir. AGÜ'ler açısından, alternatif gelişme arayışlarının sürmesi kaçınılmaz bir bilimsel ve sosyal gerekliliktir. İslam iktisadı çalışmaları da bu gereklilikten doğmaktadır. Bu çalışmalarda ön plana çıkan alan daha çok finans alanı olmuştur. 20. yüzyılda hemen hepsi Kapitalist sistem içinde gelişmeye çalışan Müslüman ülkelerde, İslam iktisadının ilk ve tek uygulanış şekli İslami bankacılık ya da ülkemizdeki adıyla katılım bankacılığı alanı olmuştur.

İslam iktisadının, modern iktisat yaklaşımları ile benzer ve farklı yönleri vardır. Ancak İslam iktisadı bütünüyle bu kaynaklardan beslenerek oluşmamıştır. Bununla birlikte tersinin doğru olduğuna dair çok sayıda bilimsel kanıt vardır. Bugün modern iktisat teorilerinin içerisinde orta çağda İslam dünyasından bilimsel eserlerin çeviri yoluyla batılı ülkelere aktarılmasının etkileri Adam Smith'den, Arthur Laffer'e kadar

ulaşmıştır (Kanbir & Kutval, 2019b, s. 191-201).⁶ Bu da bilimsel gelişmenin mantığında olan bir durumdur.

İslam iktisadı, kaynağını Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin uygulamalarından almaktadır. İslam iktisadını modern iktisat yaklaşımları ile birlikte karşılaştırmalı olarak ele almak mümkündür. Ancak onu bu anlayışlar içinde eritmek mümkün olmadığı gibi, ontolojik bağlamda da doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü İslam iktisadının sahip olduğu açıklamalar modern sosyal bilimler gibi dar alanda uzmanlaşmış kişilerce özel bir alan olarak üretilmemiştir. İslam medeniyetinde iktisat konuları, sosyal bilimlerin ve fen bilimlerinin geniş alanında kalem oynatan bilginler tarafından “dağınık” bir şekilde ele alınmıştır. Çünkü İbn Haldun’un kimliğinde de gördüğümüz gibi Müslüman alimler bilim ile imanı ayırmadığı gibi bilimleri de birbirinden ayırmamışlardır. Bu durum İslami tevhid anlayışının sonucudur. Tüm bilimlerin Allah’ın yer ve gök yüzündeki ayetlerini (işaretlerini) araştırmak olarak konumlandığı İslam bilim tarihinde disiplinlere bütünleşik yaklaşım var olagelmıştır. Garaudy’nin dediği gibi tevhid prensibinden doğan İslam ilminin temel özelliklerinden biri, bilimlerin birbirinden yalıtılmış halde konumlanması değil, kendi aralarında kuvvetli bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde olmalarıdır (Garaudy, 2014, s. 109).

Bugün İslam iktisadı alanında toplanan çalışmalar geçmişte de bu alanda çalışmış olan İslam alimlerinin çalışmalarını da mezc ederek bir disiplin haline gelmektedir. Bu anlamda, İslam iktisadı çalışmalarının, modern Batılı ekonomi biliminden yüzyıllar önce doğmuş olduğu söylenebilir.

İslam inancı, ilimin Çin’de de olsa alınmasını, öğrenilmesini öğütlemektedir. Elde edilen bilgilerin bir kısmının yeni bilgiler olmasının yanında bir kısmının İslami düşünce ve ilkelerin kendi bütünlüğü içinde yeniden ifade edilmesini mümkündür. İslami düşünce sistemini ve onun ekonomik ilkelerinin de yeni teorilerle etkileşimi, iktisadi olgulara yeni bakış açıları getirebilir.

⁶ Bu konuyla ilgili bir sempozyum bildirisi için bkz. Ö. Kanbir, Y. Kutval “Görünmez El’de İslami İzler”, 1.Munzur Uluslararası Uygulamalı Bilimler Kongresi, s.191-203 (Erişim: https://beb466e9-369f-40c5-ad22-935c3eb1dfb4.filesusr.com/ugd/0807e6_3735b51549bb4e8a839f570ff2538f5d.pdf)
17 Haziran 2019

İslam iktisadi anlayışının, kapitalizm ve sosyalizm gibi çağdaş yaklaşımlarla örtüşüren yorumları söz konusudur. Bu bağlamda, İslam ekonomisinin de bir çeşit kapitalizm olduğunu söyleyen araştırmacılar da vardır. Örneğin Çizakça'ya göre İslam ekonomisi kapitalisttir. Ancak bu “*ahlaki bir kapitalizm*”dir. Batı kapitalizmi, İslami kapitalizmden doğmuştur. Bu geçiş, 10-13. yüzyıllar arasında meydana gelmiştir. Ancak onun içindeki /özündeki ahlaki nitelikleri soyutlayarak biçimsel bir yapı haline getirmiştir. Batı gelişmiştir ancak, İslami kapitalizmin insani değerlerinden azade bir şekilde gelişmiştir (Çizakça, 2014, s. 151).

Burada güncel bilginin İslamileştirilmesi gibi bir amaç da söz konusudur. Var olan ekonomi ve sosyoloji teorileri günümüz insanlık sorunlarına çözüm bulmaya yöneliktir. Benzer bir amaç İslam iktisadi çalışmaları için de söz konusu olduğu için bilginin ve kurumların İslamileştirilmesi bir amaç olarak belirmektedir. Müslümanlar bunu geçmişte yapmıştır.

Orman'ın da vurguladığı gibi, İslam uygarlığının geliştiği dönemlerde Müslümanlar, İslami normlar ile çelişen uygulamaları terk etmiş ancak çelişmeyenleri almışlardır. Ancak bu tevarüs, ilk başta olduğu gibi almak şeklinde iken, daha sonra zamanla geliştirmek şeklinde olmuştur (Orman, 2014, s.43). Dolayısıyla bilginin, kurumların, uygulamaların İslamileştirilmesi geçmişte sentezci bir gelenek ile yapılmıştır.

Bilginin İslamileştirilmesinin İslam iktisadına yansımaları konusunda üç temel yaklaşımdan söz edilebilir. İlk olarak Neo-klasik iktisadın tamamen reddedilmesi ya da tamamen kabul edilmesi yaklaşımı gelmektedir (Khan, 2017, s. 58). Tamamen ret ya da kabul anlayışı İslam'ın denge prensibine uygun düşmemektedir. İfrat ve tefritten sakınmak, dengeli bir düşünce yaklaşımı benimsemek daha uygun görünmektedir. İslam, gerçeklik karşısında hep itidalli olmayı yansıtan bir tecessüsün ürünü olan bilme/inceleme sürecini tavsiye eder. Bilgi ya da ilim Çin'de de olsa alınır. Aynı zamanda bilginin/haberin olduğu gibi değil, doğrulunun araştırılarak kullanılması da Kur'ani bir emirdir.⁷ O nedenle kesin ret tutumu İslami değildir. Ancak teoriler ele alınır ve incelenir. Ondan ilkeler ve İslam düşüncesine uygun değerler çerçevesinde faydalanılır. İnsanlığın ürettiği ortak bir bilgi havuzu oluşmuştur. İslam bu havuza katkı sağladığı gibi bundan da faydalanılabilir. O halde iktisat alanında bilginin İslamileştirilmesine karşı ikinci yaklaşım, ana akım iktisadın

⁷ Hucurat 49/6

eleştirel bir gözle incelenmesi şeklinde olacaktır. Onun varsayımları ve değerleri, İslam'ın temel gerçekleri karşısında ele alınır. Nihayetinde İslami dünya görüşü ile sentez yapmak gayet mümkündür ve geçmişte de pek çok alanda yapılmıştır.

Bilginin İslamileştirilmesi konusundaki üçüncü yaklaşım ise, İslami dünya görüşü ışığında İslami disiplinler geliştirmek şeklindedir. Khan, bu yaklaşımın “*icmalist*” olarak adlandırılan bir grup tarafından ortaya konduğunu kaydetmektedir (2017, s. 59).

Fakat Batıda olsun dünyanın diğer bölgelerinde olsun, ortaya konan tecrübelerin ele alınmadan, onlardan faydalanılmadan yeni bilgi üretmek de kendi içinde önemli bir eksikliği barındıracaktır. O halde bizce ikinci yaklaşım, bilginin İslamileştirilmesinde daha tutarlı bir istikamet gibi görünmektedir.

Öte yandan Müslüman iktisatçıların çoğu, hâkim paradigmanın çerçevesi içinde sıkışmış gibi görünmektedir. Bir dönemin hâkim paradigması iki dünya görüşü tarafından belirlenen iki uçlu iktisat yaklaşımıydı. Sosyalizm ve kapitalizmin yarattığı hâkim paradigmlar, Müslüman iktisatçıların da düşünme biçimini belirlemiştir. 1980 ve 1990 sonrası hâkim paradigmanın kapitalizm olması, farklı bir sonuç vermemiştir. Khan, Müslüman iktisatçıların, hâkim paradigmanın etki alanına girdiklerini ve İslam iktisadını bu çerçeveye yerleştirmek gibi bir handikap içine düştüklerini kaydetmektedir. Kuran'ı ve sünneti seküler Batı iktisadi düşüncesine uyacak şekilde yorumladıklarını ifade ederek eleştiri getirmektedir. Ona göre böylelikle, hem Kuran ve sünnetin yorumlanmasına yönelik bir kalıp yaratılmış olunur ki tarihte bunun bir örneği yoktur. İkinci olarak İslam iktisadı taklitçi-steril bir egzersize dönüştürülmüş olunur. Bu da İslam iktisadını seküler iktisadın bir alt dalına dönüştürmüş olur. Onun kimliğini ve benzersizliğini elinden alır. O halde Müslüman iktisatçıların İslam iktisadı çalışmalarında özeleştirici sürecini diri tutarak, kendilerini bu tuzaktan korumaları gerekir (Khan, 2017, s. 59).

Bütün bu yaklaşımların, tartışmaların ve sorunun ana nedeni gerçek hayatla teori arasındaki boşluktur. Bu tip tartışmalar ve eleştiriler çok doğal ve anlaşılır bir durumdur. İslam iktisadıyla ilgili çalışmaların karşılaştığı en önemli güçlük Acar'ın da kaydettiği gibi, modellerin, hipotezlerin ve yaklaşımların türetileceği, sınanacağı bir İslami ekonominin halihazırda günümüzde mevcut olmamasıdır (Acar, 2003, s.

541). Çalışmamız için de bu güçlüğün varlığını kaydetmemiz gereklidir. Müslüman iktisatçıların yaşadıkları önemli güçlük, oluşturulacak teorilerin kaynaklık ettiği bir sosyal gerçekliğin bulunmamasıdır. Fakat yine de İslam iktisadı çalışmalarının üstlendiği amaçlar önemli ve ortaya koyduğu öneriler dikkate değerdir.

İslam dini serbest piyasa ekonomisini teşvik etmektedir. Bunun başlangıcı İslam'ın erken dönemlerinden itibaren sistemli bir şekilde gelişmiştir. İslam uygarlığı ticari bir uygarlık olarak doğmuş ve gelişmiştir. Hem peygamberin hem de ilk halifelerin profesyonel tüccar olmalarının yanısıra Kur'an-ı Kerim'de “(...) *Oysaki Allah, alışverişi helal, ribayı haram kılmıştır (...)*”⁸ denmektedir. İslam uygarlığında cami ve pazar yerinin genellikle birarada olduğunu görürüz. Bu mekânsal birliktelik bir zihniyet örtüşmesinin bir ifadesidir.

İşlemlerin alışveriş ve ticarete adaletin korunmasına yönelik olarak belirlenmiş kurallara uygun biçimde yürütüldüğü ilk piyasayı Hz. Peygamber kurmuştur. Aynı zamanda piyasa davranışlarına ilişkin kurallara tam riayet edilmesini sağlamak için bir piyasa denetçisi atamıştır (Askari, 2014, s. 178).

Ancak bu ticari hayata devletin de müdahale etmesini öngören bir anlayış hep var olagelmıştır. Dolayısıyla İslam dininin, devletin düzenleyici ve denetleyici müdahalesi çerçevesinde ekonomik gücün tekelleşmesine engel olunduğu, kurallı bir serbest piyasa ekonomisi öngördüğünü söylemek yanlış olmayacaktır (Khan, 2017, s. 4).

Çoğunlukla birbirinin yerine kullanılmalarına karşın, kapitalizm ve serbest piyasa sistemi bir ve aynı olguyu ifade etmemektedir. Kapitalizm temelde üretimin büyük çoğunluğunu sermayenin yaptığı ve üretimin salt kâr odaklı olarak yapıldığı bir sistemdir. 1700'lerden önceki dönemde kâr amaçlı üretime ve ücretli emeğe az rastlanırdı. Üretimin çoğu kâr amacıyla değil, kişinin, toplumun ya da devletin doğrudan ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılırdı. Piyasa ise ürünlerin bulunduğu fiziksel yeri ifade ettiği gibi fiyatların piyasada serbestçe oluştuğu bir ortamı ifade etmektedir. Piyasaların kapitalist olması bir gereklilik değildir. Piyasalara dayanan tek iktisadi sistem de kapitalizm değildir. Geçmişte üreticiler, mallarını, tarımsal ürünlerini büyük pazarlarda, piyasalarda satarlardı. Sosyalizmin bazı biçimlerinde de

⁸ Bakara 2/275

Üretim ve dağıtımda piyasalara dayanılabilir. Kapitalizm piyasaları içinde barındırır ancak rekabetçi piyasaları bozan pek çok gücü de içinde barındırır. Kapitalizmi çoğunlukla içinde rekabetçi piyasaların olmadığı, tekelci eğilimlerin ve yoğunlaşmaların ortaya çıktığı bir sistem olarak düşünmek de mümkündür (Stanford, 2011, s. 42).

Özel, kapitalizmin piyasa karşıtı bir sistem olduğunu ve tekelleşme yarattığını ifade etmektedir. Piyasa küçük adamın özgürlüğünün alanıdır. Aynı zamanda piyasa büyük tekellerin oluşturduğu kapitalizmle mücadele alanıdır. Genellikle ikisi birbirine mündemiç olarak düşünülmesine rağmen özel, kapitalizmin bir rekabet düzeni olmadığını ifade eder. Aksine, ortaya çıktığı her durumda kapitalizm "piyasa düşmanıdır". Kapitalizm ancak rekabeti boğarak, küçük işletmelerin oluşturduğu piyasayı ortadan kaldırıp oligopolleşme ya da tekelleşme şeklinde yoğunlaşarak var olacaktır. Özel, Perroux'tan şunları aktarıyor: *“Piyasa ekonomisinin belkemiği rekabettir; kapitalizm ise varlığını rekabeti mümkün olduğu kadar ortadan kaldırmaya borçlu. Hlase, piyasa ekonomisi rekabet demektir, kapitalizm tekel.”* Galbraith'e göre de sanayi kapitalizmi, piyasa güçlerini büyük ölçüde pasifize eden bir sistemdir (zel, 1993, s. 22-40).

İslam iktisadı tam rekabeti önleyen uygulamaları yasaklamaktadır. Bunun için kamu otoritesinin düzenleyici ve denetleyici olarak piyasaya müdahalesi söz konusu olacaktır. Rekabetçi piyasayı bozan uygulamalar şunlardır: İhtikar (istifçilik), fiyatları yükseltmek için muvazaa (tenacz, neeş satışı), karşı teklif vermek (pazarlık üzerine pazarlık), satıcıların pazara ulaşmasını engelleyerek tam rekabeti önlemek (telakki-rukban satışı) ve satıcının en iyi fiyatı vermesini önlemek amacıyla tellallık/aracılık/simsarlık yapmak (bey'l-hadir, li-bad) (Khan, 2017, s. 11).

O halde, İslam'ın temel ekonomik sistemi, arza ve talebe dayanan bir serbest piyasa olduğu söylenebilir (Khan, 2017, s. 9). Bu piyasa, adil, gelirin dengeli dağıldığı, faizsiz ve tekelleşmeyi önleyen, rekabetçi bir piyasadır. Dolayısıyla, günümüzde kapitalizm olarak ifade ettiğimiz sistem, serbest piyasa ekonomisiyle birebir aynı şey değildir. İslam piyasa ekonomisinin tekelleşme olmadan işlemesini önermektedir. O halde bir ekonomideki yoğunlaşma oranlarının düşüklüğü ve rekabetin iyi işlediği bir yapı o piyasayı İslam ekonomisine yaklaştıran unsurlardan biri olarak değerlendirilebilir.

İslam'ın iktisat anlayışının, diğer seküler iktisat anlayışı olan merkezi planlı sosyalist ekonomi ile de çok farklı olduğunu belirtmek gereklidir. Her şeyden önce İslam dini özel mülkiyeti, piyasa sistemini ve fiyatların serbestçe oluşmasını temel alır. Ancak bunları sosyal-ekonomik adalet zeminine oturtarak gerçekleştirmeyi önerir.

İslam'ın üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti tanıyor olması onu sosyalizmden farklı bir sistem olmasındaki en önemli unsurdur. Diğer yandan Kur'an-ı Kerim toplumda geçim vasıtalarının, rızıkların farklı dağılabileceğini, herkesin eşit gelir sahibi olmayacağını açıkça ifade etmiştir.⁹

2.2. İSLAM İKTİSADI: TARİHSEL ARKA PLANI

İslam iktisadının bugün uygulandığı herhangi bir ülke olduğunu söylemek gerçekçi olmayacaktır. Ancak tarih için aksini söylemek mümkündür. Hz. Peygamberin kurduğu toplum düzeninde İslam ekonomik anlayışı uygulanmıştır. Hz. Muhammed'in profesyonel bir uluslararası tüccar olması dolayısıyla, onun vazettiği dinin de ekonomik alana yönelik önemli düzenlemeler getirmiş olması sonucunu kaçınılmaz olarak doğurmuştur.

Konjonktürel olarak İslam'ın doğuşu, güç dengeleri açısından elverişli bir tarihsel ve toplumsal zeminde meydana geliyordu. Çölleşmiş ve sönmüş uygarlıklar arasında İslâm bir yeşil vaha olarak ortaya çıkıyordu. Hz. Muhammed yaşarken Roma ve Sasani İmparatorlukları yüzlerce yıldır yaptıkları savaşların en yıkıcı olanını gerçekleştirmişlerdi. Miladi 610 civarında Pers İmparatorluğu Bizans'la korkunç savaşına başladığında Hz. Muhammed'e ilk vahiy gelmişti (Morris, 2017, s. 408). Hz. Peygamber vefat ettiğinde ise, her iki imparatorluk da mali ve siyasi bakımdan tükenmişti (Hodgson, 2017a, s. 190). Doğu-batı eksenindeki bu konjonktür, İslam medeniyetinin doğuşu ve gelişmesi açısından uygun bir zemin sağlamıştı. Ne var ki, Müslümanlar antik dünyanın önemli eserlerinin çoğunun ne asıllarından ne de çevirilerinden haberdar oldular. Bunun yerine çoğunlukla kendi özgün ve klasik modellerini yaratmak durumunda kaldılar (Hodgson, 2017a, s. 143).

İslam uygarlığı ticari yönleri ağır basan bir uygarlık olarak doğmuştur. Bu hem Hz. Muhammed'din hem de ilk üç halifenin profesyonel tüccar olmasından da kaynaklanmaktaydı. Tabi İslam'ın temel kaynağı olarak Kuran'ı Kerim de ekonomik

⁹ Zuhurf 43/32; Nahl 16/71

ilkeleri topluma ve yüzyıllar sonraya vazeden bir din ve hayat kitabı olarak ortaya çıkmıştır.

Hız. Muhammed iyimser, iş tecrübesi olan ve kendine inanan biriydi. Onun iktisat politikası, girişimciliği, etkin kaynak dağıtımını ve servet üretimini teşvik ediyordu (Koehler, 2016, s. 27). Bütün bu politika iki temel değer üzerine oturtmuştu: tevhit ve hilafet. İslam devlet anlayışında adalet ekonominin/devletin/yönetimin/mülkün temeli olarak konumlanmıştı.

Hız. Muhammed, hicret ile Medine’de önemli bir ekonomik yapı kurmuştur. Bu yapının temel özellikleri şunlardır (Koehler, 2016, s. 13):

1. Caminin ve pazarın şehir hayatının merkezi olması. Bu durum daha önce Mekke’deki Kabe’nin de hem ibadet hem de ticaret merkezi olarak üstlendiği fonksiyondan ileri gelen bir yapıydı. Arap kabileleri Hac için Mekke’de toplandıklarında aynı zamanda o ortamda bir ticari sistem oluşuyordu. İslam toplumlarında geleneksel olarak yeni şehirlerin kurulması, gelişmesi, ticaretin ve esnafların ticari faaliyetlerinin hep cami/ibadethane merkezli olduğu görülmüştür. Dolayısıyla İslam toplumlarında barış ve huzur içinde yapılan ibadetle birlikte üretim ve ticaret de bir aradadır. Zaten İslam inancı çalışmayı, üretmeyi ve ticareti de ibadet kabul eden bir anlayışa sahiptir.

2. Medine pazarında ticaret vergiden muaf tutuldu. Bu uygulama şehrin gelişmesi ve Muhacirler ve Ensara ekonomik olarak daha rahat koşullar sağlamak amacını taşıyordu. Zira kamu gelirleri önemli ölçüde ganimetlerden elde edilmeye ve hatta bir kaynak bolluğu oluşmaya başlayacaktı ki, bu daha sonra yeni para sisteminin oturtulması için önemli olacaktı. İslam iktisadi düşüncesinin olağan dönemlerde vergiler konusundaki yaklaşımı denk bütçe mantığına dayanıyordu. İlk dönem vergi kaynakları zekât, cizye, haraç maden ve define vergisi şeklindeydi (Mannan, 1970, s. 391).

3. Sosyal güvenlik harcamaları için vergi konu ve ayrıca Medine’de dünyanın ilk kamu emeklilik planı yapıldı. Hız. Ömer zamanında bir nüfus sayımı yapılarak çeşitli toplumsal kesimlere senelik emeklilik maaşı bağlandı (Koehler, 2016, s. 114).

4. Ticari teşvik primleri getirilerek ticaretin daha da geliştirilmesine yönelik adımlar atıldı.

5. Tüketicinin korunması iyileştirildi. Tekeller yasaklandığı gibi pazarda tüketiciyi aldatmaya yönelik davranışlar yasaklanarak, belirsizlik yaratan durumlar ortadan kaldırıldı.

6. Ticari sözleşmelerin nasıl tasarlanacağına ilişkin ilkeler koyuldu. Sözleşmelere ve kurallara bağlılık İslam ekonomisinde çok önemlidir. İslam düşüncesi ekonomik faaliyetlerde kurallara riayeti temel almıştır. Kuran piyasaların varlığını kabul ederek, ticareti helal kabul etmiştir. Alışveriş (bey') ve ticaret sözleşmelerine çok büyük önem vermiştir. Bireyler sözleşme temelli ticari ilişkiler kurmak ve bu sözleşmelere uymakla yükümlü kılınmıştır. Alışverişin (bey') tarafları, yapılan mübadelenin içerdiği tüm riskleri paylaşırlardı (Askari, 2014, s. 176).

7. İçeriden öğrenenlerin (insider trading) ticareti yasaklandı. Bu şekilde piyasada ahlaki olmayan yolla elde edilmiş bilginin, fırsat eşitliğini bozarak çıkar sağlanmasının önüne geçilmiş oldu.

Bu uygulamalarla yeni devletin başta Hz. Muhammed olmak üzere ilk halifelerinin de geçmişte profesyonel tüccar olmaları, yeni devletin ticari gelişmeyi ve piyasayı destekleyen ve böylelikle ekonomik gelişmeyi sağlayan bir temelle kurulduğunu göstermektedir. İslam'da başından beri iktisadi büyümeye imkân sağlayan bir tavır görülmektedir (Koehler, 2016, s. 15).

İslam uygarlığının üç başkenti olan, Medine, Şam ve Bağdat'ta uygulanan iktisadi politikalar da ilk dönem tarihsel tecrübeler açısından çok önemlidir. Bu başkentler uluslararası ticaret merkezlerine dönüşmüştü. Sınırları Çin ve Atlantik'e kadar uzanan bir ticari ağıdı bu. Kıdemli memurların atamalarında liyakat sistemi gözetiliyor, bu atamalar onların dini mensubiyetlerinin ne olduğuna bakılmadan yapıliyordu. Çünkü hem Kur'an-ı Kerim *emaneti ehline vermek*¹⁰ gerektiğini vazetmekte hem de yeni kurulan uygarlık çok kültürlü ve çok dinli bir coğrafyada geçmişten kalan farklı inançlar ve onların yetişmiş elemanlarına sahip bir yapıda gelişiuyordu. Bölgede geçmişten kalan bir kozmopolit gelenek zaten vardı. İslam da bunun üzerine herhangi bir sivil tekelcilik kurmayarak bu çok kültürlü yapıyı bir

¹⁰ Nisa 4/58

uygarlık haline dönüştürüyordu. Ticaretin ve ekonominin gelişip büyümesini sağlayacak etkenlerden en önemlisi de belki bu kozmopolit yapı olacaktı (Hodgson, 2017a, s. 167).

Uluslararası ticaret ve ekonomik gelişme ancak barışın ve huzurun kalıcı olduğu beldelerde mümkündür. Roma ve Sasani imparatorlukları arasındaki uzun dönemli savaşlar da uluslararası ticaret yollarının bu bölgelerden daha aşağıya Arabistan'daki yollar üzerine doğru kaymasına neden olmuştu (Hodgson, 2017a, s. 198). İslam da temelde bir savaş ve şiddet dini değil, barış (slm) dini idi (Morris, 2017, s. 409). Her ne kadar Müslümanlar savaştan uzak duramadılarsa da, bunlar temelde savunma savaşı niteliğindeydi ki Kur'an'ın çeşitli hükümleri de bunu vazediyordu¹¹. Dolayısıyla İslam, klasik dönemde ekonomik gelişme açısından o zamana kadar sunulmamış bir ortam meydana getiriyordu. Orman'ın da ifade ettiği gibi, ilk Müslümanların iktisadi alan ve İslami normlar arasında kurdukları ilişkiyi anlamak önemlidir. Onlar İslami normlar ışığında iktisadi realiteleri anlamaya ve nihayetinde o realiteleri düzenlemeye ve şekillendirmeye çalışmışlardır.

Dünyanın ilk emeklilik planı Medine'de ortaya çıkmıştı. Bunu Medine'deki deneyimli Bizanslı memurlar yapmıştı (Koehler, 2016, s. 13). Bu işte Bizanslı memurların deneyiminden faydalanılması, gelişmeye (bilgiye/liyakate/deneyime) açık, çok kültürlü bir devlet zihniyetinin varlığına işaret etmektedir. Yine Medine'de bir sosyal güvenlik sisteminin kurulmuş olması da, günümüz kavramlarıyla bir analogi kurulacak olunursa, bir nevi “sosyal devlet” anlayışının yerleştirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Şam'da meydana gelen ekonomik gelişmelerden biri Dinarın piyasaya sürülmesidir. Bu bir parasal birlik manasına gelmektedir. Piyasa ve pazar devlet genişledikçe büyümektedir. Bu büyüyen pazarda parasal birliğin oluşturulması çok büyük önem ifade ediyordu. Müslümanlar para meselelerinin farkındaydılar ve tek piyasa için tek para sistemi uyulandı. Burada da yine liyakat anlayışı gereği geçmişten kalan bilgiye ve deneyime hürmet edilerek liyakat anlayışı ile Hristiyan vergi memurları istihdam

¹¹ “Size savaş açanlara karşı, siz de Allah yolunda savaşın. Sakın haddi aşmayın, çünkü Allah haddi aşanları sevmez.” Bakara 2/190. Kur'an'ı Kerimin savaş anlayışı Yahudilik ve Hristiyanlığın dışında üçüncü bir yol önermektedir. Yahudilikte, “saldırmadan saldır”, Hristiyanlıkta ise “saldırıya uğradığında diğer yanağını dön” vazedilmektedir. Oysa İslam'da “saldırıya uğrarsan karşılık ver” demektedir. Ancak eğer “vazgeçerlerse artık bırakın” denmektedir (Eliaçık, 2011b, s. 797).

edildi (Koehler, 2016, s. 14). Farklı dinden olanlara kamusal istihdam sağlanması, onların deneyimlerinden faydalanılması, ilk dönem İslam toplumu yöneticilerinin açık fikirli, çok kültürlü ve gelişmeye açık bir vizyon sahibi olduğunu göstermektedir. Bu durum aynı zamanda Robinson ve Acemoğlu'nun ifade ettiği kapsayıcı kültürdür.

Bağdat'ta ise 10. yüzyıl başlarına kadar “*banka*” sektörü oluşmuştu. Altın ve gümüş paralar takas ediliyordu. Şehirler arasında para transferi yapabilecek ve devlet ve özel sektöre borç verebilecek bir sistem oluşmuştu. Çek (Farsça *cak*) kullanılıyordu. İslami piyasa ekonomisi bir finans sistemiyle birlikte geliştiriliyordu. Oluşan zenginlik aynı zamanda bilimsel/felsefi gelişmeler için de kullanılmaya başlanmıştır. Abbasi Halifesi el-Me'mun (813-833) elde edilen gelirler ile 830 yılında Beyt'ül Hikme'yi (bilgelik evi) kurmuştu (Kaya, 1992, s. 88). Yunancadan tercüme sistemli olarak bu dönemde başlamıştı. Hindistan'dan tıp, matematik ve coğrafya bilgileri alınıyor ve geliştiriliyordu (Koehler, 2016, s. 14). Ekonomik gelişme bilimsel ve felsefi gelişmeyi destekliyordu. Ancak en önemli husus gelişmeye ticarete ve bilimlere olan yaklaşımın tutucu değil, dışa açık ve özgürlükçü bir tarzda olmasıydı.

Devlet ve ekonomik anlayış kurulma aşamasından itibaren iktisadi büyümeye imkân tanıyan bir yaklaşım ve zihniyetle geliyordu. İslami ortak pazarın kurulması, girişimciliği, küresel ticareti ve yeni birleşik yatırım çeşitlerini teşvik ediyordu. Hz. Muhammed ekonomiyi takas çağından para çağına geçirmişti (Çizakça, 2014, s. 149). Yeni bir parasal rejim kurulmuştu. Ancak yenilikler birkaç alanda değil, paradan uluslararası ticari ilişkilere, sosyal dayanışmadan devletin adalet merkezli düzenleyiciliğine kadar pek çok alana yayılmaya başlamıştı. Hayırsever vakıflar sistemi, off-shore ticaret merkezleri kurulmuştu. Bugün Batılı ülkelerde özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde büyük bilişim firmalarının temelini atan *venture of capital* (risk sermayesi) olarak bilinen mudaraba ortaklıkları kurulmuştu. Tüketicinin korunma yasaları çıkmış, tekelcilik yasaklanmıştı (Koehler, 2016, s. 15). Bütün bu çerçevede devletin ve piyasanın adalet temelinde yapılandırılmasına dayanıyordu.

İslam uygarlığının klasik dönemindeki başarılarının arkasındaki bu olumlu gelişmelerle ilgili genel eğilimleri ve uygulamaları saptamak önemlidir. Sezgin, İslam uygarlığının genel yapısına baktığında çeşitli gelişme sebepleri tespit etmiştir.

Bu sebepler modern zamanlarda dahi yine bir toplumsal gelişme anlayışı açısından etkili ve önemli ilkeleri içerisinde barındırmaktadır. Sezgin İslam uygarlığının geliştiği dönemlere dair toplumsal ve bilimsel etkenleri şöyle sıralamıştır (Sezgin, 2014, s. 247-249):

1. Güven ve bilgi açlığı: Erken İslami dönemde zaferlerin verdiği güven duygusuna bilgiye susamışlık eşlik ediyordu. Bu da öğrenmeye tutkunluğu ve yabancı unsurlara karşı açıklığı doğuruyordu. *İlim Çin’de de olsa alınmalıydı. Çünkü ilim müminin yitik malıydı.*
2. Din bilim birlikteliği ve uyumu: sınırlardan malların serbestçe geçtiği bütünleşmeye başlayan bir coğrafyada yeni dinin temel kaynakları olan Kur’an ve sünnet bilimleri engellemediği gibi teşvik etmekteydi.
3. Yönetimin bilime desteği: Emevi ve Abbasi hanedanları ve diğer devlet adamları bilimsel çalışmaları çok yönlü olarak desteklediler.
4. Çok kültürlülük ve kapsayıcılık: Fetihler sonrası diğer dinlerin mensuplarına iyi davranılarak onlara değer verildi. Onların yeni topluma katılmaları sağlandı.
5. Öğretmen-öğrenci ilişkisine dayalı güvenilir bilgi aktarımı: Avrupa’nın Ortaçağ ve sonrasında dahi bilmediği, benzersiz ve verimli bir öğretmen-öğrenci ilişkisi gelişti. Öğrenciler kitapların yanı sıra doğrudan hocalarının verdiği derslerle geliştiler.
6. Bilimsel uğraşının “tekelci” uzmanlara hasredilmek yerine, geniş meslek gruplarına açılması: Bilimle uğraşmak sadece din adamlarının uğraşı değildi. Bütün meslek gruplarına açık bir faaliyetti. Doğa bilimleri, felsefe, filoloji ve edebiyat çalışmaları başlangıcından itibaren teolojik değil dünyevi bir anlayışla yapılarak sürdürüldü.
7. Camilerden üniversitelere, bilimin halkla buluşması: 7. yüzyıldan itibaren Camilerde halka açık ders faaliyetleri başladı. Bilim halkla buluştu ve büyük camilerde bilim insanları kendi eğitim kürsülerine (ustuvane/sütun) sahiptiler. Bu camiler, 11. yüzyılda devlet üniversiteleri kuruluncaya kadar doğal bir süreç içinde üniversitelere dönüştüler.

8. Arapça yazının kolaylığı: Arapçanın kolay ve hızlı yazılması, kitapların çoğaltılmasını ve geniş bir yayılma alanına sahip olmasını destekledi.
9. Filolojinin gelişmesi: Filoloji, alimlere eserlerinin redaksiyonu ve yabancı dillerle ilgili çeviri faaliyetleri açısından önemli bir zemin hazırladı.
10. Yabancı terminolojinin alınması konusunda açıklık: Bu durum tam tanımlama ve bilimsel kesinlik için bir bakış açısı oluşturdu. Değişik bilim alanlarında, kendine özgü bir Arapça terminoloji oluşturuldu.
11. Kâğıt üretiminin artması ve mürekkebin kalitesinin iyileştirilmesi: Önceleri papirüs endüstrisi ve daha sonraları Çin'den alınan kâğıt üretme tekniği ile kurulan imalathaneler Hicretin ilk yılından itibaren yazılı aktarım sürecini destekledi. Ayrıca silinmeden uzun süre kalıcı bir mürekkep türü geliştirilerek metinlerin yüzyıllarca korunması sağlandı.
12. Ilımlı bir eleştiri kültürünün hâkim olması: Adaletsiz, ölçsüz veya keyfi olmayan bir eleştiri kültürü oluşmuştu.

Bütün bu gelişme anlayışı olgunlaştığı dönemlerde İslam toplumlarını geliştiren uygulamalar olarak tarihte yerini almıştı. Bu pratiklerin terkedildiği dönemlerde uygarlığın gücünü kaybettiği görülmeye başlanmıştı.

2.3. GELİŞMENİN SOSYOLOJİSİ: GÜNCEL TARTIŞMALAR

Sanayi devriminden sonra toplumsal değişmeyi açıklamaya yönelik önemli kuramlar geliştirilmiştir. Denilebilir ki sosyolojinin bir bilim olarak doğuşu olmasa da gelişmesi bu dönemde meydana gelmiştir.¹² Modernleşme kuramından önce gelişmeyle ilgili ilk sosyolojik açıklama, iki ana hat üzerinden takip edilebilir. Bunlardan biri düzen, süreklilik ve denge temel anlayışına dayanan yaklaşımlardır. Diğerisi ise toplumsal gelişmeyi çatışma üzerinden yorumlayan Marksist açıklamalardır.

¹² Sosyolojinin doğuşunun Batı dünyasında olduğu genel kabulünün aksine, ilk sosyoloğun kurduğu yöntem ve araştırma alanı itibariyle İbn Haldun olduğunu söylemek bir hakkın teslimi olduğu kadar bilimsel dürüstlüğe de daha uygun olacaktır.

Auguste Comte'a (1798-1857) göre toplumlar *üç hal yasasına* tabidir. Bunlar teolojik, metafizik ve pozitif aşamalardır. Teolojik aşamada hayat, dinsel anlayışlar ve toplumun tanrının iradesinin dile gelişi olduğu inancıyla düzenlenmektedir. Metafizik aşama ise Rönesans ile başlamıştır. Bu aşamada toplum doğaüstü değil doğal bir bakış açısından görülür. Pozitif aşama ise keşifler çağının ürünüdür. Copernicus, Galileo ve Newton'un keşifleri ve başarılarıyla bilimsel teknikler toplum hayatını biçimlendirmektedir. Bu süreçten sonra artık Comte insan toplumlarının yeniden kurgulanması gerektiğini öne sürmektedir. Bunun için de insanlar inanç ile dogmayı terk etmeli ve yerine yeni bir din kurulmalıdır. Merkezinde sosyoloji olan bu din insanlık dinidir (Giddens, 2008, s. 46).

Emile Durkheim (1858-1917) toplumların cemaat/topluluk ve toplum aşamalarından geçtiğini söylemektedir. Topluluk, köy, kabile, aile gibi küçük birimlerden oluşmaktadır. Bu yapıda mekanik dayanışma hakimdir. Hukuk sistemi cezalandırıcıdır. Topluluk inançlar ve din ile yönetilir. Kişisel ilişkiler değil topluluk çıkarları ön plandadır. Ancak sosyal dönüşüm zaman içinde topluluktan, topluma doğru evrilmektedir. Toplum organik dayanışmanın hâkim olduğu bir yapıdır. Bu yapıda cezalandırıcı hukuk değil telafi edici hukuk anlayışı hakimdir. Artık tek bir kurum ile yapılan işler artık pek çok farklı kurum tarafından yerine getirilmektedir. Bu değişim iş bölümü tarafından gerçekleşmektedir. Bu süreçte artık geleneksel toplum yapısı değişmekte ve modernleşmektedir. Modern dünyada değişim çok hızlıdır ve din ve diğer geleneksel değerler bu süreçte yıkıcı etkilere maruz kalmakta ve yerine yeni ve açık değerler konmadan bir tahribat yaşanmaktadır. Bu da toplumda anomi yaratmaktadır. Buradan hareketle Durkheim intihar adlı ünlü incelemesini yazmıştır (Giddens, 2008, s. 49).

Max Weber (1864-1920) ise toplumsal gelişmeyi rasyonelleşme ve bürokrasi kavramları üzerinden açıklamaktadır. Toplumsal değişimin ardındaki güç insanın güdülenmesi ve düşüncelerinin değişmesidir. Toplum salt ekonomik değişmelerin yönlendirmesi ile gelişmemektedir. Kültürel düşünceler ve değerler de bireysel ve toplumsal değişmeye neden olmaktadır. Modern toplum, toplumsal eylem kalıplarındaki değişimlerle ortaya çıkmaktaydı. İnsanlar hurafe, din, töre ve geleneksel inançlardan uzaklaşmaktadır. Bilimin, modern teknolojinin ve bürokrasinin gelişimi toplumda bir rasyonelleşme yaratmaktadır. Weber, sanayi

devrimi ve kapitalizmin gelişimini bu değişimlerin kanıtı olarak sunmaktadır. Kapitalizme egemen olan yapı Marx'ın söylediği sınıf savaşımı değil, bilim ve bürokrasidir. Ancak Weber bununla da kalmamış bürokrasi konusunda endişelerini de ifade etmiştir. Bürokrasinin, potansiyel olarak boğucu ve insanlıktan çıkarıcı etkileri vardır (Giddens, 2008, s. 53,54).

Modern gelişme kuramlarından önce, yukarıda ifade edilen iki yaklaşımın karşısında Marx'ın toplumsal gelişmeyi çatışma merkezli açıklayan kuramı yer almaktadır. Ona göre bu çatışma sermaye sınıfı ile işçi sınıfı arasındadır. Sanayi devrimi ile bu iki sınıf ortaya çıkmıştır. Çatışma süreci gittikçe hızlanacak ve şiddetlenecektir. Bu da toplumsal bir değişim yaratacak ve meydana gelecek devrimler ile toplumsal yapı komünizme doğru değişecektir. Marx'ın toplumsal değişme kuramı tarihin materyalist yorumuna dayanmaktadır. Ona göre toplumsal değişimin birincil nedeni ekonomik etkilerdir. Bu etkiler insanların benimsedikleri düşünceler ya da inançları etkiler. Bu yaklaşımı altyapı-üst yapı ilişkisi olarak bilinir. Tarihin değişiminin motoru sınıf çatışmasıdır. Marx'a göre tarih sınıf çatışmalarının ürünüdür (Marx & Engels, 2013 [1848], s.59). Toplum düzenleri içlerinde yaşadıkları çelişkilerden dolayı üretim tarzları arasında dönüşüm yaşarlar. Bu bazen yavaş yavaş bazen de bir devrim yoluyla gerçekleşir. Marx'taki toplumsal gelişme anlayışı ilerlemeci ve evrimsel bir tarih anlayışına dayanmaktadır. Toplumlar ilkel komünal toplumlardan hareket ederek sırasıyla, köleci toplum, feodal toplum, kapitalist toplum ve en son komünist topluma evrilecektir. Her bir aşama kendi içinde taşıdığı çelişkiler nedeniyle bir sonraki aşamaya geçecektir.

İlk kuramlardan sonra gelişen modernleşme kuramı ise azgelişmiş ülkelerin, Batı kapitalizminin iktisadi ve toplumsal sistemini taklit etmelerini öneriyordu. Bu yolla sanayileşmiş ülkeler yakalanacaktı. Modernleşme kuramı, gelişmeyi gelenekselden, moderne doğru aşamalı bir geçiş olarak kavramsallaştırmıştır. Bu geçiş şu üç koldan ilerleyecektir:

- a. iktisadi düzeyde, piyasanın ve dış yatırımların devreye girmesiyle,
- b. toplumsal düzeyde, Batı kurumları, değerleri ve davranışlarının benimsenmesiyle,
- c. siyasal düzeyde de parlamenter demokrasinin uygulamaya konmasıyla gerçekleşecektir.

Ancak modernleşme kuramı soğuk savaş sonrasında ürün olarak sosyalizm karşıtı çabalardan beslenir. O nedenle yorumları aşırı basitleştirici ve etnosentrik (insan merkezci) bulunur (Marshall, 2005, s. 261).

Orman'ın da vurguladığı gibi, medeniyet konusu uzun yıllar boyunca oryantalist bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. 20. yüzyılda Batılılaşma uygulamalarıyla gelinen noktada sanki insanlık, medeniyet ile ilk defa Batı medeniyeti vasıtasıyla tanışmış gibi bir tarihsizlik anlayışına sürüklenmiştir. Batılı anlayış açısından ise Orta Çağ tüm dünyanın Orta Çağı olarak algılanıyordu (Orman, 2014, s. 177). Oysa bugün çok iyi bilindiği gibi, Batı'nın karanlık Orta Çağı İslam uygarlığının yükseliş içinde olduğu bir aydınlık dönem idi.

2.3.1. Geleneksel Oryantalist Yaklaşımlar

Öncelikle mantıkta yapılan bir hatalı akıl yürütmeye dikkat çekmek yerindedir. Bugün Müslüman toplumların içinde bulundukları olumsuz gelişme düzeyine bakıp bunun nedenlerini tarih, antropoloji ve disiplinler arası birtakım araştırmalarla ortaya koymak yerine, geri kalmışlığın İslam inancıyla ilgili olduğunu iddia etmek hem kolaycılık hem de mantıksal bir safsatadır. Mantıktaki *adam karalama* (argumentum ad hominem) safsatasına göre bir öneri, fikir, düşünce, iddia ya da inancın argümanlarını tartışmak, eleştirmek yerine, bu değerleri taşıyan kişi/kişiler eleştirilerek onun/onların sahip olduğu fikirlerin de bu yolla yanlışlanmaya çalışılması hatalı bir akıl yürütmedir (Alatlı, 2001, s. 35).

Bu safsata günlük hayatta çok kullanılan bir türdür. Buna göre “*Müslümanlar bugün bilimde, teknolojiye ve ekonomide ve diğer toplumsal alanlarda geri kalmış toplumdur. O halde bu durumda olmalarının nedeni onların fikirleri, değerleri ve inançlarıdır*” şeklinde düşünmek de bu safsataya bir örnektir. Oysaki dünyada geri kalmış toplumların tamamı Müslüman olmadığı gibi diğer dinlerin mensupları için geri kalmışlık olgusu söz konusudur. Örneğin Latin Amerika, Afrika ve Asya'nın geri kalmış bölgelerindeki toplumlar farklı dinlere mensuptur. Demek ki geri kalmışlık sadece İslam toplumlarına özgü değildir. İslam iktisatçılarının dışında, Acemoğlu ve Robinson gibi isimler de dinin tek başına toplumlar arasındaki ve dünyadaki gelişme farklılıklarını açıklamakta önemli olmadıklarını kaydetmektedir.

Bugün Ortadoğu’da İslam dini ve yoksulluk arasında kurulan ilişki büyük ölçüde düzmecedir (Acemoğlu & Robinson, 2017, s. 64).

Öte yandan dünyanın gelişmiş bölgelerinin dindarlık durumuna bakıldığında, Avrupa’daki kimi yerlerin Katolik, kimi yerlerin Protestan, Asya kaplanlarının ise büyük oranda Budizm’e inandıkları, Kuzey Avrupa’daki bazı gelişmiş ülkelerde hiçbir dine bağlı olmayanların oranının yüksek olduğu gözlenmektedir. Buna paralel olarak aynı zamanda gelişmiş diye adlandırılan ülkelerde ve bölgelerde bir dine bağlı olanların oranı düşmektedir. Avrupa kıtasında 1910 yılındaki Hristiyan nüfusun oranı %94,5 iken 2010 yılında bu oran %78,6’ya düşmüştür. Ancak geri kalmış bölgelerde bu oranda bir düşme söz konusu değildir. Tam tersi dindarlaşma (Hristiyanlaşma) vardır (Grim, Johnson, & Bellofatto, 2013, s. 13). O halde buradan hareketle gelişmişlik ve dindar olmama arasında bir bağlantı kurulabilir mi? Bu soruya verilebilecek çeşitli yanıtlar olabilir. Bunlardan biri de modern toplumlarda kapitalizm, bilimsel gelişme ve kentleşmenin toplumları daha seküler hale getirmesi olarak ortaya çıkmaktadır (Ertit, 2019, s. 120). Dolayısıyla dinselliğin azalmasını ya da din dışı yaşam tarzlarını, ekonomik gelişmenin bir nedeni değil bir sonucu olarak tespit etmek sosyolojik olarak daha gerçekçi görünmektedir. Öte yandan Afrika gibi yerlerin dindarlaşması Kenya Cumhurbaşkanı Jomo Kenyatta’ya izafe edilen şu veciz sözle açıklanabilir: *“Misyonerler geldiğinde, Afrikalılar toprağa ve misyonerler İncil’e sahipti. Bize gözlerimizi kapatarak dua etmeyi öğretiler. Gözlerimizi açtığımızda ise onlar topraklarımıza biz ise İncil’e sahiptik.”*

Aydınlanma geleneğinin bir mirası olarak Avrupa’da sekülerleşme süreci, devam etmektedir. Bu süreçte geleneksel toplumların sanayi toplumlarına dönüşmesi ile dinin toplumsal etkisi azalacaktır. Tarım toplumu artık sanayi toplumuna dönüşmüştür. Kentleşme, endüstriyel kapitalizmin gelişmesi ve bilimsel gelişmeler şeklinde üç ana hat üzerinden ortaya çıkan sekülerleşme ile dinin toplumsal hayat üzerindeki gücü azalmaktadır (Ertit, 2016, s. 23). Modernleşme süreci dinin toplumsal alandaki etkisini azaltmaktadır. Ertit’in de söylediği gibi sekülerleşme sadece Batı dünyası açısından değil, Türkiye için de özellikle iki binli yıllar ile birlikte, bir toplumsal değişme ve sosyolojik gerçekliktir. Bu noktada Dellaloğlu, Türkiye’nin bir modernleşme ülkesi olduğunu kaydetmektedir. Türkiye modernliği kendi dinamikleriyle üretememiş ancak modernliğe de kayıtsız kalamamıştır.

Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte Batı ile kıyaslandığında tespit edilen “sekülerleşme açığı”, bir devlet ideolojisi olarak otoriter bir laikliği toplumsallaştırma politikası ile giderilmeye çalışılmıştır (2019, s. 115).

Dellaloğlu aynı yerde, bu otoriter laiklik uygulamasının, toplumun doğal seyri içinde yaşayacak olduğu sekülerleşme sürecini geciktirdiğini ifade etmektedir. Bunun anlamı şudur: Türkiye’de devlet, Cumhuriyetin başından itibaren otoriter laiklik uygulamasını tercih etmeseydi, toplumun sekülerleşmesi daha çabuk meydana gelecekti. Sekülerleşme tartışmalarından da görüldüğü gibi Türkiye’nin iki binli yılların başından itibaren görece daha demokratikleşmeye ve devletin kamusal alandaki ideolojik bir görüş olarak deterministik laiklik yaklaşımından uzaklaşarak sivilleşmeye başlaması ile birlikte sekülerleşme süreci kendini göstermektedir (2019, s. 115).

Oysaki laiklik bir devlet ideolojisidir. Laik kavramı siyasal ve devleti tanımlayan bir kavram olarak oluşmuştur. Birey ile ontolojik bir bağlantısı yoktur. Seküler tanımı ise toplumsal bir kavram olarak bireye ve topluma dair bir kavramdır. Bireyin yaşamında din ya da dinimsi yapıların ve inançların yerini ifade etmektedir (Ertit, 2019, s. 79).

Demir’in de dediği gibi sekülerleşmenin bir devlet politikası haline gelmesiyle de din, uzun yıllar bilimsel alanın dışında, özel olarak da iktisat çalışmalarının ve politikalarının dışında kalmıştır. Gerçekte materyalist dünya görüşüne dayalı olarak oluşan radikal iktisada göre de dinler maddi değişimin sonucu olarak ortaya çıkan üst yapı kurumlarıdır. Modern dünyada bir gelecekleri olmayacağı için de incelenmesine gerek yoktur (Demir, Din Ekonomisi, 2013, s. 18).

Ancak dinler sosyolojik anlamda işlevsel kurumlardır. Üstlendikleri toplumsal işlevleri yerine getirmeleri hasebiyle, yaşamaya ve etki alanı oluşturmaya da devam edeceklerdir. Göbekli Tepe’nin keşfi bize göstermiştir ki, insanlar henüz yerleşik hayata geçmeden, bir devlet düzeni kurmadan ve maddi uygarlıktan önce bir amaç için dahi din var olmuş ve insanları organize etmiştir. Bu minvalde, Özipek’in dediği gibi dinler ulus devletlerden daha eski ve daha uzun yaşamaktadır. Sosyolojik açıdan gelişme/modernleşme geleneksel kurumlarla çatışarak ve onları yok ederek değil, ancak onlarla iş birliği içinde gerçekleşebilir (Özipek, 2014, s. 243).

21. yüzyılda, bilim ve din arasında, Aydınlanma Çağı ve pozitivizm anlayışından sonra oluşan çatışma alanlarının liberal düşüncenin ve demokratikleşmenin yaygınlık kazanması ile yavaş yavaş ortadan kalkmaya başladığını söyleyebiliriz.

Amman’a göre, Türkiye’de sekülerleşme süreci devam etmektedir. Ancak bu klasik modernleşme sürecinin bir versiyonu olarak değil, yeni *bir modernlik* anlayışı olarak ortaya çıkmıştır. Dinin toplumsal görünürlüğü artmıştır. Bunun ana nedeni Türkiye’deki göç olgusudur. 1950’lerde ve özellikle 1980’lerde başlayan büyük göç kırsal nüfusu mutlak oranda azaltmış ve geniş halk kitleleri kentlere yerleşmeye başlamıştır. Bu halkın kentli nüfustan önemli farklarından biri, daha önce periferide olmaları nedeniyle, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren merkezde yoğunlaşan modernleştirme ve sekülerleştirme sürecinin uzağında olmalarıdır. 1980 sonrası bu toplumsal kesimler bir yandan kentin imkanlarından faydalanarak toplumsal yaşama eklemlenmekte diğer yandan da var olan sosyal/dinsel değerlerini muhafaza etmeye çalışmaktadırlar. Eğitim ve iş hayatında bu halk kesimlerinin eskiye nazaran daha fazla görünmesi ve özellikle siyaset sürecine daha fazla dahil olarak bir siyasal güç birliği oluşturabilecek potansiyele sahip olduklarını anlamaları, Türkiye’de “dindarlaşma”, “İslamlaşma” olarak yorumlanıp Türkiye’nin “Malezyalaştığı”, “İran haline geleceği” şeklinde sosyolojik açıdan temelsiz yorumlara neden olmuştur. Halbuki gerçekte olan, periferide yer alan toplumsal kesimlerin artık merkezde yer almaları ve toplumsal yaşamın gereklerine katılarak imkanlarından yararlanmalarıydı. Modernliği kendi kültürel kalıpları çerçevesinde yorumlayan kesimler tarafından bu gelişmeler anlaşılamadığı gibi tepkiyle karşılanmıştı (Amman, 2010, s. 67, akt: Ertit, 2016, s.153).

Bugün hâlâ çeşitli kesimlerde, görünürde bir “dinselleşme” ya da toplumsal alana İslam’ın etkisinin arttığına dair bir genel algı söz konusu olsa da aslında Ertit’in de dediği gibi, Türkiye modernleşmekte, kapitalizm ve kentleşme gibi olguların etkisiyle sekülerleşmektedir (Ertit, 2016, s. 55,153). Ancak bu sekülerleşme özellikle dindar kesimlerde de olmaktadır. Bütünüyle olmasa da dindar kesimler de modernleşmekte ve seküler bir yaşam tarzının çerçevesine ayak uydurmak durumunda kalmaktadırlar.

Din, ekonomi ve bütünüyle sosyal yapı arasındaki ilişkinin geçmişi, Doğu ve Batı toplumları için farklı gelişme çizgileri göstermektedir. Batıda din ve kilise kurumu

toplumsal, siyasal ve bilimsel alan üzerinde tahribat yaratmıştır. Hristiyanlığın ve Kilise kurumunun toplumsal yapı üzerindeki etkisinin Rönesans, bilimsel devrim, Aydınlanma ve Fransız ihtilali gibi gelişmelerle birlikte eleştiriye tabi tutularak, toplumsal ve ekonomik yaşamdaki hakimiyetine son verilmesi anlaşılır bir durumdur.

Laisizm düşüncesinin batıdaki sosyolojik zemini kendine özgülük göstermektedir. Orta Çağ'da iktidarın uhrevi otorite ile dünyevi otorite arasında paylaşılması iki iktidar yapısı yaratmıştır. Bu bölünme ile, çifte kılıç öğretisi ortaya çıkmış, papalık ve krallığın birbirlerinin yetkilerine müdahale etmeden var olmaları istenmiştir. Ancak iki otoritenin kılıçları çok kez birbirlerine yönelmiştir. Bu iki siyasal güç arasındaki yetki çatışması Batı tarihinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. O nedenle burjuvazinin 19. yüzyılda iktidarı ele alarak laiklik mücadelesi vermesi Batı toplumları için gayet anlaşılır bir durumdur (Eğribel & Özcan, 2012, s. 180).

Bu modernleştirici süreç 20. yüzyıla gelindiğinde, pek çok İslam toplumunda da yaşanmıştır. Doğu toplumlarında, Osmanlı-Türk toplumunda yukarıda ifade edilen bir dünyevi iktidar ve uhrevi iktidar dikotomisi söz konusu olmamıştır. İslam toplumlarının geçmişinde dönemsel uygulamalar dışında kurumsal ya da sistematik bir *İslami engizisyon mahkemesi* olmamıştır. Batıda kilisenin sosyo-ekonomik gelişmenin karşısında oynadığı frenleyici rolün benzerini oynayan bir kurumsal din de vuku bulmamıştır. İslam toplumlarında, papalık gibi merkezi yönetime koşut bir iktidar merkezi olmamış, ayrı bir ruhban sınıfı ortaya çıkmamış ve genel olarak din, merkezi devletin (sarayın) emrinde olmuştur. Eğribel ve Özcan'ın dediği gibi;

“Türk tarihinde devletten bağımsız ve kendi siyasetini güden bir din bürokrasisi hiçbir dönemde görülmemiştir. Siyasi ve idari yapı merkezîyetçilik ve bütünlük esasına göre işlerlik göstermiştir. Yüzyıllar boyunca Osmanlı himayesi altında yaşayan Ortodoks Hristiyanların “papanın cübbesini görmektense Osmanlı'nın sarığını tercih ederiz” ünlü deyişinin sırrı da burada yatmaktadır” (Eğribel & Özcan, 2012, s. 180).

Buna rağmen kimi İslam toplumları, Batılı seküler süreçleri takip edip dini, gelişmeye engel bir fenomen olarak toplumsalın dışına çıkarmış ve geleneğin reddi anlamında Batılılaşmışlardır. Bu bağlamda Batılılaşma, İslam toplumları açısından bir kimliksizleşme halini almıştır.

Az gelişmiş ülke aydınları, sanayileşmiş Batı karşısındaki geri kalmışlıklarının nedenlerini, ağırlıklı olarak kendi içlerinde ve kendi ekonomik ve sosyal yapılarında

aramışlardır. Bu bakış açıları onları “*kendilerinden kurtulmaya*” götürmüştür. Kendi kültürleri, değerleri ve ekonomik yapılarından ne kadar hızlı kopar ve kurtulurlar ise bu onları Batıya, yani gelişmiş olana o kadar çok yaklaştıracaktı.

Genelde gelişmekte olan ülke aydınlarının, özelde Türkiye’de Tanzimat’tan itibaren Tanzimat ve Cumhuriyet aydını çizgisinin temel çıkış noktası Batıcılık yönünde olmuştur. “Türkiye Batı gibi ekonomik gelişmeyi sağlayabilmesi için sosyo-kültürel olarak Batı gibi olmalıdır” anlayışı hâkim paradigma haline gelmiştir.

Başkaya’ya göre, Türkiye’de Osmanlı’nın son döneminden itibaren aydınlar geri kalmışlığın nedenlerini kapitalist yayılmada, sömürgecilikte ve bağımlılık ilişkilerinde değil de kendi kültürlerinde aradılar. Kendi kültürlerinden ne kadar uzaklaşırlarsa mutlu sona o kadar yaklaşıacaklarını düşündüler. Bu nedenle Batı kültürünü ve Batının üst-yapı kurumlarını daha fazla ithal etmeye başladılar. Oysa batının kendine özgü oluşturduğu üst yapı kurumları ile Müslüman toplumların yapıları, kültür kodları ve tarihsel birikimleri açısından büyük farklılık göstermekteydi. Bu nedenle ithalat iki olumsuz sonucu bir arada üretti: emperyalist sömürünün derinleşmesi ve kültürel yabancılaşmanın hızlanması (Başkaya, 2014, s. 155).

İbn Haldun günümüzden altı yüzyıldan bile daha eski bir dönemde şunu kaydetmiştir: *mağlup, daima galibin hayat tarzını, giyimini, hal ve adetlerini taklit etmeye düşkün olur*. Bu davranışın altında galibi büyük görme psikolojisinin olduğunu ve ona benzeyerek içinde bulunulan “küçüklük”ten kurtulunabileceğine olan inançtan bahseder (İbn Haldun, [1374] 2017, s. 325).

Lapidus bu modernist bakış açısının ilk defa Osmanlı’nın son döneminde Yeni (Genç) Osmanlılar’ın benimsediğini kaydeder. Yeni Osmanlılar, devletin tehlikede olduğunu görerek ve İslam ilkelerine de bağlı olarak anayasal bir hükûmet ve yeni bir toplumsal düzen talebinde bulunan bir grup aydıdı (Lapidus, 2010, s. 20). İçlerinde Namık Kemal, Ziya Bey, Ali Suavi gibi isimlerin yer aldığı bu hareket sistemsiz bir yapı teşkil ettiği gibi tesadüfen bir araya gelen ve siyasi ve sosyal bir parti olamayan bir gruptu. Bu hareket Batıcı bir anlayışla Osmanlı devletinin gelişmesini ele almıştır. Daha sonra fikirleri Jön Türkler tarafından devralınarak sürdürülmüştür (Beydilli, 2013, s. 432).

Osmanlı döneminde en ön plana çıkan Batıcı aydınlardan biri olan Abdullah Cevdet, geri kalmışlığımızın sebebinin Asyalı kafamıza, yozlaşmış geleneklerimize, görmek istemeyen gözlerimize ve düşünmek istemeyen kafalarımıza ve nihayetinde din-devlet bileşimimize bağlamıştır. İlericilik ve gericilik kavramları bu dönemde ortaya çıktığı gibi Batı'dan ne gelirse iyi, Doğuda ne var ise hepsi geri olarak kodlanmıştı (Atasoy, 2013, s. 36).

Başkaya'nın da dediği gibi, Tanzimat'tan bugüne meşrutiyet ve Cumhuriyet aydınları da dahil olmak üzere aydınlar Türkiye'nin geri kalmışlığının gerçek nedenlerini kavrayamamışlardır. Onlar Türkiye'nin "geriliğinin" faturasını İslam kültürüne kesmiştir. Onlara göre geri kalmışlığın nedeni İslam ve genel olarak Doğu kültürüdür (Başkaya,2014, s.154).

Sezer'e göre Batı kendi benliğini kendi içinden çıkan bir dinle belirtmemiştir. Batı için Hristiyanlık belli koşullarda ithal edilmiş bir dindir. Koşullar değiştiğinde Batı'nın, dine karşı farklı bir tutum sergilemesi daha mümkün ve kolay olmuştur. Kapitalizmin gelişimi ve kolonyalizm süreci ile Batı'nın Doğu'yla kurduğu ilişkilerde bir Hristiyanlaştırma çabası söz konusu olmuştur. Bu dönemlerde Hristiyanlaştırma, Batı sömürgeciliği için birinci destek olmuştur. Ancak Doğu üzerinde kesin bir egemenlik kurulduktan sonra, Hristiyanlığı Doğu'ya taşımak konusunda Batı'nın bir çıkarı söz konusu olmayacaktır. Bu sefer Batı üstünlüğünün, Doğu-Batı çatışmasının geçici bir sonucu olarak görülebilmesini engellemek adına, Doğu ile kurulan ilişkiler laikleştirilecektir. Batı artık üstünlüğünü Doğu-Batı çatışmasında değil, bilim, akıl ve mantıkla destekleyecektir. Doğu, Batı sömürgeciliğine kendi benliğini dinle ifade ederek karşı çıktığında ise bilim ile din birbirine karşıt gösterilmeye çalışılmıştır. Batının ve Batılılaştırmanın buradaki pozisyonu, Doğu'nun kimliğini belirleyen bir unsur olarak dinin varlığına karşı laikliğin ortaya çıkarılmasıdır. Artık bu süreçten sonra Batı baskısına karşı savunmada olan toplum kesimleri için laiklik de bir direnç sebebidir. Fakat Batıcılaştırma taraftarları artık Batılı tezler ile laikliği dinsizlik boyutuna varacak düzeyde savunmuşlardır (Sezer, 2017, s. 166-168).

Timur Kuran da İslam'ın kimi özellikleri nedeniyle ekonomik gelişmeye engel olduğunu ifade etmiştir. Ona göre 1700'lerde, Batı ekonomik kurumlarını yenilerken Ortadoğu'nun böyle bir çabası yoktu. İslam toplumlarının kurumları darboğaz

yaratıyordu. Örneğin, İslam miras hukuku sermaye birikimini engelliyordu. Tüzel kişilik anlayışı ve anonim şirketleşmeye karşı olan olumsuz yaklaşım; üretkenliği sınırlandıran vakıf kurumu gibi unsurlar ekonomik gelişmeyi önliyordu (Kuran, 2009; aktaran Tabakoğlu, 2013, s.449).

Tabakoğlu, Kuran'ın bu yaklaşımına kısaca değinerek, bu sayılan nedenlerin ekonomik gelişmeye değil, İslam toplumunun Batılı tarzda kapitalistleşmesine mâni olduğunu ifade etmektedir. Kuran'ın bu yaklaşımının, iktisadın “kapitalist ideolojiye” dönüştüğünün iyi bir örneği olduğunu kaydeder (Tabakoğlu, 2013, s. 449)

Ayrıca Timur Kuran'ın yaklaşımında, geri kalmışlığın bir edeni olarak Merkantilizm, sömürgecilik gibi olaylar yer almamaktadır. Hatta tam tersine Kuran, sömürgeciliğin Ortadoğu'nun köklü bir dönüşüm yaşadığını, geliştiğini ve zenginleştiğini iddia eder (Kuran, 2018, s. 58). Bu anlayış, Türkiye sosyolojisinde de mevcuttur. Türkiye sosyolojisinin bu durumu, Batı sosyolojisinden ayrı bir gelişme çizgisinde seyretmemesiyle malul olmasından kaynaklanmaktadır. Bu anlamda ana akım Türk sosyolojisindeki değerlendirmelerin, Türkiye için evrensel bir toplum yapısı öngördüğü, lineer bir ilerleme anlayışına sahip olduğu, Batı tipi feodalizmden kapitalizme doğru geçiş mantığını sürdürdüğü ve İslam'ı, gelişme karşısında olumsuz pozisyona yerleştirme çerçevesinde olduğu söylenebilir.

Yapılan analizlerde, Batı toplum modeli örnek alınmış ve Türk toplum ve tarihi suçlanmıştır. Bu nedenle Ziya Gökalp'in (İlm-i İçtimai Dini), Hilmi Ziya Ülken'in (Dini Sosyoloji), Cahit Tanyol'un (Laik Ahlakı Giriş ve Laiklik ve İrtica), Muzaffer Sencer'in (Dinin Türk Toplumuna Etkileri) çalışmalarında İslamiyet azgelişmişliğin bir nedeni olarak yorumlanmıştır (Eğribel & Özcan, 2012, s. 179).

Müslüman toplumların ve özelde Osmanlı toplumunun geri kalmışlığıyla ilgili tartışmalar ve çalışmalar yüzyılı aşkın bir süredir devam ediyor. Osmanlı'nın son döneminde bu konu çerçevesindeki tartışmalardan filizlenen bazı fikir akımlarının oluştuğunu görüyoruz. Bu bağlamda temel eğilimler Batıcılık, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük şeklinde gelişmiştir. Özellikle Batıcı yaklaşım Osmanlı toplumunun geri kalmışlığının İslam ve İslami gelenekler olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle yeni kurulacak olan cumhuriyetin gelişebilmesi ancak bu geçmişten ve

değerlerden, toplumun ve devletin arındırılması ile mümkün olacaktır. Batıcı aydınlar bu yönde eserler vererek Batı karşısında geri kalan Osmanlı Türk toplumunu geliştirecek önerilerde bulunmuşlardır.

Berkes'e göre geri kalmışlığın sebebi kalıplaşmış ve çürümüş yapılardır. Bu nedenle bu yapılardan tıpkı Batı gibi kurtulmak gereklidir. Batıda teokrasi bir feodalite, skolastik bir kalıplaşma yaratmıştır. Batı devrimlerle bu yapıdan kurtulmuştur. Kurtuluş Savaşı ve Atatürk devrimleri ile de Türkiye benzeri bir süreçten geçerek bu yapılardan kurtulacak ve gelişecektir. Berkes'e göre eski düzen tamamen değiştirilmeli ve bunun için bir dizi reform yapılmalıdır. İşte Mustafa Kemal'in yaptığı Türkiye'nin gelişmesi için zorunlu yapısal değişiklikler bunlardır. Sadece hukuk, eğitim, yazı değil, genel olarak yaşam ve kültür alanındaki bütün değişimler bunların sonucudur. Dolayısıyla geleneksel İslam-Osmanlı temeli yerine, ulus devlet egemenliği ve bağımsızlık ilkesi Türkiye'nin gelişmesi için kaçınılmazdır (Atasoy, 2013, s. 82).

Berkes, taklitçi bir Batıcılığa karşı çıkarken kurumsal ve sosyolojik anlamdaki devrimleri çağdaşlaşma olarak ifade etmektedir. Fakat buradaki çelişki şudur; hukuktan eğitime, yazıdan kılık kıyafete, dilden genel ve yaşam alanındaki bütün değişimlere baktığımızda bunlar tüm yapının Batılı bir yapıya dönüşmesi adına verilen çabalardır. Bütün bu dönüşümün taklitçi Batıcılıktan farkının ne olduğu, cevaplanması gereken bir sorudur.

Özellikle Türk toplumu ve ekonomisinin Asya tipi üretim tarzı mı feodal üretim tarzı mı olduğu konusundaki tartışmalar, Türk toplumunun gelişmesi ile alakalı projeksiyonlar yapmak için önemlidir. Eğer Türk toplum yapısını feodal üretim tarzı temelinde analiz ederseniz, Türk toplumunun gelişmesini de Batı tipi bir ilerleme anlayışıyla yorumlamanız gerekir. O halde Türkiye ancak, Batı tipi bir modernleşme unsurlarının kurulması ve Batı tipi kurumlarla gelişecektir. Fakat Türkiye ekonomisini ve sosyolojik yapısını Asya tipi üretim tarzı gibi kendine özgü bir yapı olarak değerlendirecek olursanız, Batı tipi bir modernleşme değil farklı bir gelişme anlayışı ihtiyacı doğacaktır. Genel olarak Marksist ya da Batıcı aydınların Türkiye toplumunun ve ekonomik yapısının gelişmesi ile ilgili çerçevesini çizdikleri anlayış, Türkiye'nin Batı tipi bir gelişme ve modernleşme süreci içerisinde olması

gerektiğine işaret eder. O nedenle Batıcılar için Batılılaşma ve modernleşme aynı anlama gelmekte ve gelişme ancak Batılılaşma ile mümkün görülmektedir.

Türkiye’de batılılaşma bir devlet politikası olduğu için, Batı’da üretilen sosyal ve ekonomik tezlerle karşı eleştirel yaklaşılammıştır. Bu da bağımlı bir bilim ve gelişme anlayışı ortaya koymuştur. Oysaki Latin Amerikalı ve diğer üçüncü dünya iktisatçıları, "Bağımlılık Okulu" gibi alternatif arayışlar söz konusu olmuştur. Bunda ABD’nin bu bölgelere yaptığı müdahalelerin yarattığı kaygıların da etkili olduğu söylenebilir.

Türkiye’de Batı tarzı gelişmiş bir sosyal ve ekonomik düzenin ortaya çıkmamasının, İslami geri kalmışlığa bağlanması konusunda Başkaya şu tespiti yapmaktadır;

"Eğer öyle olsaydı geri kalmışlık sadece Müslüman ülkeler için söz konusu olurdu. O zaman Latin Amerika'nın, Afrika ve Asya'nın birçok ülkesinin geri kalmışlığını anlamak zorlaşır!.. Şüphesiz Doğu kültürünün en katıksız biçimine sahip Japonya'nın da nasıl olup da bugün emperyalistler hiyerarşisinde ön sıralarda bir ekonomik güç haline geldiğini açıklamak daha da zorlaşır!... Aydınlar, farkında olmayarak da olsa (ki farkında olmaları da fazla önemli değildir), Batı kapitalizminin sözcülüğünü yapmışlardır. (...) Oysa geriliğin gerçek nedenini kapitalist yayılma ve emperyalist sömürüde ve biçimlendirmede (biçimsizleştirmede) aramak gerekiyordu. Nitekim Batı kapitalizminin etkisi altına girmeden önce Doğu halkları ve diğer yarımküredekiler "geri" değil, farklıydılar, azgelişmiş asla değildiler." (Başkaya, 2014, s. 155).

Türk Sosyolojisinde, Batı kaynaklı bir bilim olarak, oradan alınan perspektif ile kendi toplumunu değerlendirme eğilimi olduğu görülmektedir. Kendi toplumsal yapısının özgünlüğünü analiz etme yönünde, İslami toplum ve değerler sistemini irdeleme yönündeki sosyolojik çalışmaların sınırlı olması, alternatif bir sosyoloji anlayışı geliştirmeye mâni olmuştur.

Bu minvalde alternatif bir sosyoloji anlayışının Kemal Tahir, Cemil Meriç, Baykan Sezer gibi sayılı birkaç aydın ve sosyolog tarafından geliştirilmeye çalışıldığını görüyoruz. Ancak bu yöndeki çalışmaların henüz paradigma değişikliğine yol açmadığını da belirtmek gerekir.

Orman, Türkiye’deki temel sorunun kadim geleneğin, yaşanan tüm sorunların kaynağı olarak görülmüş olması anlayışından kaynaklandığını kaydetmektedir. Modernleşme sürecinin başından itibaren yönetici seçkinler ve entelijansiya,

geleneğin tamamıyla reddi ve onun yerine topyekûn modern değerlerin ikame edilmesi yolunu seçmişlerdir. Bu radikal değişme anlayışı yüzyılların birikimi ile rüştünü ispat etmiş olan geleneksel değerlerin bütününe berhava ederken kıt kaynakların böyle yanlış bir yola kanalize edilmesine de neden olmuştur. Sürecin sonunda bir *yeni muhafazakarlık* ortaya çıkmıştır. Türkiye’de mevcut olan en radikal muhafazakarlık, modernleşme muhafazakarlığıdır. Bu yeni muhafazakarlık anlayışı geçmişte aşırı vurgulanmış bir toplumsal değişme anlayışı ya da mühendisliği ile toplumun istikrarı düzeni ve doğal gelişme çizgisini bozmuştur. Bu akım günümüzde de devam etmekte ve toplumun gelişme dinamiklerini modernleşmenin başlangıcındaki yıllara sabitleyerek bizatihi toplumsal değişme karşısında bir muhafazakâr set oluşturmaktadır. Bu haliyle ülke gerçeklerine karşı gösterdiği direnç ile değişme çabalarının önünü tıkamakta ve yine toplumsal gelişmeye, düzene, refaha ve istikrara ket vurmaktadır (Orman, 2014, s. 195).

Dellaloğlu’na göre toplum kendi değişme dinamiklerine bırakılmış olsaydı zaten doğal bir değişme, modernleşme ve sekülerleşme sürecine girecekti. Hatta bugünden bakıldığında Türkiye’de kapitalizmin derinleşmesinde İslamcılığın, Kemalizm’den çok daha başarılı olması, kimin daha seküler olduğunu göstermektedir (Dellaloğlu, 2019, s. 116).

O halde adeta bir mühendislik tasarımı yapar gibi pozitivist bilimcilik anlayışından beslenen radikal bir modernleştirme ile toplumu, Batılaştırma ve sekülerleştirme sürecine sokmak, toplumların sosyolojik değişme dinamiklerine tamamıyla aykırı görünmektedir.

2.3.2. İslamcılık Düşüncesine Göre Gelişme

19. yüzyıldan 20. yüzyıla doğru ilerlerken Müslüman toplumları bekleyen iki ana problem vardı: bunlardan ilki ekonomik geri kalmışlık, sömürge ve yarı sömürge durumuna düşmek; ikincisi de bir kimlik krizi yaşamaktı. İslamcılık düşüncesi de böyle bir ortamda doğmuş ve gelişmiştir.

İslamcılık, temelde gelişme ve geri kalmışlık meselesiyle ilgili bir konudur. Doğuşu ve gelişimi itibariyle 19. yüzyılda Müslüman ülkelerin sorunlarına cevap bulma arayışları çerçevesinde ortaya çıkmış bir fikir hareketidir. Aktay, ne tür bir İslam yorumuna sahip oldukları önemli olmadan, siyasal pratiğinin merkezine İslam’ı

koyan her türlü Müslüman oluşumunu İslamcılık olarak tanımlamaktadır (Aktay, 2014, s. 18).

İslamcılık, ihya, tecdit, ıslah fiillerini kapsayan bir kavramdır (Büyükkara, 2015, s. 209). İslamcılık, Batı karşısında İslam medeniyetinin soysal ve ekonomik yönleriyle geri kalmasının sebeplerinin tartışılması ve çözüm önerilerinin getirilmesi ile Batı sömürgeciliğinden kurtulmaya yönelik arayışlar temelinde ortaya çıkan bir fikir hareketidir. Bu minvalde, İslamcılığı Batı'nın oluşturduğu hegemonyaya karşı düşünsel bir tepki, Batı karşısında düşünsel bir refleks olarak görmek mümkündür. Bu gayet anlaşılır bir durum ve tepkidir. Müftüoğlu İslamcılığın, modern emperyalizme, Siyonizme, kapitalist ve Siyonist sömürgeciliğe, İslam'a yönelik ideolojik ve sistematik tüm saldırılara verilen bir ahlaki yanıt olduğunu kaydederek, onun bir tarihsel sorumluluk olduğunu ifade etmektedir (Müftüoğlu, 2018, s. 13).

Bu tepki, ölçüleri, fikirsel yönleri, açmazları, umut veren yönleri, başarı ve başarısızlıkları ile Doğuya aittir. Doğunun acı ve ıstıraplarına karşı bir ilaç olma çabasıdır. Bu nedenle dönemsel olarak önemini korumaktadır.

Garaudy de İslamcılığın, Batı sömürgeciliğine karşı bir tepki olarak ortaya çıktığını kaydeder. Ona göre ilk önce Batı, kendi fetihçi ve kolonyalist anlayışını dini açıdan meşrulaştırma yoluna gitmiştir. Batılılar kendilerince, tanrı tarafından seçilmiş halk ayrıcalığına sahiptir. Hristiyanlık, diğer dinlerden üstündür ve tüm dünyaya yayılmalıdır. Garaudy bunu bir "ilk yobazlık" olarak tanımlamaktadır. Hristiyanlığın ve kilisenin gerilemesiyle birlikte üstünlük anlayışı yerini Avrupa-merkezciliğe bırakmıştır. Artık bir dini meşrulaştırmaya gerek kalmadan, sanayileşmiş bir Avrupa vardır ve kendisini dünyanın merkezi, değerlerin tek yaratıcısı olarak görüp, lanse etmektedir. 19. yüzyılla birlikte modernlik adındaki teknik ve tüccar kültürü dünyaya dayatmıştır. Batı artık, diğer kültürler arasında herhangi bir kültür değil de biricik kültür halini almıştır. Bu konjonktürde İslamcılık, haklı bir tepki olarak ortaya çıkıyordu. O nedenle 20. yüzyıldaki Çin kültür devriminden, İslamcılığa kadar bütün tepkiler, Batının sömürgeci yobazlığına karşıydı (Garaudy, 2018, s. 99).

Osmanlı döneminde İslamcılık düşüncesinin ana iddiası Müslümanların birliği ve bütünlüğüdür. Müslümanlar coğrafya, kültür ve milliyet fark etmeden dünyada birlik ve bütünlüğünü sağlayarak yönetilmeleri gerekmektedir (Atasoy, 2012, s. 37).

Özellikle II. Abdülhamid'in bir siyaset olarak Osmanlı devletini koruyabilmek amacıyla da kullandığı İslamcılık düşüncesi, devletin elinde kalan topraklarının çoğunluğunun da Müslüman tebaadan olması nedeniyle, rasyonel bir tercih olarak ortaya çıkmıştır.

Osmanlı'nın son döneminde İslamcı yazarların yazıları Sebilürreşad Dergisi'nde bir araya gelmiştir. Önemli yazarları, Eşref Edip, Mehmet Akif, Aksekili Hamdi, İzmirli İsmail Hakkı ve Ahmet Naim'dir (Atasoy, 2012, s.38).

İlk dönemin diğer önemli İslamcıları, Cemalettin Afgânî (1836-1897), Muhammed Abduh (ö.1905), Reşid Rıza (ö.1935), Hasan el-Bennâ (ö.1949), Muhammed İkbal (ö.1938), Şeyh İbn Badis (ö.1940), Malik Bin Nebi (ö.1973) gibi isimlerdi. Bu akımın ana tezleri özellikle akımın öncüsü Afgani'nin çabalarıyla şöyle ortaya konmuştur:

Osmanlı Devleti siyasal olarak çökmüş, İslam hukuku çağdışı bir yorumla kendini donuklaştırmıştır. Buna batı sömürgeciliğinin yaygınlaşması ile siyasal bölünmüşlük ve fikri düşüşün hızlanması eşlik etmiştir (Garaudy, 2018, s. 99). Fakat bu söyleme kendi medeniyetini hakir gören bir anlayış da eşlik etmiştir. Afgânî, gerçek müminin bilimsel araştırmalardan uzak olması gerektiğini ifade etmiştir. Özellikle İslam için, bilim nerede kök salmış olsa, İslam'ın onu boğmaya çalıştığını ifade etmiştir (Allawi, 2010, s. 35)

Osmanlı'nın Meşrutiyet döneminde bir ihya hareketi olarak ortaya çıkan İslamcılık düşüncesinin takipçileri arasında başta Said Halim Paşa gelmektedir. O nedenle kısaca onun görüşlerine bakmakta yarar vardır.

Said Halim Paşa'ya göre İslam ilerlemeye mâni değildir. Müslümanların ilerlemesindeki asıl engel, İslam öncesinden kalan ve İslam dışı birtakım hurafelerin din görünümünde yerleşmiş olmalarıdır. Müslümanlar bunlardan kurtulurlar ise gelişebileceklerdir. Zira İslam akıl dini olduğu gibi, geçmişte de en güçlü ve ileri uygarlıkların doğmasına neden olmuştur.

Said Halim Paşa burada bugünden bakıldığında oldukça isabetli bir yorum yaparak, Müslümanların geri kalmasıyla ilgili dışsal etkileri de ortaya koymuştur. Ona göre geçmişte, Moğolların saldırıları da Müslümanların geri kalışında etkili olmuştur. 19.

yüzyılda da Hristiyan dünyasının İslam dünyası üzerinde kurdukları egemenlik, Müslümanların kendilerini algılayışlarının çarpıtılmasına neden olmuştur. Hristiyan düşmanlığının etkisindeki Müslümanlar geri kalmışlıklarının nedenlerini din taassubunda, ulemanın bilgisizliğinde ya da istibdatta bulmaktadır. Buradaki kafa karışıklığı açık bir kimlik bunalımını yansıttığı gibi bir Hristiyan egemenliğinden kaynaklanmaktadır. Batı egemenliğine boyun eğmeden, kendi kimliğini koruyarak gelişmenin bir yolu bulunmalıdır. Çünkü Hristiyan egemenliği altında kalarak Müslümanların gelişmesi mümkün değildir (Berkes, 2003, s. 413)

20. yüzyıla girildiğinde Osmanlı imparatorluğunun dağılması ve diğer Müslüman coğrafyaların da Batılı devletlerce işgal süreci içine girmesi İslamcı düşüncenin de seyrini değiştirmiştir.

İslamcılık kendi içinde bir bütün oluşturmadığı gibi birkaç dönem ve anlayış çerçevesinde ele alınabilir. İslamcılığın dönüşümü ve kendi içindeki farklılıkları İslam'ın nasıl anlaşılması gerektiği konusunda önemli fikir ayrılıklarını içinde barındırır.

İslamcılığın ana hatlarıyla iki farklı yaklaşımı söz konusudur. İlk yaklaşımda İslam, Batılı ve modernist bir tarzda ele alınmıştır. Batı karşısındaki yenilgi durumunun yarattığı bir yeniden biçimlenme anlayışı hakimdir. İlk dönem İslamcılarının çoğu, İslam'ın kendine has saydığı erdemlere artık Batı'nın sahip olduğunu savunarak, Batı Aydınlanmasından etkilenmiştir.

Bu yorumun önde gelen isimleri olan Afgani, Abduh ve Reşit Rıza çizgisi ile İslamcılık, Batı karşısında kendi dünya görüşünün geçmişten kopuşunu temsil ediyordu. Bu bağlamda Müslümanların çoğu Batı kültürünü ve adetlerini olduğu gibi benimsemişti. Sonuçta karma bir kültür oluştu. İslam'ın kendi üst kültür mirası, ahlaklı ve yaratıcı bir Müslüman için canlı ve yönlendirici bir gelenek olarak görülüyordu. Bu miras artık tamamen ithal Batı kültürü ile değiştirildi. Üstelik kendi bekçileri tarafından yapılmıştı. Modernist İslamcılarının çabalarıyla din giderek şahsi alana itildi. Bu reformcular, İslam'ın kendi geçmişi ile örtüşmeyen, kendi İslam kurgularını devreye sokarak buna ahlaki bir meşruluk kazandırmaya çalıştılar. (Allawi, 2010, s.39, 40).

Khan bu ilk dönem ihyacılar arasında, Seyyid Ahmet Han (1817-1898), Cemaleddin Efgani (1839-1897), Muhammed Abduh (1849-1905), Reşid Rıza (1865-1935) Muhammed İkbal (1876-1938), Muhammed Esed (1900-1992), Muhammed Ebu Suud (1911-1993), Halife Abdülhakim (1896-1959) ve Fazlurrahman (1919-1988) gibi mütefekkirleri saymaktadır (Khan, 2018, s.1).

İkinci yaklaşım ise Kur'an-ı Kerimin ve sünnetin kelimesi kelimesine tüm lafzıyla ele alınması ve oradan elde edilen fıkhn olduğu gibi günümüz sorunlarına uygulanması tarzıdır. Dolayısıyla bu yaklaşım kapanmış olan içtihat kapısını aralamaktan yana oldukça muhafazakâr bir yaklaşımdır. Khan bu ikinci yaklaşımı *ikinci ihyacılar* ya da *yeni ihyacılar* olarak adlandırmaktadır. Bunlar arasında Hasan el-Benna (ö.1949), Seyyid Kutup (ö.1966), Muhammed Rafiuddin (ö.1969), Mevdudi (1903-1979), Muhammed Bakır es-Sadr (1931-1980), İsmail Raci Faruki (1921-1986), Ahmed en-Neccar, Nejatullah Siddiqi, Khhurshid Ahmad, Umer Chapra, Anas Zarqa ve Monzer Kafh yer almaktadır (Khan, 2018, s. 2).

Her iki yaklaşımında, günümüzde Müslüman toplumların sorunlarına çözüm bulmada etkili olmaktan uzak görünmektedir. İslam çerçevesinde kalacak, yeni bir İslam modernizmi anlayışı yaratılamamış, günümüz Müslüman toplumlarının toplumsal sorunlarına özgün çözümler getirilememiştir. Bunun yerine ya Aydınlanmacı, Batıcı bir modernist İslamcı yaklaşım geliştirilmiş, ya da katı bir lafızcılık hâkim olmuş ve tarih içinde donmuş bir görünüm arz eden bir İslamcılık ortaya çıkmıştır. Sonuç itibariyle Graudy İslamcılığın, İslam'ın ana hastalığı olduğunu kaydetmektedir (Garaudy, 2018, s. 101).

Türkiye'de Cumhuriyetle birlikte tesis edilen laik devlet yapılanması bağlamında, dinin denetim altında tutulma ihtiyacı hissedilmiştir. Bu, dini “devletleştirme” olarak değerlendirebileceğimiz bir çerçeveye oturtularak Diyanet İşleri ve İmam Hatipler ile yapılmıştır. Diğer yandan toplum bir devlet projesi olarak sekülerleştirilmeye çalışılmış, içinde yaşayan organize sivil dinsel yapıların yasaklanması ile bu yapıların “yer altına” inmesi süreci yaşanmıştır. Bu da Türkiye'deki İslamcılığı savunmacı bir refleksle bir “kimlik” siyaseti içerisine hapsedmiştir.

İslamcılık düşüncesi, önce 19. yüzyılda Batılı bir hegemonya tarafından tehdit algısı yaşarken, Cumhuriyet döneminde de katı bir seküler toplumsal ve siyasal alan

içerisinde sıkışmıştır. Bu da Türkiye’de İslamcılığın savunma pozisyonunda kalmasına ve dolayısıyla Müslüman toplumun kendi sorunlarına çözüm getirebilme konusunda kendi değerlerinden bir imkân yaratabilme konusunda pasif kalmasına neden olmuştur. İslamcılığın yaşadığı süreç her şeyden önce tehdit algısının çerçevelediği bir kimlik bunalımı olmuştur.

İki yüz yıldır İslamcılığın içinde bulunduğu savunmacı pozisyonun, İslam düşüncesinin birikiminden beklenen gelişmeyi göstermesini sekteye uğrattığı söylenebilir. Bu nedenle bugün yukarıda izah edilen iki yaklaşımdan daha baskın olan ikincisi, yani gelenekçi, lafızcı yaklaşımdır. Kur’an-ı Kerim’de anlatılan ilahi şeriatın ilkeleri ve değerleri, tarihsel çerçevesi içinde değerlendirilip evrensel bir yorumla modern toplumların sorunlarına çözüm amacıyla orta konmamıştır. Bunun yerine içtihat kapısı kapatılmış ve katı bir lafızcılık hâkim olmuş ve tarih içinde donmuş bir görünüm arz eden bir İslamcılık ortaya çıkmıştır. Garaudy bu durumun İslam’ın ana hastalığı olduğunu kaydetmiştir:

“Kur’an’da belirlenip açıklanan ilahi şeriatı, “fıkıh”la, yani içinde iktidarların baskılarıyla zihinleri az çok bulandırılmış hukukçuların yorumlarını da karıştırarak tarih boyunca denenmiş olan insani uygulamalarla karıştıran bu “şeriatı tatbik etme” iddiası, bugün İslam’ın ana hastalığıdır.” (Garaudy, 2018, s. 101)

İslam’ın yorumu, Müslüman toplumların sorunlarına çözüm üretmek yerine var olan kimlik buhranının devam etmesine ve bireysel ibadet düzeyinde yaşayan ancak sosyolojik ve ekonomik olarak sahip olunan potansiyel birikimin ciddi bir etkisinin görülmediği bir İslam inancı ortaya çıkarmaktadır. Bununla beraber Batı dünyasında da İslam’ın geri kalmışlıkla ilişkilendirilmesiyle ilgili tezlere de dayanak sağlamaktadır.

İslam düşüncesinin, insanoğlunun yaşadığı her döneme dair sosyal ve ekonomik sorunlarına cevap verebilmesi için İslam’a bakış açısının *yenilikçi* olması önem arz etmektedir. Güler, dini hakikatin özünün, kişisel tecrübelerle sınırlı olmayan, insani, genel ve objektif hakikatler olduğunu kaydeder. İslami gerçeklik, insanların belli bir zaman dilimine ait olan değil, tarihin her dönemindeki günlük hayatta defalarca tekrarlanan zamansız bir özelliğe sahiptir (Güler, 2015, s. 35).

Hitabın tarihsel, mesajın (ilke ve değerlerin) evrensel olması İslam'ın, insanlığın son dini olması iddiasının da bir gereğidir. O halde İslam, ona inanan toplumlar için sosyal ve ekonomik sorunlar karşısında bir çıkış yolu olma potansiyelini içinde barındırmaktadır. Ancak İslam'ı anlamaya yönelik bakış açısının gözden geçirilmesi zaruridir.

Bu bağlamda Mehmet Akif Ersoy'un yaklaşımının bugün hâlâ düşünsel önemini korumakta olduğu söylenebilir (Ersoy, 2008, s. 378,379);

*“Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı,
Asrın idrâkine söyletmeliyiz İslam'ı.
Kuru da'vâ ile olmaz bu, fakat ilm ister;
Ben o kudrette adam görmüyorum, sen göster?
Koca ilmiyyeyi aktar da, bul üç tâne fakîh:
Zevk-ı fikhîsi bütün, fikri açık, rûhu nezîh?
Sayısız hâdise var ortada tatbîk edecek;
Hani bir tâne “usûl” âlimi, yâhu, bir tek?
Böyle âvâre düşünceyle yaşanmaz, heyhât,
“Mültekâ” fikhınızın nâmı, usûlün “Mir'ât”.
Yaşanır, zannediyorsan, Baba Ca'fer'liksin,
Nefes ettir, çabucak, kendine, olsun bitsin!
Ölümler dîni değil, sen de bilirsin ki bu din,
Diri doğmuş, duracak dipdiri, durdukça zemin.
Niye isrâf edelim bir sürü iknâiyyât?
Hoca, mâdem ki bu din: Dîn-i beşer, dîn-i hayât,
Beşerin hakka refik olmak için vicdânı,
Beşeriyetle berâber yürümektir şânı.
Yürümez dersen eğer, rûhu gider İslâm'ın;
O yürür, sen yürümezsen, ne olur encâmın?”*

Burada ifade edilen, İslam'ın uhreviyatından bir şey kaybetmeden, insanın yaşadığı her çağda rehber olabilmesidir. Fakat bu rehberlik ancak Müslümanların ilim, akıl, açık fikirlilik ve nezih bir ruha sahip olmalarıyla mümkündür.

Bugün Müslümanların inandıkları din ile yaşadıkları sosyo-ekonomik hayat çelişkilerle doludur. Bu çelişkilerin aşılması için İslam'ın yenilikçi yorumlar ve içtihatlar ile modern çağda Müslümanların birey ve toplum olarak karşılaştıkları sorunlara yetkin çözüm teklifleri sunması gereklidir. O nedenle değerlere dayalı bir sistem olan İslam inancının, bu değerlerin tarihsel uygulamaların lafızlarıyla birebir bağlı kalmak yerine, içtihadi bir anlayışla ele alınması elzem görünmektedir. Ancak

bu şekilde toplumların ihtiyacına cevap verecek ve modern toplumda bireylerin yaşadıkları çelişkileri azaltabilecektir.

Tarihi ve toplumsal süreçler temel iki olgunun çatışmasına sahne olmaktadır. Bunlar süreklilik ve değişme kavramlarıdır. Bu iki kavramdan herhangi biri olmadığında toplumların gelişmesi aksamaya başlayacaktır. Bir toplum bu iki olgunun denge içeresindeki birlikteliği ile gelişecektir. Eğer bu denge kurulamaz ise toplumun gelişmesi bozulacak ve toplumsal enerji kendi kendini tüketen bir helezona kapılacaktır. Orman'ın dediği gibi, sürekliliğe yapılan aşırı vurgu bir toplumu ve medeniyeti tarihperestliğe, tutuculuğa ve hatta gericiliğe duçar kılar iken, değişime yapılan aşırı bir vurgu da devrimbazlığa, ihtilalciliğe ve hatta vandalizme götürecektir (Orman, İktisat, 2016, s. 89).

21. yüzyılda İslam dünyasının ihtiyacı olan sosyolojik dönüşüm İslam'ın denge prensibinden¹³ ve sürekli yeniden yaratma¹⁴ anlayışından ortaya çıkabilir. İslam modernizmi hem Batılı modernleşmenin kimlik yıkıcı hegemonyasına, hem geleneğin putlaştırılmasına karşı eleştirel bir tutum ve mesafe olarak gelişecektir. Bu da İslam toplumlarına yeni bir nefes alma alanı açılacak ve bir paradigma değişikliği yaratacaktır. Evkuran'ın ifade ettiği gibi,

“İslam modernizmi hem modern olana hem de kendi geleneğine mesafe koymayı ve eleştirel bakmayı savunması bakımından ihtiyaç duyduğumuz perspektifi sunmaktadır. Başlangıçta İslam geleneğine karşı daha sert yaklaşan ya da öyle yaptığı sanılan İslam modernizmi, üzerindeki elitist havayı atıp aydınlanmacı tortularından kurtulabilirse elimizdeki tek seçenek olarak değerini koruyacaktır. Gelenek ya da mezhep içinde kalarak çözüm üretmek mümkün değildir ve İslam dünyasını daha derin krizlere sürüklemektedir.” (Evkuran, 2020).

Gelenek konusundaki en veciz sözü belki de Avusturyalı besteci Gustav Mahler söylemiştir. *Gelenek küllere tapmak değil, ateşi canlı tutmaktır* (Isherwood & McEwan, 2001, s. 12). Bu da ancak yeni bir modernleşme anlayışı olan İslam modernizmi ile mümkün görünmektedir.

¹³ Bakara 2/143

¹⁴ Fatır 35/1

2.4. İSLAM TOPLUMLARININ GERİ KALMIŞLIĞININ NEDENLERİ

Bir medeniyetin insanların, tarihin görkemli zamanları ile gururlanması bir zihin konforu yaratabilir. Ancak realitelerden uzaklaşıldığı ölçüde insanı ve toplumları atalete sürükleyebilir. Geçmişin görkemi ya da başarısızlıkları, o dönemleri yaşayan insanları güdüleyen değerler ile ilgilidir. Tarihin parlak zamanlarına gözlerimizi açıp, karanlık zamanlarına gözlerimizi kapattığımızda, geçmiş bize tek boyutlu görüneceği gibi ondan gerekli düzeyde fayda sağlamak da mümkün olamayacaktır.

Günümüzde İslam inancı ile İslam uygarlığının canlılığı birbiriyle örtüşmemektedir. Bir yanda inanç tüm canlılığı ile devam ederken, öte yanda güvensizlik, iç savaşlar, mezhepsel ve etnik ayrımlar ve ekonomik güçlükler içindeki İslam medeniyetinin durumu çarpıcı bir zıtlık manzarası yaratmaktadır. Müslüman toplumların geri kalmışlığının çok yönlü sebepleri vardır. Bu gerçekliğin tek bir açıklayıcı değişkeni olmadığı gibi, tek bir kültürel nedeni de yoktur. Kısaca İslam toplumlarının geri kalmışlığı kompleks bir konudur.

Günümüzde İslami öğretiler ile İslam toplumlarının uygulamaları arasında bir kopukluğun varlığından söz etmek gerekir. İslam toplumlarının sosyal ve ekonomik durumlarının bir geri kalmışlık görüntüsü verdiği aşıkardır.

Askari bununla ilgili olarak şu çarpıcı tespiti yapmaktadır (2014, s. 191):

"Bir ülke seçimle işbaşına gelmemiş, baskıcı, adaletsiz ve yozlaşmış yöneticiler tarafından yönetiliyorsa, kanun karşısında adaletsizlik, insan gelişimine yönelik fırsat eşitsizliği, (din özgürlüğü dahil) seçme özgürlüğünün olmaması, savurganlık ve yoksulluğun bir arada bulunması ve her şeyden önemlisi de her alanda adaletsizliğin hüküm sürmesi gibi özellikler mevcutsa, bu söz konusu ülkenin bir İslam ülkesi olmadığına açık bir kanıttır."

İslam dünyasının son birkaç yüzyıldır ekonomik ve sosyal olarak bir çöküş/gerileme (*decadence*) içinde olması ve bunun nedenlerinin tartışılması bu çalışmanın değinmek zorunda olduğu bir konudur. Bu durumun nedenlerinin açığa çıkarılması, tartışılması, yani sorunların tespit edilmesi ölçüsünde çözüm üretilecek ve belki de hastalığın tedavisi mümkün olacaktır.

Bu konudaki nedenleri iki ana kategoriye ayırmak yerindedir. Sorunlar hem Müslüman toplumların kendilerinden kaynaklı ve hem de dış dünyanın yarattığı

baskılar, istilalar ve yıkımlarla ilgilidir. Buna, geri kalmışlığın ikili yapısı da denebilir.

Burada, ilk olarak İslam toplumlarının kendi içinde yaşadıkları ve gelişmeyi durduran ve ona mâni olan davranış ve tutumlar üzerinde durmak gereklidir. Bu kategori İslam toplumlarının kendi içsel durumlarından kaynaklanan nedenleri açıklamaktadır. İslam uygarlığı nasıl ki gelişme döneminde sosyal ve bireysel özgürlükleri, piyasa ekonomisinin yarattığı çok kültürlü yapıyı ve uluslararası ticareti yükseltmiş ise, gerileme dönemlerinde de bunun tam tersi bir sosyal yapı meydana gelmiştir. Uygarlık ne zaman kendi içinde çatışan, bölünen, enerjisini tüketen, tekelcilikle içine kapanan, otoriter ve kadercı bir piyasa ile zihin yapısına dönüştü ise yıkım gecikmemiştir. Ne zaman kapsayıcı, akılcı, ekonomik özgürlüklerin önünü açan çoğulcu bir piyasa ve zihin yapısına sahip oldu ise o zaman gelişme süreci hızlanmıştır. Bu sebepler bugün de böyledir. Günümüzdeki fotoğrafa baktığımızda İslam ülkelerine dair fotoğrafın daha çok yıkım sürecinin içsel dinamiklerine yakın çizgilerden ve renklerden oluşmakta olduğu görülmektedir. Hem ekonomik hem de kültürel bağlamda, çok kültürlü ve hoşgörülü medeniyet yapısının içe kapanıp sistematik olmasa da bir çeşit engizisyon benzeri süreç başlattığı dönemler (Azimli, 2019) uygarlığın çöküş sürecini başlatmıştır. Bugün de Müslüman toplumlar arasındaki mezhepsel ve etnik ve ideolojik çatışma alanlarına bakıldığında geçmiş ile arada paralellikler kurulabilir.

Öte yandan dışsal faktörlerin yarattığı baskı diğer önemli bir sebep olarak durmaktadır. Bu dışsal nedenler arasında savaşlar, istilalar, yeni deniz yollarının yarattığı Batılı genişleme süreci, ekonomik-politik zayıflık ve kolonyalizm olarak sıralanabilir. Bu faktörlerin birleşmesi ve tarihsel olarak iç içe geçmesi, Müslüman toplumların ve devletlerin Batı karşısındaki yenilgisini, ekonomik ve sosyal sıkıntılarını meydana getirmiştir. Bu dışsal sorunları yaratan ikili yapı manzarası bugün de farklı ölçeklerde ve nitelikte devam etmektedir. Bağdat'ı sembolik olarak ele almak bile fotoğrafın daha da netleşmesini sağlamaktadır. Aşağıda genel hatlarıyla anlatılacağı gibi, 1258 yılında Bağdat'ın Moğollar tarafından işgali ile 2003 yılında yine Bağdat'ın ABD tarafından işgal edilmesi arasında ontolojik bir bağlantı kurulabilir.

Aşağıda Müslüman toplumların geri kalmışlıklarına neden olan bu ikili yapıya daha yakından bakılmaktadır.

2.4.1. İçsel Nedenler

İslam uygarlığının geri kalmışlığı konusunda toplumsal ve içsel nedenlere dair açıklamalara bakıldığında belli ortak sorun noktaları gözlenmektedir. İslam medeniyeti iki hâkim paradigmanın, düşünce okulunun savaşını yaşamıştır. Bunlardan biri özgür irade, mantık, yenilik, içtihat, esneklik ve hoşgörü olarak ifade edilebilecek olan yenilikçi ve yorumcu düşünce okuludur. Bunun karşısında ise kadercilik, lafzcılık, katılık ve hoşgörüsüzlük ile bilenen gelenekselci veya nakilci düşünce okulu vardır. İslam'ın bu iki anlama biçimi mezhep, ekol (hadis'e karşı re'y) ya da geleneğe yansıtılmıştır. Bu iki paradigma arasındaki savaş akılcı, özgür iradeci, yorumcu ve yenilikçiler kaybetmiş, nakilci, kaderci ve lafzci zihniyet kazanmıştır. Bu durumun öngörülemeyen yıkıcı sonuçları olmuştur (Acar, 2016, s.40). İslam uygarlığının çöküşünün ardında yatan içsel neden temelde budur.

Uygarlıkların sistem olarak olgunlaştığı dönemler, aynı zamanda o uygarlığa ait klasik dönem olarak tanımlanmaktadır. İslam medeniyeti hâkim güç olduğu klasik döneminde çok kültürlü bir yapı sergiliyordu. Bu çok kültürlü yapı, farklı diller, kimlikler ve onların yarattığı birikim içerisinde liyakat ve toplum yararını önceleyen kurumsal yapılarıyla bilimsel ve ekonomik bir güç haline gelmişti. Hodgson buna *İslamileşmiş Uygarlık* demektedir. Ona göre (2017, s. 93) İslam uygarlığı başka uygarlıkların birikimlerini de değerlendirip özümlediği için İslamileşmiş bir uygarlıktı. Bu kültür Müslümanlar ile gayrimüslimlerin doğal olarak paylaştıkları, yazılı geleneğin merkezinde şekillenmiş toplumsal ve kültürel bir kompleksi.

İslam toplumu, hicreti izleyen yüzyıllar boyunca sosyal, ekonomik ve bilimsel gelişmelerle büyük bir uygarlık kurmuştur. Bu medeniyet her ne kadar fetihçi bir görünüm arz etse de -ki bugünden bakıp bu olguyu eleştirmek anakronik bir tutum olacaktır- sistem olarak kendini olgunlaştırdığında, çok kültürlü, barışçıl ve ekonomik özgürlükleri içinde barındıran bir zihniyet içerdiği söylenebilir. İslam'ın diğer dinsel geleneklere kıyasla onu benimsemiş halklar ve coğrafyaların çeşitliliği ile eşsiz görünmektedir. İslam gittiği yerde, yerel grupların kültürel kompleksine dahil olmuştur (Hodgson, 2017a, s. 112,131).

Özgürlük, çoğulculuk, çok kültürlülük gibi çağdaş liberal değerler olarak tarif edilen değerler sisteminin günümüz Müslüman toplumlarında olmayıp da Batı dünyasında bulunması, bu değerlerin sadece Batıya özgüymüş gibi değerlendirilmesine neden olmaktadır. Ancak İslam medeniyetinin klasik dönemlerine bakıldığında bu değerlerin salt Batıya özgü olmadığı, evrensel değerler olduğu ve gelişme döneminde İslam uygarlığının temel değerleri haline gelmiş oldukları anlaşılmaktadır (Acar, 2019, s. 58).

*Sizin dininiz size, benim dinim bana*¹⁵ anlayışı temelde ötekini kabul etmek gibi bir anlam da içeriyordu. *Dinde zorlama olmadığı*¹⁶ gibi, başka inançların da İslam toplumu içerisinde kendi kimliklerini koruyarak yaşaması klasik dönemde İslam uygarlığının doğal bir özelliği idi. Hatta bugün modern bir kavram olan ve Batı’da 19. yüzyıldan sonra oluşmaya başladığı izlenimi veren çok kültürlülük anlayışına Heywood, bir İslam imparatorluğu olan Osmanlı toplumsal yapısını örnek göstermektedir (2015, s. 353).

Beytülhikme’de çalışan bir bilginden aktarılan şu sözler değerler sistemi ile bütünleşmiş olan uygulamayı net olarak ortaya koymaktadır (Grune Baum, 1989, s. 54’ten aktaran, Azimli, 2019, s. 13):

“Hiçbir konuyu incelememiz yasak değildi. Gizlenen saklanan bir şey yoktu. Her doktrin incelenebiliyordu. Bu konuda tam bir güvenlik vardı. İlahî-beşerî her şeyi araştırabiliyorduk.”

Bu yapıya paralel olarak da İslam uygarlığının oluşum evresinde, *akılcılık* (akliyat) anlayışı geliştirilmiştir. Bu anlayış kaynağını Kuran’dan almakla birlikte, daha sonra hicri 2. yüzyılda *kelam* ilminin bir kolu haline gelmiştir. Özellikle Ebu Mansur el-Maturidi, Kelam ilmini akıl ile bilinebilenler ve nakil ile bilinebilenler şeklinde ikiye ayırmıştır. Daha sonra akılcılık yöntemi yaygınlaşmış ve işlevsel hale gelmiştir. Eş’ari ve Maturidi kelimcileri bu yöntemi yaygın olarak kullanmışlardır (Yavuz, 1989, s. 280).

Meşşai filozoflarına göre ise akıl evrenin gerçekliğini idrak edecek olan güçtür. Onlar da akli, fen bilimleri alanı için nazari akıl ve insan davranışlarıyla ilgili olan kısım için de ameli akıl olarak ikiye ayırırlar (Arkan, 2015, s. 44). Özellikle

¹⁵ Kafirun 109/6

¹⁶ Bakara 2/256

Mu'tezile, hanifi-maturidi yaklaşım akla ve insan iradesine öncelik veren İslam'ın bilimsel ve toplumsal gelişmesinde çok önemli bir anlayış ortaya koymuştur. Maturidi'ye göre insanın uluhiyet, nübüvvet ve ahiret hayatı hakkında bilgi sahibi olabilmesi ancak akıl yürütmesi ile mümkün olabilecektir. Bu itibarla akıl yürütebilen herkes peygamber davetiyle karşılaşmamış olsa bile akıl yürütme ile dinen yükümlüdür (Yavuz, 2003, s. 168). O halde günümüze ait bir kavramla ifade edecek olursak klasik İslam düşüncesinde bir yöntem olarak "rasyonalite" yer almaktadır.

Felsefede rasyonalite, normatif ve betimleyici bir kategoridir. İnsanın sağlam ve geçerli akıl yürütme ya da kanıtlamaları, iyi temellendirilmiş, apaçık inançları kabul etmesi ya da benimsemeye hazır, gönüllü olmasını ifade etmektedir. Rasyonalitenin inançlarla ilgili olan kısmına teorik rasyonalite, eylemlerle ilgili olan kısmına ise pratik rasyonalite denmektedir (Cevizci, 2003, s. 341).

İslam medeniyetinin düşünce dinamiklerindeki dönüşümde, akla olan güvenin terkedilmesiyle ve olumsuzluklarda sorumlulukların üstlenilmemesi gibi kör bir kadercilikle karşılaşmaktadır. Oysaki insan cüzi iradesiyle de yapıp ettiklerinden sorumludur. Aklın varlığı bu sorumluluğun kanıtıdır. Allah, bu şekilde olumsuzluklar karşısında sorumluluğu yaratıcıya yükleyen anlayışlara karşı uyarıda bulunmaktadır. Bireysel ve toplumsal düzeyde yaşanan olumsuzlukların suçunu kadere ya da yaratıcıya atıp özgür iradeleri ile yaptıklarının sorumluluğunu üstlenmemeleri yaratıcı tarafından eleştirilmiştir.¹⁷ *"Başınıza ne iyilik gelirse Allah'tandır. Her ne kötülük gelirse de kendinizdendir"*¹⁸ ayeti bunu açıkça ortaya koymaktadır. O halde İslam dünyasının da 21. yüzyılda içinde bulunduğu sosyo-ekonomik durumla ilgili sorumluluğu tamamıyla dışsal faktörlere bağlamak kendi yaptıklarından sorumlu birey ve toplum anlayışı ile çelişmektedir.

Hz. Peygamberin temellendirdiği ve rasyonalite yöntemini de içeren sosyal ve ekonomik anlayışın, ondan asırlar sonra kaybolması aynı zamanda İslam medeniyetinin bozulmasına ve dünya hakimiyetinin de kaybolmasına neden olmuştur. Burada ilk zikredilecek olgu içtihad prensibinin yok olmasıdır. İctihad kapısının kapanması, zihni bir atalete neden olmuştur (Tabakoğlu, 2013, s. 450).

¹⁷ En'am 6/48

¹⁸ Nisa 4/79

İçtiḥad, açıklık ve kesinliğin bulunmadığı durumlarda akla dayalı çeşitli yorumlama yöntemleri kullanılarak şer'i hüküm hakkında zanni bilgiye ulaşma çabası anlamına gelmektedir. Buradan hareketle içtiḥat, sınırlı sayı ve kapsamdaki hükümlerin çeşitli yorumlara tabi tutularak yeni ve farklı olaylara uygulanması anlamındaki fikri/akli çabalardır (Apaydın, 2000, s. 432).

Toplumsal değişme olgusu yeni dönemlerde yeni durumlar ortaya koymaktadır. İçtiḥad, bu yenilikler karşısında düşüncenin ve yaşantının da değişmesini, yenileşmesini ve gelişmesini akılcı bir yöntemle sağlayacak en önemli kurumdur. Edward Said, ünlü Oryantalizm kitabında, İslam dünyasında içtiḥat geleneğinin kaybolmasını kültürel bir felaket olarak nitelendirmektedir:

“İslam’ın olağanüstü “içtiḥat” geleneğinin yavaş yavaş kaybolması, zamanımızın en büyük kültürel felaketlerinden biri oldu; bunun sonucunda, eleştirel düşünce ve bireyin modern dünyanın sorularıyla cebelleşmesi de son buldu. Bunların yerine bağnazlık ve dogma hüküm sürüyor artık.” (Said, 2012, s. xi)

İslam dünyasının yeni durumlara yeni fikirler geliştirememesi, karşısında yükselen bir kapitalist dünyaya yenilmesine neden olmuştur. Kapitalizm gelişirken, İslam uygarlığı ekonomik olarak kendisini geliştirecek bir bilgi ve zihniyet altyapısından mahrum kalmıştır (Tabakoğlu, 1987, s.245). İslam dünyasında bugün hem ekonomik hem de sosyal konuların içtiḥat mantığı ile ele alınıp çözülmesine olan ihtiyaç gelişme süreci açısından kritik bir ihtiyaçtır.

Zaman ve mekânın değişmesi ile hükümlerin değişmesi gerçeği inkâr edilemeyecek bir gerçekliktir. İslam’ın evrensellik iddiası aynı zamanda bir dinamizm gerektirmektedir. Bu değişime direnç gösterilmesi sonucunda donuklaşma ve kemikleşme meydana gelmektedir. Bu açıdan İslam toplumlarında değişme zaruridir. Ancak önemli olan bu değişmenin ne zaman, niçin, nasıl ve ne kadar olacağını anlayabilmektir (Kallek, 2019, s. 130). Ancak bu anlayış ile bakıldığında değişme bir gelişme yaratacaktır.

Diğer bir olumsuzluk, yanlış bir kader ve kanaatkârlık anlayışındadır. İslam toplumlarında Emevi hanedanı dönemi yerleşmiş olan kader anlayışı hâkim görünmektedir. Buna göre gerçekleşen her şey Tanrı tarafından istenmiştir. İnsan

iradesinin, bireysel ve toplumsal yaşamda bir etkisi yoktur. Bu anlayış bilinçli ve düşünceye dayanan iradeyi ve eylemi hiçe sayan bir anlayıştır.

Tabakoğlu'nun da belirttiği gibi İslami anlamda rasyonalite, sebeplere başvurmaktır. Bunun anlamı, yapacak hiçbir şey kalmayınca kadar insanın elinden gelen çabayı göstermesi ve her türlü tedbiri alması ve ondan sonra tevekkül etmesidir (1987, s. 244). Çünkü *insan için yalnızca emeğinin karşılığı vardır*.¹⁹ O halde insanın elinden gelen tüm çabayı gösterdikten sonra karşılık beklemesi gereklidir. Ondan sonra Allah'a güvenip tevekkül edecektir. Ancak Tabakoğlu, Hz. Peygamberden yüzyıllar sonra onun vazettiği anlayışın dışında bir anlayışın gelişip yerleştiğini kaydetmektedir. Sebeplere başvurmadan tevekkül etmek, rızık peşinde koşmadan kanaat etmek anlayışı, İslam toplumlarının gerilemesine neden olan bir anlayıştır (1987, s.245). Kader anlayışının bu yorumu İslam itikadına ters olduğu gibi İslami gelişme anlayışına da terstir.

Gücünü İslami değerlerden alan geliştirici politikalar, uygulandığı dönemlerde bir refah ve felah sürecini ortaya koyarken, uygulanmadığı ve suiistimal edildiği dönemlerde ise bir duraklama ve gerileme süreci yaşanmıştır. Aşağıda göreceğimiz gibi gerileme içsel ve dışsal nedenlerine ayrılabilir.

Müslüman toplumların az gelişmişliğinin bizatihi İslam inancının kendisiyle değil, yöneticilerin yanlış politikaları, ilim insanlarının içtihat kapısını kapatmış olmaları ve ilerleyen zaman içinde dini düşünce içinde yenileşme çabası içinde olmamaları bağlamında Müslümanlarla ilgili olduğunun anlaşılması önemlidir. Bu anlaşıldığında İslam'a rağmen değil İslam'la birlikte, toplumun ruhunu oluşturan zihniyet ve köklerle birlikte gelişebileceği de anlaşılacaktır.

Burada mühim olan nokta, kitabî din ile onun algılanması ve yorumlanmasının farklı şeyler olduğunun anlaşılmasıdır (Nişancı & Çaylak, 2018, s. 29). Bu düşünce, çoğu zaman ve tarihsel olarak da Müslümanlar ile İslam'ın bir ve aynı şey olmadığı sonucunu ortaya koymaktadır.

Ülgener de Osmanlı toplumu özelinde yaptığı çözümlemede, toplumsal geri kalmışlıkla ilgili olarak zihniyet yapısındaki dönüşüme dikkat çekmektedir. Yukarıda Ülgener bahsinde de değinildiği gibi, ona göre Osmanlı İslam toplumunun geri

¹⁹ Necm 53/39

kalmışlığının arkasında yatan temel etken İslam inancının bizatihi kendisi değildir. Çünkü İslam inancı, çalışmaya, üretmeye, verimliliğe, akla, piyasaya önem veren bir anlayış ile ekonomik ve sosyal yaşamı temellendirmektedir. Geriliğin esas nedeni Moğol istilaları sürecinden sonra başlayan güvensizlik, sürgün ve baskı sonrasında yavaş yavaş ortaya çıkarak tüm toplumsal yapıya hâkim olan, içine kapanan zihniyet dünyası ve tasavvuf anlayışıdır. Hâkim tasavvuf anlayışı haline gelen Batınlık ile içe kapalı, korumacı, maddeye ve hayata karşı ilgisiz ve kararlarında geleneksel olana ve otoriteye sadık bir şekilde sıkı sıkıya bağlı yapılar ortaya çıkmıştır. İktisadi yaşamın öznesi olan insan modeli bu hale gelince 15. ve 16. yüzyıldan itibaren toplumsal çözülme başlamıştır (Ülgener, 2006b, s. 94-106).

Öte yandan Sezgin çöküş olgusunu bir zorunluluk adeta bir yasa gözüyle değerlendirmektedir. Ona göre, bu olguya, büyük kültürlerin ve medeniyetlerin kaderleri açısından da bakılabilir. Nihayetinde büyük medeniyetler, zamanı gelince içinde bulundukları konumu, yükselişlerini kendilerinin hazırlamış oldukları sonradan gelen medeniyetlere vermek zorundadır (Sezgin, 2014, s. 258).

Bu noktada Garaudy İslam dünyasının, kendi iç dinamiklerinden kaynaklı olarak üç farklı dönem içinde çöküş ve yükseliş yaşadığını kaydetmektedir (Garaudy, 2018, s. 105). Bunu şöyle bir tablo ile ifade edebiliriz:

Tablo 3: İslam Dünyasının Yükseliş ve Çöküşleri

Çöküş Dönemi Anlayışı	Yükseliş Dönemi anlayışı
1.Emevi Dönemi kaderciliği	Mutezile ekolü
2.Abbasi Döneminde Hanbelilerin lafızcı tepkisi	Hindistan; Şair Kebir, Ekber Şah dönemleri; Anadolu ve İran'da Gazali, Attar, Mevlâna, Sühreverdi; İspanya'da İbn Meserre'den İbn Arabi
3.Sömürgecilik, Batı tahakkümü ve İslamcılık (17. yüzyıldan itibaren devam eden süreç)	Son dönem için bir yükseliş dönemi yaşanmamıştır ancak çıkış önerileri şunlar olabilir: Batılılaşmadan farklı <i>yeni bir modernlik</i> anlayışı; akılcı, özgür iradeci, yorumcu, yaşayan bir Kur'an anlayışı, tenkitçi bir tefekkür (Batılı ve diğer yerlerin büyük düşünürleri ile bağ kurulması)

Kaynak: Garaudy'nin "İslam Dünyasının Yükseliş ve Çöküşleri" adlı çalışmasından yararlanarak hazırlanmıştır.

Tablo 3'te, İslam medeniyetindeki farklı dönemlerde yaşanan çöküşlerin temelinde yer alan anlayış ve bu süreçten hangi açılımlar ile çıkış sağlandığı, yükselişe geçildiği gösterilmektedir. Birinci çöküş dönemi Emeviler ile başlamıştır. Bu yönetim Medine topluluğunun ruhundan ve medeniyet anlayışından koparak Bizans İmparatorluğu'nun yönetim anlayışını tevarüs etmiştir. Bu anlayış zorbalığa, ihtişama, despot yönetim anlayışına ve servet bolluğunun yarattığı ahlaksızlık ve yolsuzluklara tekabül etmekteydi. İslam'la ilgisi olmayan bir kader anlayışı ile toplumun, yaşanan yozlaşmayı kabullenmesi isteniyordu. Garaudy'nin tabiriyle, yönetimler tarafından "evcilleştirilen" din adamları, *başınıza bu yönetici gelmişse, Allah böyle olmasını istediği için gelmiştir. Ona itaat etmeye mecbursunuz* anlayışını bir dini itikat olarak yerleştirmeye çalışıyorlardı. Bu anlayışa göre göre kader önceden çizilmiş ve insanlar da başlarına gelen her şeye bu kader anlayışı ile itaat etmeliydi (Garaudy, 2018, s. 82).

Kaderin önceden çizilmesi ve insanların yaşadıklarının, yapıp ettiklerinin tanrı tarafından önceden belirlenmiş oldukları anlayışı, gerçekte Kur'an tarafından, Allah'a ortak koşanların bir söylemi olarak ifade edilmekteydi: *"Müşrikler, "Allah dileseydi ne biz müşrik olurduk ne de atalarımız ne de bir şeyi haram kılabilirdik" diyecekler. Onlardan öncekiler de böyle yalanladılar, sonunda azabımızı tattılar. (...)"*²⁰

İslam inancı, insana ilahi bilgiyle birlikte eylemlerinde özgür irade vermiştir. İnsanlar yaptıklarından sorumludur ve bu sorumluluğu Allah'a yükleyerek yapıp ettiklerinin sorumluluklarından kaçamaz, özgür iradeleriyle yaptıklarının sorumluluğunu Allah'a isnat edemezler. İslam'ın imtihan anlayışı insanların özgür iradeye bağlı olarak davranışlarının sorumluluğunu almalarını ve bunun sonuçlarına katlanmalarını zorunlu kılar. Aksi halde sonucu baştan belli, cevap şıkları işaretlenmiş bir şekilde başlayan bir imtihan gerçek bir imtihan olmayacaktır.

Hız. Ali de kaderin insanları eyleme zorlamadığını, insanların eylemleri kendi iradeleriyle gerçekleştirdiklerini söylemiştir. Aksi halde kendi iradeleri olmadan

²⁰ En'am 6/148

insanların fiillerine ödöl veya ceza vermek adalet ile bağdaşmayacaktır (Yavuz, 2015, s.147).

Emevi döneminde oldukça işlevsel olarak içeriği tahrif edilen kader ve alinyazısı itikatları zulmün ve zorbalığın dini teminatı ve meşrulaştırma aracı haline gelmiştir (Garaudy, 2018, s.82). Gerçekte zulüm, haksızlık ve adaletsizliklere karşı bir başkaldırı olan İslam, Emevi dönemiyle birlikte bu uygulamaların meşrulaştırılmasına yönelik uydurulan kimi hadisler ile manipüle edilmeye çalışılmıştı. Bunun için de İslam'ın adaletin sağlanması, zulmün önlenmesi amaçlarını perdelemek ve toplumda oluşabilecek başkaldırıları bertaraf edebilmek için kimi hadislerin uydurulması yoluna gidilmişti. Buradan hareketle çöküşe neden olan ana unsurlardan birinin içtihat kapısının kapanması olmuştur.

Garaudy'e göre İslam dünyasının ikinci çöküşü Abbasi döneminde başlar. Kendi otoritelerinin sarsılmasından ve İslam inancının hür ışıldayışından ötürü kendilerini güvende hissetmeyen kimi halifeler İslam'ın yaratıcı hürriyetine son vermişlerdir. Bu süreçlerde İslam toplumları ciddi bir durgunluk ve katılık içinde kalacak ve bu durum ilerleyen bütün zamanlarda İslam toplumlarını etkileyecektir. Adeta İslam'ı eskiye saplanıp kalmaya ve içine kapanmaya mahkûm edecektir (Garaudy, 2018, s. 89).

Garaudy, başlangıcını Ahmed İbn Hanbel'in yaptığı bu çöküşün başlıca karakteristik özelliklerini şöyle tespit eder (Garaudy, 2018, s. 89):

1. Üç yüz yıl içinde üretilen kimi hadislerle, Kur'an'ın evrensel mesajını bölgeciliğe ve yerel tarihsel bir çerçeveye hapsedmek.
2. Şeriat'ın evrensel ve uluslar üstü anlayışının yerine onu özel durumlara ve tarihsel koşullara özgü dar bir çerçeveye sığdırmak. Gerçekte mülkün sahibi sadece Allah'tır²¹, bilen sadece Allah'tır. Bu temel prensip ve anlayışlar ile devleti yönetenlerin her türlü ilahi hak iddiaları, dogmacılıkları ve her türden tamamlanmış ve mükemmel bilgiye sahip olma anlayışları bizzat vahiy tarafından reddedilmişti. Ancak bu anlayış terkedildi. Şeriat, birkaç ayetin

²¹ Mülkün ve yönetimin yalnız Allah'a ait olduğu Kur'an'da pek çok ayette ifade edilmiştir: Al-i İmran 3/189; Maide 5/17-18; A'raf 7/158; Nur 24/42; Zümer 39/44; Casiye 45/27; Fetih 48/14; İslam literatüründe Mülk ve devlet yer yer eş anlamlı olarak da kullanılır. Dolayısıyla burada da devletin sahibi yalnız Allah'tır ve yönetici kimse kendine böyle bir mülkiyet izafe edemez anlamı da vardır.

lafzi yorumuna indirgenerek belli bir dönemin tarihselliğine hapsedildi. Şeriat bundan böyle, hırsızlık, miras ve kadının yeri ve konumuyla ilgili birkaç ayetin lafzi yorumuna indirgendi. Oysaki bunlar, o prensiplerin kendilerine uygun bir cevap verdiği belli bir tipteki toplumlara yönelik özel durumlardı.

3. Kimi kurallara lafzen bağlı kalınarak, kuralları bağlamından ve ilkelerden kopararak yeni edinilen servetler, hırsızlıklar ve riba uygulamaları meşrulaştırılmış, zekâtтан kaçırılmıştır. Küçük hırsızlara el kesme cezası verilirken, büyük hırsızlar cezasız kalabilmiştir.
4. Siyasi ve sosyal alanda İslami düşüncenin yozlaşması, *şûranın* iptal edilmesiyle kendini gösterir. Maverdi'nin *şûrayı* halifenin görevleri arasına koymaması bu süreci başlatmıştır.
5. Bütün tutucuların üstadı olan İbn Teymiyye'nin hukuki çölleşme ve ille de düzeni koruma kanaati yeni sıkıntılar yaratır. Onun tarafından İslam'ın içselleştirilmesin ve İslam'ın sevgi boyutlarının en üst temsilcilerinden biri olan İbn Arabi diğer önemli tasavvufçularla birlikte mahkûm edilir. Hukukçular giderek daha fazla lafızcı olur.
6. Buradan çıkan en olumsuz sonuç, lafızcılığın yarattığı adeta donmuş, fosilleşmiş bir fıkıh anlayışıdır. İslam tarihinin ilk üç asrına ve Ortadoğu toplumlarına yönelik özel şerhler, şerh üzerine şerhlerle birlikte yüzyılların tortusuyla fosilleşmiş hüküm ve fetvalar, mahiyeti ve tarihi ne olursa olsun her topluma uygulama iddiasını taşırlar.

Garaudy bu süreçte kritik rol üstlenen ve bu olumsuz gelişmeleri bir ekol haline getiren kişiler olarak Ahmed İbn Hanbel'i, onun öğrencisi İbn Teymiyye'yi ve onun ardılı olarak Adülvehhab'ı zikretmektedir (2018, s. 93). Bu süreçten sonra, “*insanlar arasında adaletle hükmet*”²², “*mülk ve yönetim Allah'ındır*”²³, “*bir kavmin efendisi, ona en iyi hizmet edendir*”²⁴ anlayışları yerini, “Allah'ın yer yüzündeki gölgesi” anlayışına bırakmıştır.

²² Nisa 4/58

²³ Al-i İmran 3/189; Maide 5/17-18; A'raf 7/158; Nur 24/42; Zümer 39/44; Casiye 45/27; Fetih 48/14;

²⁴ Acluni, Keşfü'l-Hafa, 2:463

Garaudy, İslam uygarlığının bugün içinde bulunduğu üçüncü içsel çöküş nedenini İslamcılık anlayışı olarak kaydeder. Ona göre yobazlık nasıl ki bütün dinlerin hastalığı ise, *İslamcılık* da İslam'ın hastalığıdır. Gerçekte ilk yobazlık Batı sömürgeciliği ile başlamıştır. İslamcılık ise buna karşı bir tepki olarak gelişmiştir. Sadece İslamcılık değil, Çin kültür devrimi dahi Batı'ya karşı bir tepki olarak görülmelidir (2018, s. 93).

İslamcılığın derin kaynakları 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmakta ve akımın öncüsü Afgânî, önemli iki araştırma yolu açmıştır; a. Kur'an'ın yeni bir okuması ile İslam'ın hem siyasal hem de manevi olarak canlanması; b. salt maddeye ve birikime odaklanan değil insanın nihai amaçlarına da onu adapte eden yeni bir modernlik anlayışının yaratılması gerekmektedir. Bunun için de bir birlik (tevhid) doktrini ile İslam'ın tenkitçi düşüncesi ve içtihat geleneği canlandırılmalıdır (Garaudy, 2018, s. 99).

Ancak İslam'ın tepkisi haklı, uyguladığı yöntem yanlıştır. İslamcılık bugün bu noktalardan hayli uzak ve İslam'ın hastalığı halini almıştır. Şeriatı mevzuatla karıştırmıştır. Oysaki şeriat Allah adına açık, ebedi ve evrensel bir ahlak yoludur. Her devirde, o zamanın sorunlarını çözmek için bir ilham kaynağıdır. Ancak ne yazık ki bu ilham kaynağı mevzuatla karıştırılmıştır. Tarihsel olan (mevzuat) evrensel olanın (şeriat) yerine geçmiştir.

Bu nedenle bugün nasıl ki geçmiş dönemdeki fakihler kendi zamanlarının sorunlarını çözmek için içtihat etmişlerse, günümüzün Müslüman toplumlarının alimleri de kendi zamanlarının sorunlarını yine içtihat ilkesiyle çözmek durumundadır. Bireylerin ve toplumların yeniden inşası için de evrensel insani/İslami değerlerden hareket etmek gereklidir. Çünkü İslami olan aynı zamanda insani olandır (Dikkaya & Kanbir, 2019, s.552).

Değerler tarihsel değil evrensel olunca Kur'an'ın amacına ancak o zaman ulaşılacaktır. Çünkü şeriatın dinamik olması toplumsal değişimin zorunluluğundan gelmektedir. İslam iktisadi çalışmalarının vadettiği çalışma alanı, ancak bu minvalde anlam kazanacaktır: Değişen toplumsal yapının ihtiyaçlarına cevap veren, İslami ilkeler çerçevesinde oluşturulmuş, dinamik ve güncel ekonomi politikaları bu amaca hizmet edecektir.

Öte yandan İslam uygarlığının geçmişte geliştiği dönemlere bakıldığında içe kapandığı değil dışa açıldığı ve farklı kültürlerden Kur'ani bir yaklaşım ile faydalanılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu nedenle bugün İslam uygarlığının içe kapanmak yerine kendi kimliğini koruyarak dışa açılması ve yeni bir modernlik anlayışına kavuşması gereklidir. Yoksa Batı uygarlığının kör bir taklidi, İslam toplumlarının gelişmesi için gerekli zemini kazandırmak yerine toplumun özündeki değerleri yok edecektir. Garaudy'nin dediği gibi, İslam'ın geleceği, Batı'nın geçmişinde aranmamalıdır (2018, s. 107). Bu minvalde İslam'ın geleceği, İslam'ın akılcı ve yenilikçi değerlerinde aranmalıdır.

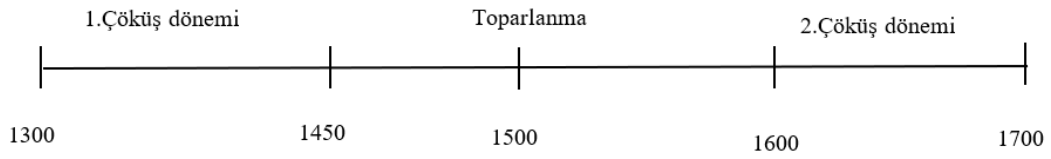
2.4.2. Dışsal Nedenler

Müslüman toplumların sosyo-ekonomik gelişme sorunlarına dair nedenleri sadece içsel faktörlerle açıklamak resmin bütünü görmemize engel olacaktır. Bu bilimsel açıdan da eksik bir yaklaşımdır. Sezgin İslam uygarlığının bilim ve uygarlıkta geri kalmasının nedenleri konusunu açıklarken bu olayın İslam'ın bizzat kendisi ile ilgisinin olmadığını kaydetmektedir. Ona göre İslam, bilim ve uygarlığın gerilemesinin sebebi değildir. Gelişme süreci bir defa kendi dinamiğini oluşturmuş ve uygun koşullarda yolunu bulmuş ise dinin bir kültür dairesinde bilimlerin ilerlemesini tehdit etmesi çok zordur (2014, s. 250). Kaldı ki İslam düşünce birikiminin bir bilimsel araştırma ve uygarlık oluşturma vizyonu temel olarak varlığını koruyordu.

İslam toplumlarının geri kalmışlığının dışsal faktörleri arasında iki temel nedenden söz edilebilir. Bunlar savaşlar ve yeni deniz yollarının keşfi ile başlayan sömürgecilik faaliyetleri olarak gruplandırılabilir. Savaşların yarattığı etki kaçınılmaz olarak genişleyen bir uygarlığın harcama ve enerjisini farklı bir yöne sevk edecektir. Bu savaşlar, Haçlı seferleri ve Moğol istilasıdır. Bunların arkasından yeni deniz yollarının keşfi ve sömürgecilikle zirveye ulaşan Avrupa'nın artan etkisi gelecektir.

Hodgson, İslam uygarlığının gerileme ve çökmesiyle ilgili tarihlendirmede iki dönem üzerinde durmaktadır. Ona göre İslamlaşmış uygarlığın ilk çöküşü 1300-1450 döneminde meydana gelmiştir. Bu dönem hem Moğol istilasına hem de tarımsal verimliliğin azaldığı bir dönemdir. Daha sonra 1500'lerde bir toparlanma meydana

gelmiştir. Ancak İslam dünyasının eski görkemini ve bugünkü güçlüklerle kıyaslanan sorunları asıl zeminini ikinci çöküş dönemi meydana getirmiştir. İslam dünyasının ikinci bozulma dönemi 17.ve 18.yüzyılda başlamıştır. Bu, oluşmuş olan yeni dünyanın tarihsel bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır ve bugün İslam dünyasının içinde bulunduğu durumun temel nedeni bu son dönemden kaynaklanmaktadır (Hodgson, 2017b, s. 433).

Şekil 2: İslam Uygarlığının Gerileme ve Çökme Dönemleri

Kaynak: Hodgson'un açıklamalarından hareketle oluşturulmuştur.

Sezgin de paralel bir görüşe sahiptir. Ona göre de İslam uygarlığının yaratıcılığı 1550'lerden itibaren gevşemeye başlar ve 17.yüzyıl artık duraklamanın başladığı bir dönemdir (2014, s. 245).

Bu gelişmelerin başında ilk olarak 1095 yılında başlayan ve sekiz defa gerçekleşen Haçlı seferlerinden söz etmek gerekir. Bu seferler 1291 yılına kadar sürmüştür. Bu süreçte Avrupalılar hep kazançlı çıkan taraf olmuştur. Bununla birlikte savaşlar İslam uygarlığını hem ekonomik açıdan zayıflatıyor hem de bilimsel ilerlemenin akışını yarılıyordu. Özellikle Filistin gibi kutsal mekanların istilası, İslam dünyasının merkezine hançer saplamak anlamına geliyordu. Bu olumsuz süreç İslam dünyasında yeni başarıların ve kitapların, dolayısıyla bilginin yayılmasını zorlaştırıyordu. Öte yandan, seferler sırasında karşılaşılan yeni savaş teknikleri (çarklı büyük tatar oku, dengeli mancınık, ateşli el silahları, el bombaları ve çelik yay vb.) elli yıl içinde Haçlılar tarafından tevarüs edilmiş ve Avrupa'nın ilerleyen dönemlerde artan yayılmacılığı için önemli bir zemin oluşturmuştu (Sezgin, 2014, s. 250).

Moğolların İslam coğrafyasını işgali ve uygarlık merkezlerini tahribi esasen 1216 yılından itibaren başlamıştı. En son 1258 yılında Bağdat'ın, Moğol ordularının

komutanı Hülagü tarafından alınması ile diğer önemli uygarlık merkezlerinin işgaliyle tahribin boyutları artmıştır. Bağdat'ın işgali ve Abbasi halifeliğinin sona ermesinin İslam uygarlığı üzerinde yarattığı etkiler çok yıkıcı olmuştur. Moğollar, Bağdat ve çevresinde eşine az rastlanır bir katliam yapmıştır. Bu katliamda öldürülen insan sayısının 200 bin ile 1 milyon arasında olduğu kaydedilmektedir. İstila sonucunda hem insan, hem tarih, hem de kültürel uygarlık büyük bir yıkıma uğramıştır. Cami ve kütüphaneler tahrip edilmiş, kitaplar Dicle nehrine atılmıştı; o kadar ki nehrin günlerce mürekkep renginde aktığından söz edilmiştir (Acar, 2016, s. 39; Yuvalı, 1998, s. 474).

Bu önemli olay İslam uygarlığının gelişme sürecinin rotasını kaydıran, siyasi, iktisadi ve askeri sonuçlar doğurarak kaderini derinden etkileyen çok önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bugün Türkiye, İran, Irak, Suriye ve Arap Yarımadası olarak bilinen bölgelerdeki eyaletlerin ekonomik ve sosyal yapılarının çökmesindeki rolü büyüktür. Bu saldırının daha batıya doğru ilerlemesini Memluk devleti durdurmuştur. Komutan Baybars'ın önderliğindeki Memluk orduları 1260 yılında *Ayn Calut savaşı* ile Moğolları yenmiş ve yıkım ve istilanın Mekke, Medine ve Kudüs gibi önemli merkezlere ulaşması engellenmiştir. Artık hilafet Mısır'daki Memluk devletinin egemenliğinde Kuzey Afrika'ya taşınmak durumunda kalmıştır. Bu gelişmeler o döneme kadar İslam uygarlığının ortaya koyduğu büyük birikimin kaybolmasına neden olmuştur (Acar, 2019, s. 63).

Hodgson bu sürece tarımsal yapıdaki verim kayıplarının da eşlik ettiğini ifade etmektedir (2017b, s. 453). Özellikle bu dönemde Ortadoğu'da bir kuraklık meydana gelmeye başlamaktadır. Müslümanlar sahip oldukları etkili tarımsal sulama organizasyonu ile bu sürecin yıkıcı etkilerinden korunabilmekteydiler. Acar'ın da kaydettiği gibi yaşanan savaşlar ve istilalar bu etkin sulama tekniklerinin ve organizasyonlarının sürdürülebilirliğini de ortadan kaldırmıştır. Bu da özellikle tarımsal ekonominin çöküşü açısından önemli bir etken olmuştur (Acar, 2019, s. 64).

Osmanlıların 1453'e doğru genişleyen hakimiyetleri, bir toparlanma dönemine işaret etmiştir. Doğu Roma'nın başkenti Konstantinopolis'in fethedilmesi akabinde İslam imparatorluğu yeni bir güç temerküzü elde etmişti. Ancak 15. yüzyıla gelindiğinde Batı Avrupa'da kapsamlı gelişmeler olmuştur. Akdeniz'in doğusundan gelen baskıya karşı önemli tepkiler ortaya çıkmaya başlamıştır. 1488'de Portekizliler ümit burnunu

geçmiş, 1492’de Kolomb Hindistan’a ulaşmak için denize açılmıştır. Daha 1300’lerden beri Yahudiler’in İngiltere, Fransa ve Almanya’dan kovulmaları ile başlayan gelişmeler, İspanya’da önemli bir iktidar değişikliğine kadar uzanmıştır. 1492 yılında İspanya’daki son Müslüman kalesi olan Granada’nın düşmesinin yarattığı güç kayması, ilerleyen yıllarda merkezin Batı olduğu bir dünya sistemi oluşturmuştur.

Osmanlı ise 16. yüzyıldan itibaren, sahip olduğu vergiye dayalı üretim tarzını ve katı, kontrolcü devletçi, sosyalizm benzeri ekonomik yapısını sürdürmekte hayli zorlanmaya başlamıştır. Tarihin bu dönemde Osmanlı ile Avrupa adeta zıt yönlerde doğru akma iradesi gösteren iki nehir gibi durmaktadır. Eğim bariz bir şekilde Avrupa’dan yana meyillidir. Çizakça Osmanlı ekonomik sisteminin bir *proto-quasi (ön-yarı) sosyalizm* olduğunu kaydetmektedir. Bölgede Moğol akınları sonrasında oluşan konjonktür, sürekli savaş ve hayatta kalma temeline dayanmaktaydı. Zamanla İslam coğrafyasının kapitalist ekonomileri ön sosyalist ya da sosyalizm benzeri yapıya dönüşmek durumunda kalmıştı. Geniş çaplı, tutarlı ve kalıcı fiyat kontrolleri uygulanıyor, mülkiyet hakları kısıtlanıyor ve hatta özel mülkiyetin müsadere edilmesi yaygın uygulamalar olarak gözleniyordu. Bütün bunlar sosyalist nitelikli uygulamalardır (Çizakça, 2014, s. 154).

Çizakça, İslam uygarlığının Haçlı ve Moğol saldırıları neticesinde yaşadığı büyük kısıkaca verdiği tepkinin merkezileşme, askerileşme olduğunu kaydetmektedir. Hem Memluklerde ve hem de Osmanlılarda yaşanan bu eğilim ticaretin ve ekonominin rekabetçi piyasa yapısından çıkarak daha fazla tekelleşmeye ve devlet kontrolüne girmesine neden olmuştur. Klasik İslami kapitalizm zayıflamış ve devletin ekonomideki kontrolü artmıştır. Piyasa bozucu müdahaleler, mülkiyet haklarına yönelik ihlaller hem Mısır ekonomisi için hem de daha sonra Osmanlılar da dahil İslam uygarlığının gelişimi için yıkıcı etkileri olan bir süreci başlatmıştır (Çizakça, 2014, s. 153).

17. yüzyıla doğru gelindiğinde güç kayması sonucunda batı ve orta Avrupa ülkeleri İslam uygarlığının bilimsel ve politik güç önderliğini devralmaya başlamışlardı (Sezgin, 2014, s. 251). Bugün içinde bulunulan konjonktürün esas belirleyicisi olan dönüşümü bu son dönemde aramak gereklidir. Bu durum, hem İslam

coğrafyalarındaki gerileme ve hem de Batı'nın güçlenmesi ile birlikte ona eşlik eden kolonileştirme faaliyetleri “ölümcül” bir örtüşmeye işaret etmektedir.

Müslüman toplumların bugün içinde bulundukları azgelişmişliğinin İslam inancının temel paradigmaları ve ilkelerinden kaynaklanmadığı, aksine bu paradigmalar ile sosyal ve ekonomik hayat arasında açılan mesafe ile bir çöküş süreci yaşandığını ileri sürmek tarihsel gerçekliğe daha uygun görünmektedir. Dolayısıyla bu geri kalmışlığın sömürgecilikle olan bağlantıları görülmeden etraflıca anlaşılması mümkün değildir.

Sömürgeci devletlerin yönetimi altındaki ülkelerde, yabancıların doğal ve insani kaynakları yağmaladıkları harcıalem bir bilgidir. Fakat buradaki kilit unsur İslam toplumlarının içinde bulunduğu atalet sürecinde ortaya çıkan sömürgeciliğe “savunmasız” bir şekilde yakalanmış olmalarıdır.

Bugünkü gelişmiş ülkelerin 15. yüzyıldan itibaren özellikle yeni kıtaların keşfi ile başlayan merkantilist yayılmacılığı ve sömürgeciliği, geri kalmışlık yazını açısından temel argümanlardan biridir. Fakat bunun yanında bu ülkeler bir yandan kolonyalizm uygularken diğer yandan kendi sanayilerini korumacılıkla geliştiriyorlardı. Hatta sömürgeciler uluslararası pazar rekabetinde serbest ticaret ilkelerini bir tarafa bırakarak sabotaj ve saldırıdan tutun da uyuşturucu ticaretine kadar toplumsal örgütlenmeyi/yapıyı bertaraf edecek pek çok uygulamadan da çekinmemişlerdir.

Sömürgelerin önemli bir kısmı son yüzyılda bağımsızlıklarına kavuştuklarında, Batılıların destekledikleri dikta rejimleri tarafından yönetilmiştir. Özellikle İslam coğrafyasında gücü ele geçiren bu diktatörler, İslam'ın çok kültürlü toplum düzeni kurma ve birlik olma prensibinin aksine, etnik ve dini ayrılıkları istismar etmişlerdir (Askari, 2014, s. 191). Kabilevi kimlik taşıyan unsurların egemenliği ile Arapların devletsiz bir kabile toplumu oldukları devirlerin kimlik anlayışı hâkim kılınmış ve yapay uluslar yaratılmıştır. Etnik ve etno-dini gruplar kristalize edilmiştir. Son yüz yılda Suriye, Irak, Ürdün, Lübnan gibi tarihte hiç olmayan devletler kurulmuştur. Son tahlilde İslam'ın doğuşundan itibaren devlet adına edinilen tarihi birikim ve tecrübe un ufak edilmiştir (Kurşun, 2013, s. 15).

Bu da İslami gelişmenin ihtiyaç duyduğu, barışçı, kurallı ve kurallara riayet eden, kaynaklara ulaşmada ve onu kullanmada eşit haklara sahip olarak hem bireysel hem de toplumsal gelişmeyi sağlayacak İslam anlayışını ortadan kaldırmıştır.

Genel bir değerlendirme yapıldığında, İslam ülkelerinin ve diğer AGÜ'lerin geri kalmışlıklarını tek yanlı bir nedensellikte açıklamak sosyal gerçekliğin bütününe yansıtmayacaktır. Geri kalmışlık hem içsel ve hem de dışsal faktörlerin birlikte ürettiği bir olgu olarak görülmelidir. Meseleyi tamamıyla emperyalist sömürü ve yayılma ile açıklamak yeterli olmadığı gibi, tamamıyla Müslüman toplumların yozlaşması ve basiretsizliği temelinde açıklamak da yeterli ve doğru bir yaklaşım değildir. Gerçeklik ikisinin arasında bir yerdedir.

2.5. İSLAMİ GELİŞME YAKLAŞIMI

İslam dininin temel kaynaklarından elde edilen ilkeler bir sosyal ve iktisadi gelişme anlayışına kaynaklık etmektedir. Bu çalışmanın da iddiası İslam'ın teorik çerçevesi ve ilkelere dayalı bakış açısının gelişme stratejisini motive edici bir kaynak olduğu yönündedir. Gerçekte gelişme de geri kalmışlık da insanların davranışlarının neticesinde ortaya çıkmaktadır. Gelişen de geri kalan da insanların ilkeler, değerler çerçevesinde oluşturdukları toplumsal yapıdır. Toplumlar gelişip daha yüksek yaşam standartlarına kavuştuğunda da başarı İslam'a ait değil; geri kalmışlık ve yoksulluk sorunlarıyla baş başa kaldıklarında da başarısızlık İslam'a ait değildir. Bu sürecin tüm sorumluluğu bireyler ve toplumlara aittir. İslam inancı başarı ve başarısızlıkla ilgili tüm süreçlerde insanların sorumluluğunun başat ve belirleyici olduğunu kaydetmektedir.

2.5.1. İslam'da Gelişmenin Teorik Çerçevesi

İslam inancında gelişme, insana yaratıcı tarafından verilen bir görev olarak yer almaktadır. İslami gelişme anlayışının ilkesel temeli Kur'an-ı Kerimde şöyle yer almaktadır:

"(...) sizi topraktan yaratan ve yeryüzüne yerleştirerek burayı imar ve umran ile görevlendiren O'dur."²⁵

Ayette ifade edilen *umran* kavramı medeniyet ve kültür oluşturmak olarak ifade edilebilir. İnsanoğlu yeryüzünün hem fiziksel olarak imar edilmesi için hem de bir uygarlık ve medeniyet (umran) geliştirmesi için görevlendirilmiştir. İlk çağlardan itibaren insanlığın macerası bir gelişim seyri, bir umran yolculuğudur. İnsanoğlunun elinde tuttuğu mızrağın bugün bilgisayarın klavye tuşlarına dönüşmesi yönüyle bakıldığında uygarlık maddi boyutuyla büyük bir gelişme göstermiştir. Ancak bu gelişmenin manevi ve insanlık değerlerini koruma ve yaşatma anlamındaki konumu tartışmalıdır.

Allah insanın, yeryüzünde kendisinin halifesi olarak yaratılmış olduğunu bildirmektedir.²⁶ Bu insana verilen büyük bir sorumluluktur. Burada İslam'ın insan anlayışı ortaya çıkmaktadır. İslam, insan konusunda ferdiyetçi değil, şahsiyetçi bir yaklaşım ortaya koyar. İnsan, kafasını kuma gömer gibi salt kendi çıkarları ve hayatına odaklı bir yaşam süremez. İktisadın meşhur tanımlamasına nazire yapılacak olunursa, İslam'da insan bir *homoeconomicus* değil *homoislamicus*'tur. Bu İslami insan, Allah'a kul (el-abd) ve O'nun yeryüzündeki vekilidir (halifetullah fi'l-arz) (Nasr S. H., 1994, s. 21). Şahsiyetçilik ise iyi niyet ve sorumluluktan meydana gelir (Tabakoğlu, 2013, s. 451). İslam, aşkın bir otorite tarafından belirlenmiş davranış ölçütlerine göre, kişinin eylemlerinin sorumluluğunu üstlenmesi anlamına gelmektedir (Hodgson, 2017a, s. 108) İnsan önce kendisinden, daha sonra hemcinslerinden, diğer canlı türlerinden ve bütünüyle tabiatın kendisinden, bir halife ve cüzi irade sahibi bir varlık olarak sorumludur.

Fakat bu sorumluluğu yerine getirebilmesi için yaratıcı, insana akletme gücü, imkân ve kapasite vermiştir. Üretebilme kapasitesi ile donatılmış insan, sosyal bir varlık olarak birbirine muhtaç kılınmıştır.

Umran kelimesi, İbn Haldun'un (1332-1406) Mukaddimesindeki en önemli kavramlardan biridir. Hatta kendisinin o büyük eseriyle ilk defa kurmuş olduğunu

²⁵ Hud 11/61

²⁶ "Ben, yeryüzünde bir halife yaratacağım" Bakara 2/30; "Sizi yeryüzünde halife yapan ve verdiği nimetler hakkında sınavdan geçirmek için bazılarınızın derecesini diğer bazılarınızdan üstün kılan O'dur. "Enam 6/165 ve diğer ayetler (Araf 7/129; Yunus 10/14, 73; Neml 27/ 62; Kasas 28/21; Fatır 35/39)

ifade ettiği bilimin adının “*umran bilimi*” olduğunu ifade etmiştir. Kitabını da umranın açıklanmasına hasretmiştir denilebilir. İbn Haldun Mukaddime’de, Allah’ın insanlar vasıtasıyla dünyayı imar ettiğini kaydeder. Ancak insanın öncelikle hayatta kalabilmesi ve sonra bu vazifeyi yerine getirebilmesi ancak, yardımlaşma ve iş bölümü ile mümkün olabilecektir (İbn Haldun, [1374] 2017, s. 127).

Bugün çağdaş iktisat kuramı açısından da Smith’in yazdıklarına bakıldığında da insanların bir araya gelerek organize olmaları, iş bölümü ve uzmanlaşma ile gelişme sağlanmaktadır. Bu şekilde organize olmuş bir ekonomide emek faktörü kendisinin birey olarak tek başına üretebileceğinden katbekat fazla ürün üretmekte ve ihtiyaç fazlası olan bu ürünler hem iç hem de dış ticaret yoluyla ülkenin zenginliğine kaynaklık etmektedir (Smith, [1776] 2006, s. 12).

Kısaca yukarıda izah ettiğimiz bu süreç İbn Haldun’un ve hatta Gazzali’nin (ö.1111) yazdıklarında da kayda geçmiş düşüncelerdir. İbn Haldun ekmek üretimi için gerekli olan eşyaların fırıncıdan çok başka uzman kişilerce üretildiğinden, hatta buğday ekiminde kullanılan alet ve edevatın dahi yine başka uzman kişiler tarafından üretilmek durumunda olduğunu ifade eder. Ancak bu iş bölümü sayesinde buğday ve ekmek üretimi mümkün olabilecektir. Benzer şekilde Gazzali de iş bölümü ve uzmanlaşma üzerinde durmuş ve toplu iğne üretimini örnek vermiştir. Üretim artışına neden olduğunu anlatırken verdiği toplu iğne örneğinin aynısı ondan 665 yıl sonra Adam Smith’in *Ulusların Zenginliği* kitabında tekrar edilmektedir.²⁷

İslam inancında Hz. Muhammed’in şu hadisi gelişme açısından bir yön göstermektedir: “*İki günü birbirine eşit olan ziyandadır.*”²⁸ Dolayısıyla insan sürekli olarak gelişmek ve hem kendini hem çevresini ve hem de toplumunu değiştirmek ve geliştirmek durumundadır. Zamana karşı aynı kalmak, değişmemek, stabil olmak anlayışı İslam inancı açısından kınanan ve istenmeyen bir tutumdur. Bu anlamda

²⁷ Fuat Sezgin, Müslüman ilim insanlarının yazdıklarının 10. yüzyıldan itibaren Latinceye ve diğer batı dillerine çevrildiğini ve bu çevirilerin Müslüman İspanya, Sicilya ve Güney İtalya, Bizans üzerinden Batı dünyasına aktarılmış olduğu belirtilmektedir (Sezgin, 2014, s. 187-243). Bu aktarımda yazılanların önemli bir kısmında anti-arabizmin etkisiyle kimi zaman yazarların isimleri kullanılmamıştır. Oweis, Smith’in bu kaynakları Oxford üniversitesi kütüphanesindeki çalışmaları sırasında okumuş olma ihtimalinden bahsetmektedir (Oweiss, 1988). Müslüman iktisatçıların iktisat düşüncesine yaptıkları katkılar ve ürettikleri bilgiler ile Batı dünyası arasındaki ilişkiler açısından bkz. (İslahi, 2017).

²⁸ Alcuni, II,305

İslam inancının “muhafazakâr” olmadığını yani mevcut durumu ya da statükoyu korumak yerine bilakis onu daha iyiye yönlendirmesi gerektiğini anlıyoruz.

Bu anlayış, İslam anlayışının temelde bir gelişim perspektifine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sadece bir sözden ibaret değildir. İslam medeniyeti ve bilimi 8. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar bu anlayışı bilim, sanat, kültür ve iktisatta hayata geçirmiştir. Batı uygarlığı denilebilecek bir uygarlık henüz ortaya çıkmamışken, Doğu²⁹, ekonomisi ve sosyolojisi ile güçlü bir uygarlık oluşturmuştur. Bu uygarlığın Batı uygarlığının maddi medeniyetinin oluşumuna olan katkısı konusunda geniş bir literatür vardır.

İslam düşüncesi gelişme anlayışına yabancı olmadığı gibi, kimi İslam alimleri de, toplumların ve devletlerin zaman içindeki gelişmelerinin seyri hakkında da fikir üretmişlerdir. Örneğin İbn-i Haldun, Mukaddime’de toplumların beş aşamalı bir gelişme evresinden geçtiklerini kaydetmiştir. Bu aşamalar, 1.fetih ve başarı, 2.istikrar sağlanması ve kendini yüceltme, 3.iktisadi büyüme ve büyümenin ürünlerinin alınması, 4.memnuniyet ve uzlaşma, 5.savurganlık, israf ve çöküş aşamalarıdır (İbn Haldun, [1374] 2017, s. 370-373).

Bu tespitler Haldun’un döneminin çok ilerisinde bir bilim insanı olarak genel yasalar tespit etmekteki basiretini gösterdiği gibi, gelişmeye yönelik bir perspektif de sunmakta ve gelişmeyi sonlandıracak olan devletin yıkılmasına neden olacak olan faktörleri de ifade etmektedir.

21. yüzyıl eşiğinde Müslüman toplumlara bakıldığında, özelde Türkiye’de toplumsal değişme devam etmektedir. Küreselleşme ve onun getirdiği ekonomik ve kültürel değerler, toplumları geçmiş on yıllara nazaran daha da seküler hale getirmektedir. Verili durumda seküler kalkınma teorilerinin ve ekonomi politikalarının da uygulanması bu değişme çerçevesinde olağan bir durum olarak görülebilir. O halde bu kuramlara alternatif bir İslam ekonomisi ve onun gelişme teorisine ihtiyaç var mıdır, sorusunun cevaplanması gereklidir.

²⁹ Hodgson “Batı” ile “Doğu” (veya “Şark” [Orient]) kavram çiftlerinin gerçekte “Avrupa” ile “Asya” kavram çiftinin bir başka versiyonu olduğundan bahisle bu tip kategorilerin Batılı etnik-merkezci bir yanlısamayı pekiştirdiğini ifade eder. Aynı şekilde, Uzak Doğu, Orta Doğu, Yakın Doğu gibi kavramlar da aslında Avrupa’ya göre tarif edildiğinden dolayı Avrupa-merkezci kavramlardır. Hodgson bu tip terimleri sakıncalı ve hatta saçma bulmaktadır. Bu tip terimlerin “Doğu” terimini üreten Batılı etnik-merkezçiliğin bir tezahürü olduğunu kaydeder (Hodgson, 2017a, s. 80,98).

Toplumsal değişme Müslüman ölkelerde de sekülerleşme yönünde ilerlese de seküler iktisat anlayışının dünya sorunlarına, ulusal ve uluslararası ekonomik ve sosyal sorunlara, azgelişmiş ölkeler sorunlarına beklenen düzeyde çözüm getiremediği görölmektedir. Bu kuramlar Batılı ölkelerin gelişme sorunlarını büyük ölçüde çözmüş gibi görünse de bu ölkelerin gelişme ve sanayileşme süreçleri, kalkınma teorilerinden yaklaşık yüz yıl önce olgunlaşma sürecinde idi. Kapitalizm var olan bir ekonomik gidişin adıydı. Önce gelişme teorilerinin üretilip sonra da buna uygun politikaların uygulandığı bir sürecin adı değildi. Klasik iktisat yaklaşımı, -çok ciddi merkantilizm eleştirileriyle birlikte- kısmen yürümekte olan bir ekonomik düzen içinde geliştirilen teorilerdi ve onların antitezleri ve varyasyonları günümüze kadar genişçe bir iktisadi literatür oluşturmuştur.

Bu minvalde, ikinci dünya savaşı sonrası ortaya çıkan modernist kalkınma teorileri de azgelişmiş dünyanın sorunlarına yönelik olarak üretiliyordu. Ancak gelişmiş ölkeler ile azgelişmiş ölkeler arasındaki mesafe kapanmadığı gibi, bağımlılık ilişkileri de bu modellerin uygulanmasını müteakip devam ediyordu.

Bu nedenle İslam iktisadı ve İslami gelişme çalışmaları Müslüman ölkeler iktisatçılarının kendi sorunlarına kendi kaynaklarından çözüm bulma arayışının bir parçası olarak önemli ve değerli görünmektedir.

İslami gelişme anlayışının, geleneksel iktisada bir alternatif olma çabası, İslam iktisadının sunduğu imkanlardan kaynaklanmaktadır. İslam iktisadı çalışmaları tabiri caizse bir *apoloji*³⁰ değildir. Bilimsel bir öneriler seti ve çalışma alanı olma iddiasındadır. Ekonominin iki temel yönü olan üretim ve bölüşüme ve ayrıca üç temel kesim olan kamu kesimi, özel kesim ve hane halkının ekonomik davranışlarına getirdiği yaklaşımlar, farklılıklar içeren bir iktisat ve gelişme anlayışı ortaya koyma amacındadır. Üretimin ve gelişmenin ulusal ve uluslararası finansmanının faiz yasağı esasına dayalı olması, yatırımların ortaklık temeline dayanması, ahlaki bir piyasa ekonomisi anlayışı, tüketim ve mülkiyet yorumu, gelişme sürecini bir dizi sosyal politika seti ile desteklemesi gelişmeye İslami yaklaşımın getirdiği açılımların kısa başlıklarıdır.

³⁰ Apoloji tabiri, ilk dönemlerde Yahudiler ve kafirlerin (Gentiles) yaptıkları saldırılar ve suçlamalar karşısında Hristiyanlığı savunma amaçlı olarak yapılan konuşma anlamına gelmektedir. Burada amaç teolojik olarak dinin savunusu için argümanlar üretmektir. Apolojiler daha sonra İslam'a, Müslümanlara, Protestanlara karşı yazılmaya başlanmıştır (Tarakçı, 2005, s. 136).

Askari (2014) “İslam’da Ekonomik Gelişim” adlı çalışmasında İslam’ın gelişme anlayışının üç boyutlu olduğunu kaydetmektedir. Bunlar, kişisel gelişim, yeryüzünün fiziksel gelişimi ve her iki boyutu da içine alan insani dayanışmanın gelişimi. Kişisel gelişim insanın bu dünyada temel fiziksel ihtiyaçlarının karşılanması ile maddi olarak bir refaha ulaşmasının yanında manevi olarak olgunlaşıp kemale ermesi anlamına gelmektedir. Yeryüzünün fiziksel gelişiminden, Kur’an’da *imar etmek* şeklinde bahsedilmektedir. Buradan, Allah’ın insana bahşettiği üretim faktörlerine ulaşmada eşitliğin sağlanması ve onları kullanarak mal ve hizmet üretmek ve onlardan istifade etmek anlaşılmaktadır. İnsani dayanışmanın sağlanması da İslam düşüncesinde gelişmenin ilk iki boyutunun yarattığı bir sentezdir. Bütün Müslümanlar kardeştir. Bu kardeşlik bilinci içinde bir ümmet oluşması hedeflenmektedir. Burada, ulusal ve uluslararası dayanışmayı hedef alan büyük bir toplumdan bahsedilmektedir.

Nasr (1989), “Islamic Economics: Novel Perspectives” adlı çalışmasında, İslam dininin diğer dinlerden ontolojik manada ayrıştığını kaydetmektedir. Bu ayrışma İslam’ın, toplum, ekonomi, siyaset ve devletle olan ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Ona göre İslam kapitalizmden de sosyalizmden de farklıdır. İslam’ın kendine has bir ekonomik sistemi bulunmaktadır. Bu kendine özgülük temel inanç değerlerinden kaynaklanmaktadır. Değişim Allah’ın elindedir ve döngüseldir. İnsan, Allah’ın yeryüzündeki halifesidir. Tevhid, adalet ve iki dünya arasında dengenin korunması temel inanç öğretileridir.

Ahmad (1980) “Economic development in an Islamic Framework” adlı çalışmasında, İslami bakış açısından kalkınma olgusunu şekillendiren temel değişkenleri şöyle sıralamıştır:

1. İslami kalkınma, kapsayıcı bir yapıya sahiptir. Bu kapsayıcılık, ahlaki, ruhsal ve madde boyutların birlikteliğini gerektirmektedir.
2. Kalkınma sürecinin odağında insan vardır. İnsan kalkınma sürecinin kalbinde yer almaktadır. Çünkü kalkınma insanın yaşadığı fiziksel, sosyal ve kültürel çevrenin geliştirilmesi demektir.
3. İslami bir kalkınma, çok boyutluluk içeren bir faaliyettir.

4. İslami kalkınma nicel ve nitel boyutlar arasında bir denge kurmaya çalışır.
5. İslami kalkınma, Allah'ın insanlara verdiği kaynakları etkin kullanmayı ve bunları adaletli bir şekilde dağıtmayı esas alır.

Platteau (2008), “Religion, Politics and Development: Lessons From the Lands of Islam” adlı çalışmasında, gelişmenin sağlanabilmesinin dini reforma bağlı olmadığını kaydetmektedir. Ona göre, siyasi ve ekonomik reformların yapılması yeterli olacaktır. Buna paralel olarak bölgenin sosyal ve kültürel özelliklerine duyarlı ve Kur'an'ın özüne uygun din anlayışının tesis edilmesi gelişme açısından önemli görülmektedir.

Capra (2002) “İslam ve Ekonomik Kalkınma” adlı çalışmasında, seküler gelişme anlayışları olan kapitalizm ve sosyalizmin adil bir kalkınma sağlamaktan uzak olduğunu yazmaktadır. İslami dünya görüşü yeni bir kalkınma anlayışı ortaya koymaktadır. Bu anlayış tevhid, hilafet ve adalet çerçevesinde oluşmaktadır. İslami kalkınma anlayışının amacı salt maddi gelişme değil onunla birlikte manevi gelişmedir. Bu iki gelişme sonucunda toplumlar felahı yakalayabilecektir. Bu nedenle İslam iktisadi gelişme anlayışının temeline kaynağını Kur'an ve Sünnet'ten alan ahlaki bir zemin yerleştirmektedir.

Hasan'ın (1995) “Economic Development in Islamic Perspective” adlı çalışmasına göre İslami kalkınma anlayışı, tek boyutlu kalkınma anlayışına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu kalkınma anlayışında insanın dünyevi ve uhrevi olmak üzere iki boyutu vardır. Dünyevi olan boyut maddi varlıkları üretir iken uhrevi olan boyut ahlak ve insani değerleri oluşturmaktadır.

Khan (2017), “İslam İktisadına Giriş” adlı çalışmasında, dünyadaki tüm ülkeler açısından eksik olan kalkınma amacının felah olduğunu kaydetmektedir. Bu amaçla uygulanacak stratejinin unsurları, temel ihtiyaçların sağlanması, altyapının inşası, yerel kaynak kullanımı, gelir dağılımı adaletinin sağlanması, manevi gelişme programı ve engellilere ayrıcalıklı uygulamalardır.

İslam, değerler sisteminden hareketle bireysel, sosyal ve ekonomik yaşamı tasarlayan bir dindir. İnananlardan yaşamını ve davranışlarını, İslam'ın donattığı değerlere göre düzenlemesi talep edilir. İslam olanı değil olması gerekeni vazetmektedir. Bu

nedenle toplumsal değişim anlayışı da bireylerin ahlak, değer ve vicdan temelli bir dūşünsel donanım ile sosyal ve ekonomik hayata katılmaları gerektiği dūşüncesine dayanır. Değişim bireylerin kendilerinden başlamalı ve toplumsal alana yansımalıdır.³¹ Aksi halde hiçbir değişim kalıcı olmayacak ve toplumu istenilen iyi bir yaşam (felah) sonuca ulaştıramayacaktır.

Marksizm'in ve materyalizmin toplumsal değişme anlayışı alt yapıya üretim ilişkilerini koyduğu gibi onun belirlediği üst yapıya da sosyal, siyasal ve entelektüel alanı yerleştirir. Marx'a göre, insanların varlığını belirleyen şey bilinçleri değildir; aksine bilinçlerini belirleyen şey, maddi koşullar ile çerçevelemiş toplumsal varlıklarıdır (Marx, 2005 [1859], s. 39). Marksizme göre yapılması gereken, kapitalizmin yarattığı toplum ve insan modelinin sorgulanması ve yıkılmasıdır.

Ancak, Marksizm gibi, tepeden inme devrimsel sosyal değişim ve toplum mühendisliği yaklaşımları İslami gelişme anlayışına göre kabul edilemez bir durumdur. İslam insanın kör ve amaçsız bir maddi temel üzerinden belirlenmiş bir varlık olmasını değil, tam tersi hayatı değerler/ilkeler üzerinden inşa etmesi ve kendi özüne/ruhuna/fitratına uygun sosyal ve ekonomik düzen yaratması gereken bir varlık olarak konumlandırır. İnsan düşünür, tasarlar, hayaller kurar ve içinde bulunduğu maddi koşulları değiştirmek için çaba gösterir. Yani maddi koşullara değerlerle donanmış insan biçim verir.

Marksizm'in tarihsel materyalist anlayışına göre insanın belirlenmiş bir özü olmadığı gibi, insan içinde bulunduğu maddi koşulların ürünüdür. Ancak İslam düşüncesi insanın bir özü/ruhu/fitratı olduğu üzerinde durur. İnsan daha yaratılır iken ona yaratıcının *ruhundan üflenmiş*³² bir *fitrat üzere yaratılmıştır*.³³ Ancak insan maddi koşulların esiri olarak bu fitrata aykırı yaşadığı sürece felaha ulaşamayacaktır. O halde İslam'a göre, insan değerler üzerinden kendisini yeniden inşa etmeli ve toplumu da ekonomisi ve sosyal yapısı ile yeniden bu değerler üzerinden kurmalıdır. Bu nedenle, İslam'da altyapı bilinç ve dūşünsel alandır. İnsanların eylemleri, iş yapma tarzları bu bilinç çerçevesinde şekillenmelidir. İslam olanı değil olması gerekeni ortaya koyar. İnsanlar Allah'ın ve insanlığın yolu olan ortak iyi, adalet, tevhit değerleri ile donanımlı olarak toplumsal yaşama katılmalı ve hem bireysel

³¹ Rad 13/11

³² Hicr 15/28; Secde 32/9, Sad 38/72

³³ Rum 30/30

gelişmelerine hem de insanlığın gelişmesine katkıda bulunmalıdır. İslami gelişme anlayışı olan ile olması gerekeni ayırt eder. Çünkü insanlar inandıkları/düşündükleri gibi yaşamıyorlar ise, yaşadıkları gibi inanmaya/düşünmeye başlarlar.

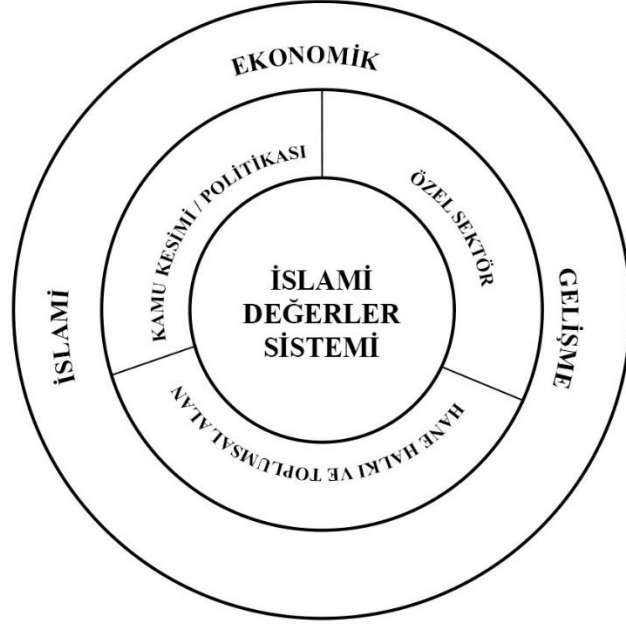
İslam bireylerden, ritüel olan ibadetler yanında sosyal ve ekonomik yönü olan ibadetler ve davranışlarda bulunması talep eder. Kur'an-ı Kerimde inanç/değerler ve davranışlar arasındaki ilişki ağaç metaforu ile anlatılır. *Güzel söz bir ağaç gibidir. Kökleri sağlamdır ve ondan dallar semaya uzanır ve güzel meyveler verir.*³⁴ Buradaki benzetmelerde, inanç ve değerler ağacın kökü ve dalları, davranışlar ise onun meyveleridir. Kökü sağlam olan inanç, iyi davranışlar (salih amel) doğuracaktır. Kur'an-ı Kerim'de iyi davranışlar sürekli iman ile birlikte zikredilmiştir (Altıntaş, 2015, s. 157). Düşünce ve davranış arasındaki ilişki sıkça vurgulanmış ve önce düşünce sonra davranma sıralamasına dikkat çekilmiştir. Allah tüm insanlardan güzel düşünüp güzel davranmalarını istemiştir³⁵. İnsanlar sözü dinlemeli ve en güzeline uymalıdır.³⁶

Aşağıda yer alan Şekil 2'de İslamî ekonomik gelişmenin unsurları yer almaktadır. Bu unsurların merkezinde İslami değerler sistemi yer almaktadır. Burada gelişme bir merkezden hareket ederek çevreye yayılmakta ve bütün unsurlarıyla birlikte tamamlanmaktadır.

³⁴ İbrahim 14/24,25

³⁵ Bakara 2/195, 236, Al-i İmran 3/134, 148, Maide 5/93, En'am 6/84, A'raf 7/56,161, Tevbe 9/100,120, Yunus 10/26 ve diğer ayetler.

³⁶ Zümer 39/18

Şekil 3 İslami Gelişmenin Unsurları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur

İslami değerler sistemi, insanoğlunun tüm faaliyet alanlarında ve ekonomik aktörler arasında referans alınması gereken merkezi oluşturmaktadır. İslami gelişme anlayışı değer/ilke merkezli bir gelişme anlayışına dayandığı için diğer alanlar bu merkezi ilkeleri baz alarak kendi faaliyet alanlarında eylemde bulunacaklardır. İnsanlar bu ilkelere bağlı kalacak ve bu değerleri benimseyecek, Kur'an'ın tabiriyle *düşünecek, akıllarını kullanacaklardır*³⁷. Bundan sonra sahip oldukları potansiyel, davranış ve yaşam tarzlarında eyleme dönüşecektir. Dini terminolojiyle iman ve amel bütünlüğü sağlanmış olunacaktır.

İslam, inanç/değer ile davranış arasındaki ilişkiyi bu şekilde kurmuş olduğu için bu ekonomik davranışlar için de belirleyicidir. İslam'ın ortaya koyduğu değerler,³⁸ bir ülke ekonomisini oluşturan temel karar birimleri açısından da referanstır.

İslam'ın sahip olduğu adalet ve hilafet anlayışı ve bunlardan oluşan diğer değerler, en başta bireylerin kendi içlerine, vicdanlarına ve akıllarına yöneliktir. Bir *toplumu oluşturan bireyler ancak kendileri bireysel olarak değişir ise o zaman toplum*

³⁷ Bakara 2/242, Al-i İmran 3/318, En'am 6/32,151 ve diğer ayetler

³⁸ Bu ilke ve değerlerin neler olduğu, "değer merkezli gelişme anlayışı" başlığı altında ayrıca incelenecektir.

*değişecektir.*³⁹ Dolayısıyla Kur'an'ın hitabı tek tek bireyler düzeyindedir. Bu hitap ve onun gerekleri konusunda da bir zorlama yoktur⁴⁰. Özgür seçim ve irade temelli bir düşünce sistemi temel alınmıştır. İslam'da ekonomik gelişme, toplumu oluşturan halk, firmalar ve kamu yöneticilerinin ilke ve değer bazlı iş yapma tarzlarının yarattığı bir bütündür.

Din üzerinde zorlamanın olmamasının, ayrıca sosyolojik ve iktisadi bir anlamı da vardır. Bu da İslami açıdan din kavramının muhtevasıyla ilgilidir. İslam dini bir “*tapınak dini*” yani sadece belli bir mekânda yapılan ibadetlerden oluşan bir din değildir. İslam toplumsal yaşamın içinde var olan ve insanlar arası ilişkileri adalet, zulmün ve sömürünün önlenmesi, kul hakkının yenmemesi, infak ve paylaşımın sürekli güncel bir değer olarak ağırlığının hissedilmesi, faiz yasağı, girişim özgürlüğünün sağlanması, kaynaklara ulaşmada fırsat eşitliğinin sağlanması, gelir dağılımının adaletli olması, kaynakların israf edilmeden kullanımı, gibi önemli düzenleyici önermeleri olan bir dindir. Bu itibarla kaynağı ilahi olan bir takım fıkıh uygulamalarıyla toplumsal hayatı düzenleme iddiası olan bir dindir.

Ancak bütün bu önermelerin “dinde zorlama yoktur” anlayışı ile ele alınması önemlidir. Yani İslam'ın ekonomik önermeleri sadece Müslümanlar için değil, tüm insanlar için iyinin ve doğrunun ne olduğunu ortaya koyar. Ancak bunun tercihini insanların özgür iradelerine bırakır. Bu anlamda tepeden inme ve toplumsal talebi ve meşruiyeti olmayan bir toplum mühendisliği anlayışının İslam'ın kurmak istediği sosyal düzen içinde yeri yoktur. Adil, dengeli ve sömürünün olmadığı bir gelişme ve felah toplumu bireylerin bu yöndeki toplumsal talepleriyle mümkün olacaktır. Aksi halde tarih bize kalkınmaya, gelişmeye yönelik tepeden inme ile zorlayıcı ve toplumların halihazırda varolan değerleriyle uyuşmayan politikaların, bireylerin ve toplumun değerlerinde ve davranışlarında yerleşmediğini ve sönüp gittiğini göstermektedir.

Şekil 2'deki üç kesimin de birbirlerine karşı çift yönlü etkileri vardır. **Hane halkını** oluşturan bireylerin temel İslami değerler çerçevesinde yaşamaları, kendi aralarındaki ve diğer iki kesim ile (kamu ve özel sektör) ile olan ilişkilerini de bu temel İslami değerler çerçevesinde düzenlemesi gerekmektedir. Kamu ile olan

³⁹ Rad 13/11

⁴⁰ Bakara 2/256

ilişkilerinde yöneticileri şûra temelli ve bugün adına demokrasi dediğimiz bir seçim süreci ile belirlemelidir. Bu sürece adaletli bir şekilde dahil olmalı, kamu kesiminin etkinliğini denetmeli, gerektiğinde adalet talebi ile yönetime müdahale edebilmelidir. Vergi, zekât ve benzeri yükümlülüklerini doğru ve tam bir şekilde yerine getirmesi gerekmektedir. **Kamu kesiminde** yönetici ve bürokratların da yönetim anlayışında bu ilkelere bağlı olması, adaletle riayet ederek ve tevhit prensibi ve ondan doğan ilkelere uygun yönetim faaliyetlerinde bulunmaları gereklidir. Vatandaşlarının güvenliğini sağlama, onlar arasında dinsel, etnik ya da kişisel yakınlık anlayışlarına dayalı olarak ayırım yapmama, emanet edilen yetkileri suiistimal etmeme, atamalarda liyakat esaslarına uygun davranma, ortak iyi anlayışıyla kamu yönetimini etkin bir şekilde yürütme, gibi uygulamalar hep bu değerler sistemine bağlıdır.

Müslüman toplumların yöneticileri geçmişte Kur'an ve Sünnet ile çelişen bazı yönetim uygulamalarında bulunmuşlardır. Ancak bu toplumlarının gelişmesi gibi bir sorun bugün hâlâ söz konusu ise, artık toplumların ve yöneticilerinin geçmişte ve bugün hâlâ devam eden değerlerden azade uygulamaları artık terk etmeleri elzemdir. Yöneticiler her türlü nepotizmden uzak durmalıdır. Aynı zamanda kimi İslam ülkelerinde devam eden irsi yöneticilik anlayışının İslam'ın şûra prensibine ve sünnete uygun olmadığı artık üzerinde tartışılarak zaman kaybedilmesi gereken konular olmadığı da ortaya çıkmış olması gereklidir. Yöneticilerin aynı zamanda halkın efendisi değil hizmetkarı oldukları bilinciyle iş yapmaları gereklidir.

Hane halkının, özel kesim ile de ilişkilerinde de bu ilkelere odaklı olarak davranmalıdırlar. İslami bir ekonomi öncelikle ortaklık temelli bir üretim anlayışını baz almaktadır. Yani çalışanlar zamanla firmaların ortağı haline gelmeli ve sermayenin tekelleşmesinin değil tam tersine tabana yayılması İslam'ın birikim ve tekelleşme karşıtı anlayışının sonucudur. Çalışanın ücretinin tespitinde adalet ilkelerine riayet edilmeli ve rekabet baskısı nedeniyle hem firmaların geçim olanaklarının olmadığı düzeyde ücret vermeleri, hem de yedek işsizler ordusu nedeniyle çalışanların bu düzey ücretleri kabul etmek zorunda kalmaları İslami adalet ve diğer sosyal değerler sistemi açısından sorunlu alanlardır. Ücretlerin temel ihtiyaçların karşılanması ile bireylerin manevi gelişimine imkân sağlayacak bir düzeyde refah sunabilmesi elzemdir. Yoksa insanların sadece zorunlu ihtiyaçlarını

karşıladıkları ücret düzeyleri İslami gelişme açısından kabul edilebilir bir düzey olmasa gerektir.

Hz. Peygamber, *işçinin ücretinin alın teri kurumadan verilmesi gerektiği* söylemiştir.⁴¹ Hak edilmiş olunan adil ücretin zamanında mutlaka ödenmesi gerektiğini bir görev olarak firmaların üzerine yüklenmektedir. Eğer ücret ödenmez ise “*Allah, tuttuğu işçiden tam iş aldığı halde, ücretini vermeyenin ahirette hasmı olacaktır*”.⁴²

Benzer şekilde çalışanların da iş yaptıkları kuruluşlara karşı sorumlulukları vardır. İslam’da işin kime yapıldığına göre ikili bir ayırım söz konusudur. Toplumun geneline yönelik yapılan kamusal işlere ecr-i müşterek, özel bir firmaya yönelik yapılan işlere de ecir-i has denmektedir (Sırım, 2016, s. 304). Her iki halde de çalışanlar da İslami değerler ekseninde işi zamanında yapmaları, işin gereklerine göre layıkıyla yerine getirmeleri onların temel yükümlülükleridir. Bu konuda Hz. Peygamber “*Allah işinizi sağlam ve iyi yapmanızdan hoşnut olur*”⁴³ diyerek bunu vurgulamıştır.

Özel sektör İslami değerler sistemi çerçevesinde ahlaki bir piyasa ekonomisi çerçevesinde üretim ve hizmet faaliyetlerine devam edecektir. Bu süreçte toplum ve doğal çevre sağlığına zarar verecek olan faaliyetlerden ve doğal kaynakların aşırı kullanımından kaçınılması gereklidir. Aynı zamanda topluma karşı hile, stokçuluk, tekelcilik, vergi kaçırma gibi sömürücü uygulamalardan özellikle kaçınılması gereklidir.

İslami bir ekonominin, bu süreci takip edebilmek adına tarihsel tecrübesi vardır. Hisbe kurumu bu tip denetimler yapan bir kurumdu. O nedenle Kamu otoritesinin İslami değerleri referans alarak özel sektörün hem tüketiciyi sömürmesine engel olma, hem de doğal kaynakların korunması açısından denetleyici rolü sürekli olacaktır. Kamunun bu görevini yerine sağlıklı getirebilmesi, özel sektör ile “yakın” ilişkiler kurmasına da bağlıdır.

⁴¹ İbn Mace, Rehin, 4

⁴² Buhari, İcare, 10

⁴³ Beyhaki, Şu’abu’l-iman IV, 334

İslami değerler temel alındığında kamu otoritesinin niteliğinin böylesi ilişkilere cevaz vermemesi elzemdir. O nedenle kamu otoritesinin açık, şeffaf ve hesap verebilir bir şekilde faaliyetlerini sürdürmesi ileride içeriği tartışılacak olunan meşveret ilkesinin gereğidir.

Bu genel teorik çerçeve ışığında, İslami bir gelişmenin sağlanması için gerçekleştirilmesi gereken amaçlar şunlar olacaktır;

1. İnsanın bir bütün olarak gelişimi; *maddi ve manevi bütünlüğünün* korunması; *özgürlüğünün*, temel ekonomik ve siyasal hak ve hürriyetlerinin garanti altına alınması; kalıcı toplumsal barışın ve huzurun sağlanması,
2. Öncelikli alanlarda *üretimin artırılması*; gıda ve zaruri temel ihtiyaçların üretimi, savunma araçlarının üretimi; temel mal ve hizmetlerin üretiminde kendine yeterliliğin sağlanması,
3. *Hayat kalitesinin yükseltilmesi*; istihdam olanaklarının artırılması,
4. Geniş, tabana yayılmış ve etkin bir *sosyal güvenlik sisteminin* kurulması ve sürdürülmesi
5. *Mülkiyetin* tabana yayılmasının sağlanması; ortaklık temelli üretim yapısının, gelir ve servetin artışının adil bir çerçevede dağılımının sağlanması,
6. Suç oranlarının düşürülmesi ve *iç barış ve huzur* ortamının kapsamlı sosyal ve ekonomik politikalar ile sağlanması,
7. *Eğitim imkanlarına* ulaşmada koşulları ve kadın erkek fırsat eşitliğini sağlayacak sosyal politikaları yürürlüğe koymak,
8. Ahlaki kuralların ve kurumsal çerçevenin sağlamlaştırıldığı bir *piyasa ekonomisinin* geliştirilmesi; müdahaleci, müsadereci ve güç temerküzü yaratıcı devlet uygulamalarının ortadan kaldırılması anlamında *ekonominin sivilleşmesi*,

9. *Sosyal adaletin gözetilmesi, güçsüz ve zayıf kesimlere, engellilere yönelik pozitif istihdam ayrımcılığı sağlanması, çalışamayacak durumda olanlara temel insani ihtiyaçlarını yeterli düzeyde karşılayabilecekleri imkanların sağlanması,*
10. Sosyal politikalarda devletin uygulayacağı temel ihtiyaçlar yaklaşımına paralel olarak, *sivil toplumun da gelişmesini sağlamak, vakıf temelli sivil toplum yapılanmasını destekleyerek sosyal yardımlarda etkinliğin sağlanması*
11. Ekonomide faiz sömürsünün azaltılması için *İslami finans sisteminin yaygınlaşmasının sağlanması,*
12. Ekonomik gelişmenin üzerindeki *vergi yükünü optimum* oranda tutacak düzenlemeyi sağlamak, toplum üzerindeki dolaylı vergi oranlarını minimum düzeylere indirmek,
13. Ahlaki bir piyasa ekonomisinin yerleşebilmesini sağlayacak ilkeli bir *rekabet ortamı* yaratmak,
14. *Bölgesel dengenin* gözetilmesi, dengesiz nüfus dağılımının azaltılması, kırsal ve kentsel alanlardaki nüfus dengesizliğinin yarattığı çetrefilli sorunların azaltılması ve bu amaçla etkin teşvik sistemi yaratılarak kırsalda istihdam olanaklarının artırılması,
15. *Kentsel mikro tarım uygulamaları* ile kır/kent ayrımının oluşturduğu tarımsal üretim atıkların kırsala geri dönüşümü sorununun görece azaltılması,
16. Sorumluluk ve emanet temelli gerçekçi ve uygulanabilir bir *çevre koruma* programının sürekli yürürlükte kalması,
17. *Müslüman ülkeler arasındaki ekonomik ve sosyal dayanışmanın* güçlendirilmesi ve diğer ülkeler ile de karşılıklı fayda temelli ilişkiler geliştirilmesi.

İslami gelişme için sıraladığımız bu çerçeve, kaynağını İslam'ın temel iktisadi ve sosyal felsefesinden almakla birlikte, günümüz toplumlarının Müslüman olsun veya başka dinden olsun, gelişme ihtiyacına cevap verebilecek “modern” bir anlayış ortaya koyabilir.

2.5.1.1. Gelişme, Refah ve Felah İlişkisi

İslam'ın iktisat anlayışı için ekonomik faaliyetin ulaşacağı maddi ilerleme bir amaç değil, insanın refahını, mutluluğunu, kurtuluşunu sağlayacak olan bir araçtır. İslam iktisadi açısından gelişmenin nihai amacı, insanın mutluluğa, refaha ve felaha ulaşmasını sağlamaktır. Bu amaç sadece gelişmenin maddi yönleri ve makroekonomik göstergeleriyle gerçekleştirilemez.

İslami gelişmenin odak noktası insandır. İnsanın mutluluğu ve refahının sağlanmasıdır. Kur'an-ı Kerim'de, “*O Allah'tır ki yeryüzündekilerin tümünü sizin için yarattı.*” denmektedir.⁴⁴ O nedenle İslam iktisadi da insanı temel alır. Gelişmenin salt maddi değil manevi boyutlarıyla insanın selametine katkı sağlaması elzemdir. Bu temel bakış açısı, İslam iktisadının pozitif değil, insani ana bir amaca odaklanmış normatif bir yaklaşımı benimsemiş olduğunu göstermektedir. Bu en başta İslam iktisadının ve onun gelişme anlayışının konvansiyonel iktisat yaklaşımından ayırmaktadır.

Çağdaş kalkınma planları teknik hesaplamalar ve tekniklerle doludur. Ancak bu planlar ve onlarla ilgili yapılan şeyler, o ülke nefes alıp veren, alışveriş yapan, çalışan, gülen-ağlayan, yani maddi ve manevi tüm boyutlarıyla o ülke vatandaşlarıyla, insanla ilgili olduğuna dair en ufak bir işaret dahi vermemektedir. Bütün bu süreçte gözden kaçırılan en önemli nokta insandır. İslam'ın odak noktası ise insandır. Bu nedenle, bütün planlama süreci insanoğlunun gelişimine odaklanmalıdır (Khan, 2017, s. 106).

Zaim, iktisadi kalkınma meselesini incelerken de sadece maddi unsurlara ve göstergelere odaklanılmasının hata olduğunu belirtmektedir. Bir o kadar da önemli olan insanların kurtuluş noktası, iç dünyası ve mutluluğudur. İktisadi kalkınma

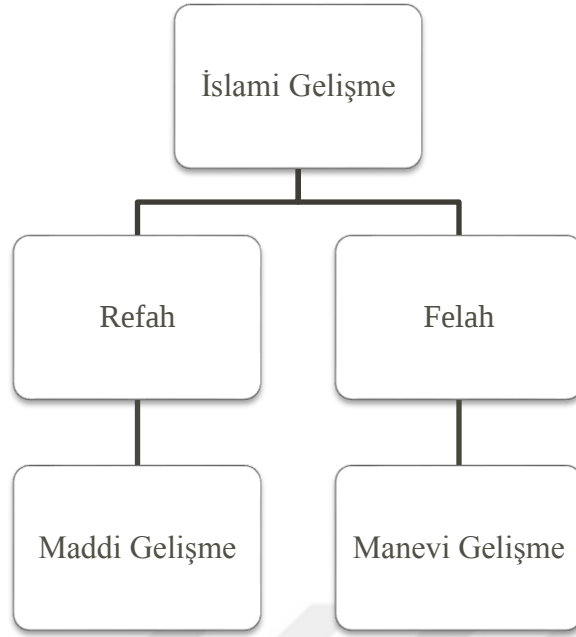
⁴⁴ Bakara 2/129

meselesinde hareket noktası da burası olmalıdır. Başlangıç da son da insandır ve her şey insanda başlayıp bitmektedir. O nedenle iktisadi kalkınma konusu insan unsurundan başlamalıdır (Zaim, 2019, s. 6). İslam'ın gelişme anlayışı, insanın maddi ve manevi dünyasının birlikteliğini temel alır. İnsanı salt materyalist bir maddi temelle ele almaz. İnsanın mutluluğu, huzuru, mutmain olması, gelişme sürecinin önemli bir parçası olarak ele alınır.

Ancak salt makro göstergelere odaklanıldığında bu yapılamaz. Mutluluk üzerine yapılan kimi uygulamalı çalışmalarda bireylerin yıllık gelirlerinin belli bir seviyeden sonra insanı mutlu etmediğini ortaya koymuştur. 2018 Yılında Nature Human Behavior dergisinde yayınlanan ve dünya genelinde 1,7 milyondan fazla kişi üzerinde yapılan bir araştırmaya göre, bireylerin yılda 60.000 ile 75.000 dolar arasında kazanmaları halinde, “gelir doygunluk noktasına” ulaştıkları ve duygusal refah içinde oldukları görülmüştür (T.Jeb vd., 2018, s. 33). Benzer bir çalışma 2008-2009 yıllarında, 450.000 Amerikalı üzerinde yapılmış ve benzer sonuçlar elde edilmiştir. Orada bulunan gelir doygunluk noktası da yıllık, 75.000 dolar olmuştur (Chowdhry, 2006).

Bir noktadan sonra insanın daha fazla gelir elde etmesinin, onun mutluluğuna bir katkı sağlamadığı ortaya çıkmaktadır. Görünen o ki bir yerden sonra gelirin ve maddi tüketimin marjinal faydası azalmaktadır. Bu da ihtiyaçların sonsuzluğu varsayımı ve bu yolla insanın sonsuz bir tüketici ve haz avcısı olarak konumlanmasının ne kadar yanlış bir insan varsayımı olduğunu göstermektedir.

Maddi gelişme, İslami gelişmenin olabilmesi için gereklidir ama yeterli değildir. Bu gelişmenin refahla ve felah ile meydana gelmesi gerekir. Refah, büyümenin yanında temelde gelir dağılımı adaleti ile sağlanabilecektir (Zaim, 2019, s. 6,7). Eğer gelir dağılımı önemsenmeden büyüme ile kalkınmanın sağlandığı öne sürülür ise bu refah getirmeyen bir durumdur. Oysaki kalkınma refah ile birlikte olmalıdır. Ancak o zaman bir gelişmeden söz edilebilecektir. Bir ülkenin İslami anlamda ekonomik gelişmeyi sağlamış olabilmesi sadece maddi kalkınma göstergelerine bağlı değildir. İnsanların refaha ve felaha da ulaşmış olmaları gereklidir. Bu da manevi gelişmenin de sağlanmasına bağlıdır.

Şekil 4 İslami Gelişmenin Boyutları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur

İslami gelişmenin en önemli unsurlarından biri maddi gelişmede adaletin temel değer olmasıdır. Bunun yanında insanın değerleriyle manevi gelişimine odaklanmasıdır. Şekil 3'te bu iki sürecin birleşerek felahı ve refahı oluşturması gösterilmektedir. Gerçek bir mutluluk ve refah durumunun olabilmesi hem maddi gelişmeye hem bunun gelir dağılımı adaleti başta olmak üzere adaletli bir biçimde gerçekleşmesine ve eşanlı olarak insanların bireysel olgunlaşmasını ve gelişmesini de içine alacak şekilde toplumun manevi gelişmesini de sağlaması gereklidir. İnsani salt maddi kaynaklarla mutluluğa ve kurtuluşa eren bir varlık olarak tanımlamaz İslam anlayışı. O nedenle, temel ihtiyaçlar ve adalet içinde maddi refahın sağlanması önemlidir ama yeterli değildir. İnsanın manevi gelişimi de İslami gelişme anlayışında olmazsa olmazdır. Salt maddi kaynaklar ile ulaşılan seviyenin İslami anlamda bir gelişme olması söz konusu değildir.

Bir ülkede kişi başına düşen gelir ve diğer insani gelişme bileşenleri değişmese bile, sadece daha adaletli bir gelir dağılımı sağlandığında, bozuk gelir dağılımındaki durumuna göre İslami anlamda daha fazla gelişmiş olacaktır.

Bu noktada, literatürde birbirinin yerine kullanılan gelir dağılımı adaleti ile gelir dağılımında eşitlik kavramlarının aynı şey olmadığını kaydetmemiz gerekmektedir.

Bu iki kavramın birbirinden net olarak ayırt edilebilmesi burada kritik önemdedir. Adalet kim ne kadar çalışıyor, emek harcıyor, gelire katkı sağlıyor ve dolayısıyla hak ediyor ise onu kazanması anlamına gelmektedir. *İnsan için yalnızca emeğinin/çalışmasının karşılığı vardır.*⁴⁵

Eşitlik ise, gelirden tüm bireylerin, çalışma, çaba ve katkı düzeylerine bakılmaksızın aynı payı olması demektir. Bu bakımdan iki kavramın birbirinden farkı çok büyüktür ve adalet, eşitlik demek değildir. Dolayısıyla ahlaki bir piyasa ekonomisinde adalet adına eşit gelir dağılımından söz edilemez. Adaletli gelir dağılımı, ekonomik kesimlerin, GSYH üretimine yaptıkları katkıya göre gelirden pay almaları olacaktır.

Nitekim Kur'anı Kerim'de, *Allah rızıkta, kiminizi kiminize üstün kılmıştır,*⁴⁶ demektedir. Bir başka yerde, *“Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz paylaştırdık. Ve onların kimine kimini derecelerle üstün kıldık ki, bazıları bazısını tutup çalıştırsın. Rabbinin rahmeti, onların derleyip topladıklarından daha hayırlıdır”*⁴⁷ denmektedir. Bu hem gelirin bir noktaya kadar eşsiz dağılımının kabul edilebildiğini hem de sınıfsal farklılıkların olağan olduğunu ortaya koyan bir yaklaşımdır.

Bununla birlikte zengin kesimler ile yoksul kesimler arasında aşırı uçurumun olması, toplumsal huzursuzluk yaratma potansiyeli barındırdığından dolayı bu açıklığın belirli bir dengede tutulmasında yarar vardır. Bunu sağlamak için de üst gelir grubundan Müslümanlara, muhtaçlar ile paylaşma (infak), bir sorumluluk olarak verilmiştir. *O mal ve nimetler yalnız zengin olanlar arasında dönüp duran bir kudret aracı olmamalıdır.*⁴⁸

İslam iktisadında, özelde İslam'ın gelişme yaklaşımında, uygulanacak tüm politikaların sosyo-ekonomik adalet üzerindeki nihai etkilerini göz önünde bulundurmak zorunluluğu vardır. Bu zorunluluk kaynağını Kuran'ı kerimden almaktadır.

Felah, mutluluk, manevi iyilik durumu, İslam'ın refah anlayışının ulaşmak istediği bir noktadır. İslami gelişmeye yakın bir toplum, daha mutlu insanların olduğu bir

⁴⁵ Necm 53/39

⁴⁶ Nahl 16/71

⁴⁷ Zuhuruf 43/32

⁴⁸ Haşr 59/7

toplum olarak tespit edilebilir. Burada hayata bakış açısındaki anlam ve amacın ne olduğu önemlidir. Hayatı sadece maddi bir doygunluk ve tüketim zamanı olarak kurgulamak İslam'ın gelişme perspektifinde yer almamaktadır. 21. yüzyılda tüketim toplumu boyutuna ulaşmış gelişmiş toplumların bireylerinin manevi amaçlarının, mutluluklarının ne düzeyde olduğu önemlidir. Örneğin depresyon ilaçlarının ya da uyuşturucu maddelerin kullanımı konusu da bununla ilgilidir. Freud uygarlığın bedeli nevrozla ödenir derken kuşkusuz içinde bulunarak analiz ettiği Batı toplumlarından bahsediyordu. O halde manevi gelişme ve onun bir ifadesi olan felah İslami gelişme anlayışının ikinci temel boyutudur.

İslam düşüncesinde **felah**, sözcük anlamı olarak dünya ve ahiret mutluluğu anlamına gelmektedir. Kişinin dünyada elde edeceği başarı, mutluluk, huzur ve ahirette ulaşacağı ebedi kurtuluş ve saadeti ifade etmektedir. Ancak bunun sağlanması için ferdin dini ve ahlaki yükümlülüklerini yerine getirmesi gereklidir. Râgıp el-İsfahâni felahı dünyevi ve uhrevî olarak ikiye ayırmıştır. Dünyevi anlamda felah, dünya hayatını güzelleştiren uzun ömür, zenginlik, şeref ve bunlarla ulaşılan mutluluktur. Uhrevî manada ise ölümsüz bir ömür, tüm temel ihtiyaçların karşılandığı bir varlık, insanın şerefli bir varlık olarak tekamülü ve cehaletten kurtulmuş bir ilim içinde olmasıdır. Kuran insanların felaha ulaşabilmesini namaz kılmak gibi dini ibadetlerini yerine getirmenin yanı sıra şunlara bağlamaktadır; kişilerin kendilerine ihsan edilen nimetlerden başkalarını faydalandırmaları, faiz yememeleri, zulüm ve haksızlık etmemeleri, hayırlı işler yapmaları⁴⁹ (Bebek, 1995, s. 301).

İslam düşünce ve iman temelinde insanların bu hasletlere sahip olmasına önem verirken aynı zamanda bunların hayata geçirilmesine, salih amele, dinin sunduğu pratikleri uygulamaya da önem vermiştir. O nedenle felah sadece teorik bir kategori değil aynı zamanda pratik bir yönü olan bir durumdur. İslam'da “*güzel düşünüp güzel davranma*”⁵⁰, ilmiyle amel etme yani teorinin ve pratiğin bir arada olması önemlidir. Kur'an-ı Kerimde bu konuya çok sık vurgu yapılmakta, tekrar üstüne tekrar edilmektedir. Düşünce ve davranışın birlikte olması ve birbirini tamamlaması istenmektedir. İslam tarihinde daha ilk yıllarda ortaya çıkan Mutezile ekolü,

⁴⁹ Bakara 2/2-5; Al-i İmran 3/ 104, 130; Enam 6/21, 135; Yusuf 12/ 23; Hac 22/77

⁵⁰ Bakara 2/195, 236; Al-i İmran 3/134, 148; Maide 5/93; En'âm 6/84; A'raf 7/56, 161; Tevbe 9/100, 120; Yunus 10/26; Hud 11/115; Yusuf 12/22, 36, 56, 90; Nahl 16/30, 90, 128; Hac 22/37; Kasas 28/14; Ankebut 29/ 69; Lokman 31/ 22; Ahzab 33/ 29; Saffat 37/ 105, 121,131; Zümer 39/ 10, 34, 58; Necm 53/ 31;

Müslümanca bir eylemin, inancın ayrılmaz bir parçası olduğunu ve bu nedenle insan iradesine vurgu yapan bir anlayışı temsil etmektedir (Aktay, 2014, s. 19).

Dolayısıyla İslam'da bir bütünlük anlayışı ve denge vardır. Dünya ve ahiret, iman ve amel, din ve dünya, bilim ve din gibi kategoriler dikotomik değil, tamamlayıcı ve birbirine bağlı birbirini bütünleyen kategorilerdir. İslam inancı Hristiyanlıkta olduğu gibi "*Sezar'ın hakkı Sezar'a, tanrının hakkı tanrıya*"⁵¹ şeklinde bir din ve dünya ayırımına gitmemektedir. İslam bütünlük bir yaşam kurgulamaktadır. Bu nedenle İslam'da seküler bir dünya anlayışı yoktur. Bu çerçevede din ve ekonomi birbiri içine geçmiş ve birbirine bağlı kategorilerdir.

Refahın en önemli bileşeni adalettir. Bir ülke iktisadi anlamda kalkınmış ancak gelir dağılımı ve refah anlamında başarısız ise İslami anlamda gelişmiş bir toplum özelliği göstermez. Kalkınmanın makro göstergeleri açısından örneğin kişi başına düşen gelir düzeyleri benzer ya da aynı değerlere sahip iki ülke ele alındığında, gelir dağılımı daha adil olan ülke diğerine göre İslami açıdan daha gelişmiş bir ülkedir. Buradan hareketle gelir dağılımı adaleti ve bütünüyle adalet olgusu İslami gelişmenin olmazsa olmaz bir boyutudur.

2.5.1.2.İslami Gelişmede Piyasa ve Devletin Rolü

İslam iktisadı, adalet temeli üzerine bina edilmiş bir devletin, temel bir kurum olarak ekonomide yer aldığı bir yaklaşımdır. İslam inancında devlet temel bir kurumdur. Kuran'ı Kerim'de Müslümanlara, Allah'a, Peygambere ve "sizin gibi mümin olan yetki ve otorite sahiplerine" itaat edilmesi gerektiği⁵² anlatılmaktadır. Bu nedenle İslam inancında meşru bir otorite olarak topluma dayanan ve toplumun iradesiyle oluşmuş bir adalet devletine itaat farzdır (Tabakoğlu, 2019, s. 110). Devlet iktisat politikalarına yön verdiğinden dolayı, İslam iktisadının gelişme teorisi devletin piyasada düzenleyici ve denetleyici bir kurum olarak vazgeçilmezliğini ortaya koymaktadır.

Gelişme sürecinde, devlet müdahalelerinin yoğunluğu ve güç temerküzü aynı zamanda kimi kesimleri kamu kesimi imkanlarını suiistimal ederek rant elde etmeye

⁵¹ Mar.12/13-17; Luk.20/20-26

⁵² Nisa 4/59

yöneltmektedir. Oysa ki halkın iktisadi hayata aktif ve yaratıcı bir konumda katılımı için devletin işgal ettiği pek çok alanın boşaltılması gereklidir (Orman, 2014, s. 177).

2.5.1.3. İlke/Değer Temelli Gelişme Anlayışı

İslam iktisadi yaklaşımı normatif bir yaklaşımdır. Araştırmanın başlangıcında, insanın mutluluğu ve felahı bir amaç olarak araştırma gündemini belirler. Yöntem olarak ise bilimsel araştırma yöntemlerine uygun analiz yapar. Bu normatif yapı nedeniyle İslami gelişme anlayışı değer ve ilke temellidir. Bu ilkeler refahtan felaha doğru bir gelişme yolu açar. Amaç nihayetinde insanın mutluluğu ve kurtuluşudur.

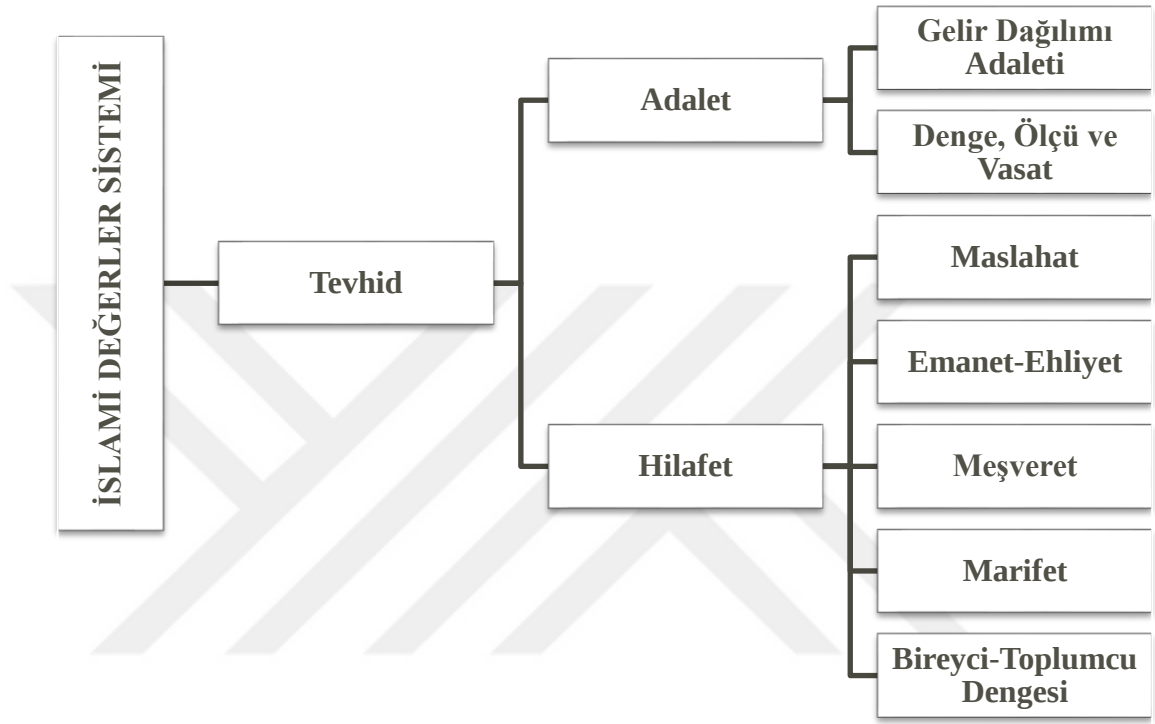
İlkelerin bireysel yaşamın haricinde hitap ettiği toplumsal alan, bugünün toplumsal düzeninde, hukuksal, siyasal ve ekonomik alanlar olarak isimlendirdiğimiz çerçeveyi dolduracak niteliktedir. Bu alanların birbirinden yapay bir ayrışmaya gitmesinin gerekli olmadığından hareketle, her üç alandaki ilkelerin birbirini etkilediğinden kolaylıkla söz edilebilir.

Diğer bir önemli nokta ise, İslam'ın ekonomik yaşam için ilkeleri vermesi ancak modeli vermemesidir. İlkeler ve değerler belli bir döneme has değil, insanlığın evrensel gelişimine yönelik bir mahiyettedir. Ancak bu ilkeleri hayata geçirecek olan yöntemler ve modeller dönemseldir. Bu modeller, bilim insanları tarafından içtihat ve yenilik temelli araştırmalarla ortaya konacak alternatiflerdir. Dolayısıyla insanlığın gelişme serüveni içinde farklı ekonomik, siyasal ve hukuksal modellerden söz edilebilir ancak bu modellerin dayandığı ilkeler, İslam açısından belli bir döneme has olmayan, kalıcı evrensel değerler ve ilkelerdir.

Ekonomik gelişme süreci sadece İslami değerlerden değil, toplumun gelenekleri ile taşınan farklı gelenekler ve onların davranışlara yansımalarından da etkilenmektedir. Ancak çalışmamızda İslami gelişme anlayışı temelli bir yaklaşım baz alındığından dolayı, gelişmeyi etkileyen farklı değerler üzerinde durulmayacaktır.

İslam'ın günümüz ve gelecekte hem Müslüman toplumlara hem de diğer toplumlara söyleyecek sözü ve sunacağı ilkeler vardır. Bunlar da her çağ ve dönemde o ülkenin ve o dönemin ruhuna ve şartlarına göre temel alınarak farklı yöntemler ve uygulamalara kaynaklık edecek olan ilke ve değerlerdir. Ancak bu ilke ve değerlerin içtihat mantığı ile yenilikçi bir anlayışla toplumsal alana uygulanması gerekmektedir.

Şekil 5, İslami değerler sisteminin bütünlüklü yapısını göstermektedir.

Şekil 5 İslami Gelişmeye Kaynaklık Eden Değerler Sistemi

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur

İslam'ın Allah inancı ile kurduğu sistemin merkezinde tevhid ilkesi bulunur. Bu nedenle İslami gelişme anlayışının da en temel değeri **tevhiddir**. Bu değer, diğer bütün değerlerin kaynağıdır. İslam “tevhid dini” olarak da bilinir (Özervarlı, 2015, s. 47). *Allah'dan başka ilah yoktur*⁵³, ifadesi ile Kur'an, her türlü otoriteyi izafileştirmekte ve insanı özgürleştirmektedir. Tevhid prensibi gereği, insanlar ve varlıklar çoktur ancak tek ve bir olan Allah'tır.

⁵³ Müzemmil 73/9, Duhan 44/8, Bakara 2/163

Gazzâlî'nin tevhid yorumuna göre bu çoğulluk "bir"den kaynaklanmaktadır (Uludağ, 2012, s. 22). Tevhid anlayışı insanlığı bir bütün olarak kardeş olmaya ve bütün farklılıklarıyla, çokluğu ve çeşitliliğiyle beraber insanlığın tek bir yaratıcıya yönelmesi gerektiği sonucuna ulaştırmaktadır. Diğer ilkeler de tevhid ilkesinden doğmaktadır. Bu nedenle bütün ilkeler arasında en önemlisi ve ontolojik olarak tüm ilkelerin kaynaklandığı öz tevhid prensibidir.

Buradan hareketle sosyal çeşitliliğin ve farklılıkların doğal kabul edilmesi anlayışı ortaya çıkmaktadır. Toplumu oluşturan bireylerin dinsel, dilsel ve etnik farklılıklarının bir özgürlük alanı olarak görülmesi ekonomik gelişme süreci için önemli bir değerdir.⁵⁴ İnsanların, ayrımcılığa uğramadan taşıdıkları özel değerleri ile birlikte toplumda kabul görmeleri, ekonomik ve sosyal hayata katılmaları doğal bir haktır. Adil bir düzen içinde özgürce sahip oldukları potansiyelleri eşit koşullarda ekonomik yaşama yansıtan bireyler bir ülkenin gelişmesi için en temel kaynağı oluşturacaktır. Bu nedenle İslam inancı insanları doğuştan özgür ve eşit kabul etmektedir.⁵⁵

Bu özgürlük anlayışı cüzi irade kavramıyla somutlaşmaktadır. İnsanlar tercihlerinde özgürdürler. Hangi işi yapacakları, hangi dini seçecekleri ya da seçmeyecekleri konusunda herhangi bir baskı ve zorlama ile karşılaşmaları söz konusu değildir.⁵⁶ Bu özgürlük aynı zamanda insanları birbirlerine karşı da özgür bir bilinçle yaşamalarını yani sosyal bağlamda bir özgürlük anlayışını içermektedir *Lâ ilahe illallah*, Allah'tan başka ilah yoktur demek, insanları birbirlerine karşı da özgürleştiren bir çağrıdır. İlah olan tek yaratıcı Allah'tır. İnsanlar birbirlerine karşı efendi/rab olamazlar ve bu yönde bir ilişki geliştiremezler. Bu, tevhid prensibi gereği, şirk anlamına gelmektedir. Yaratılan her varlık fanidir. İnsanların sosyal ilişkilerini de bu ilkeler temelinde kurgulamaları beklenmektedir. Özler, tevhid inancı ve insanların Allah'tan başka araçlar edinmemesi ile özgür düşünmeleri konusunda, Hz. Peygamber'in bir dönem türbelerin dahi ziyaret edilmesini yasakladığını kaydetmektedir (Özler, 2012, s. 18).Tevhid, bireylerin ve toplumun tüm eylemlerini ilahi bir otoriteye dayandırdıkları ve işlevlerini bu çerçevede sürdürebildikleri bir ruhani mekanizmadır (Allawî, 2010, s. 12)

⁵⁴ Rum 30/22; Kâfirun 109/6

⁵⁵ Ebu Davud, Salat, 1508

⁵⁶ Bakara 2/ 256

Tevhid ilkesinden kaynaklanan iki önemli ilkedен biri **adalettir**. Bu değеr, İslam inancının sosyal yaşamın temeline koyduğu ilkedir. Adalet, diğеr değеrler gibi kaynağını Kur'an-ı Kerimden almaktadır. Hz. Peygamber "*aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum.*"⁵⁷ diyerek bu odak üzerine insanlığı tevhide çağırmaktadır. "*Şu bir gerçek ki, Allah size emanetleri, onlara ehil olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde adaletle hükmetmenizi emrediyor. (...)*"⁵⁸

Bu ayet -ki Kur'an-ı Kerim'de en çok bahsedilen kavramlardan biridir adalet-, üretimden bölüşüme, kaynak tahsisinden tüketime iktisadi gelişmenin her aşamasında ekonomik ve sosyal adaletin sağlanmasını zorunlu kılmaktadır. Hz. Ömer, "*adalet mülkün temelidir*" sözü ile devletin/iktidarın adalet temeli üzerine kurulması gerektiğini yüzyıllar öteye kadar ulaşan veciz bir şekilde ortaya koymuştur.

Hz. Peygamberin öncülük ettiği Medine sözleşmesi, kurulan ilk İslam devletinin anayasası olarak değerlendirilebilir. Sözleşmede yeni bir toplumun ve sosyal düzenin kurulmasıyla ilgili maddeler arasında en sık vurgu yapılan ilke adalettir. Medine toplumunu oluşturan tarafların, kabilelerin isimleri tek tek zikredilerek aralarındaki savaş, savaş tazminatları, sulh ve diğеr konuların adalet esaslarına göre çözümleneceğı yazılmıştır.

Eliaçık modern devlet yapılanmasının adalet ekseninde olması gerektiğini ifade etmektedir. Ancak onun yaklaşımı din devleti ve laik devlet anlayışlarının ikisi de olmayıp, *adalet devleti* şeklinde bir sentezdir. Bu sentez ile devlet iki uç yapıdan farklı olarak bir denge ve orta yol üzerine oturacaktır. Uçlardan biri din devletidir ki bunun en ileri aşaması dünyada örnekleri görülen totaliter dini faşizmlerdir. Diğеr uçta ise laik devlet anlayışı yer almaktadır ki bunun da en ileri aşaması ateist totaliter komünizmdir. İlkinde din ve devletin birliğı, ikincisinde ise din ve devletin tamamen ayrılığı vardır. Ancak Eliaçık her iki yaklaşımın da toplumsal adaleti ve barışı sağlayamayacağı ve totalitarizmler yaratacağından hareketle din ve devlet birlikteliğini esas alan bir adalet devleti yaklaşımını önermektedir. Yani devlet dinin sadece ve özellikle ahlaki öğütlerinden ve ilkelerinden resmen sorumlu olabilir.

⁵⁷ Şura 42/15

⁵⁸ Nisa 4/58

Ancak dinin itikat, ibadet gibi alanlarında devlet yetkili ve sorumlu olmayacak bu alan vatandaşların özgür iradelerini ilgilendiren alanlar olarak kalacaktır. Böylelikle hukuk kuralları adalet amacını gerçekleştirmek üzere insanlar tarafından demokratik usullerle oluşturulacak; ancak baz alınan ilkeler ile adalet amacını yerine getirecektir (Eliacı, 2011, s. 505-511).

Adaletsiz bir gelişme, İslami gelişme anlayışı içerisinde yer almamaktadır. Adaletin sağlanması, hem insanların çalışmalarının ve gelire olan katkılarının karşılığını alabilmeleri ve hem de infak mekanizmasının çalışması ile mümkün olabilecektir. Bu sürecin kurumsal çerçevesi ve modern dönemdeki formu hukuk devleti ilkesidir. Hukukun üstünlüğü, İslami adalet ilkesini ayakta tutacak olan yegâne kurumsal çerçevedir.

Hukuk zamana göre değişebilir ancak adalet ilkesi her dönem için evrensel temel ilkedir. Ekonomik kaynaklar bakımından adil bir paylaşım hukuku gerçekleştirilmeden adaletli bir toplumun sağlanması mümkün olmayacaktır. Üretim, tüketim, gelir ve sosyal yaşamın diğer alanlarında adaletin sağlanması, bir ilke olarak İslami gelişme anlayışının temel değeridir.

Paylaşmanın ekonomik önemi özellikle toplam talep, toplam arz dengesinin sağlanması için gereklidir. Harcamalarından fazla geliri olanların, bu geliri tasarruf olarak biriktirmeleri sonucunda, gelir-harcama akımından bir sızıntı oluşmaktadır. Bunun da makroekonomik dengesizlik yarattığı, modern makroekonomi teorisi tarafından ortaya konmuş bir gerçekliktir. Yeterli geliri olmayan kesimlerin düşük tüketim harcamaların da toplam talep yetersizliği nedeniyle ekonomik kriz sürecinde temel bir rolünün olması, önemli bir teoridir.

Kur'an-ı Kerimde infak etmek konusundaki ayetler dinin en önemli sosyal ibadetlerinden birinin paylaşmak olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Bunun en ileri ifadesi şu ayet olabilir: "(...) *Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: Helal kazancınızın size ve bakmakla yükümlü olduklarınıza yeterli olanından artanını verin.*"⁵⁹

Evrimsel biyolojinin de insanoğlunun, paylaşma davranışı üzerine ortaya koyduğu gerçekler konumuz açısından önemlidir. Ünlü evrim bilimciler Leakey ve Lewin,

⁵⁹ Bakara 2/219

insanı insan yapan davranışın ilk çağlardan beri paylaşma olduğunu ileri sürerler. İnsanların binlerce yıl önce, vahşi bir doğada hayatta kalma imkânı, ortak bir topluluk halinde iş bölümü, yardımlaşma, dayanışma ve paylaşma içerisinde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Karşılıklı fedakârlık diğer canlı türlerinde de gözlemlenebilmektedir; fakat, katıksız fedakârlık canlı türleri içerisinde sadece insanoğlunda vardır (Leakey & Lewin, 1998, s. 108-127).

Paylaşmak ilkesi ekonomik ve sosyal güç birikimine neden olan her unsur için geçerlidir. Ekonomik, sosyal, bilimsel ve siyasal güç alanlarında birikim/temerküz İslam'ın paylaşma anlayışına uygun değildir. Bütün bu alanlardaki güç yoğunlaşmasının dağılması ve paylaştırılması İslam'ın biriktirmeme anlayışının bir gereğidir.⁶⁰

Üretimde adil paylaşımın gerçekleşmesi, kaynaklara ulaşmada toplumsal dengeyi ve dayanışmayı sağlayabilmekten geçmektedir. Bu kaynaklar temelde üretim faktörleri iken aynı zamanda bireylerin potansiyellerine ve yeteneklerine göre ekonomik hayata katılmalarında da söz konusudur.

Adalet ilkesinden doğan bir diğer ilke de dengeli, ölçülü olma ve mizanı gözetmektir. **Ölçü, denge, orta yol** kavramları İslami bir toplum ve ekonomi düzeni için Kur'an-Kerim'de özellikle belirtilen ilkelerdir. İslam inancı dengeli, ölçülü olmayı ve toplum hayatında vasatı yani ortak değerler etrafında birleşmeyi vazetmektedir.⁶¹ Bu denge anlayışı modern iktisat biliminde yer almaktadır. Modern bir bilim olarak iktisat özellikle fizik biliminden ödünç aldığı *denge* kavramı üzerinde çokça durmaktadır. Ekonomik modellerde, kamu maliyesinde, makro ve mikro iktisatta, gelişme yaklaşımlarında denge anlayışı yer almaktadır. İslami bir değer olarak da denge, orta yol, ölçü gibi kavramların iktisadi gelişme anlayışı açısından çok işlevseldir.

Güler'in kaydettiği gibi iktisat kavramının etimolojisi, adalet ilkesiyle kökünden bağlıdır. Arapçada “kasd” mastarından türetilmiş olan iktisat kelimesi ölçülü, dengeli ve orta olan anlamına gelmektedir. Yani iktisat dediğimizde ölçülü, dengeli olmayı ve adil bölüşümü (kıst) de ifade etmiş oluyoruz. Kur'an'da yirmi beş yerde değişik kullanımlarıyla geçen iktisat genel bir manada adil olma ve adaleti ayakta tutma anlamına gelmektedir (Güler, 2015, s. 59). O halde İslami iktisat bir bilimsel alan

⁶⁰ Tekasür 102/1

⁶¹ Bakara 2/143; Furkan 25/67; İnfitar 82/7; Nisa 4/ 114

olarak, Kur'an ve sünnetteki hükümlerin dışında, gelir dağılımının adaletli olmasını zımni olarak içermektedir.

İslami anlayışta denge, orta yol ve vasat kavramlarına göre toplumun dengeli bir yapıya sahip olması gerektiğini yine ilkesel bazda ortaya koyar. Bu denge ancak sosyal ve ekonomik yönleriyle mümkün olacaktır. Gelir dağılımı adaleti açısından bakıldığında, hak edenin, hak ettiği kadarını alabilmesi temelinde, aşırılıkların da özellikle sivil/İslami mekanizmalarla mümkün olduğunca dengelenmiş, orta sınıfın çoğunlukta olduğu beyzbol topu görünümünde bir gelir dağılımı izlemine vermektedir.

Adaletin yanında ikinci temel ilke **hilafet** ilkesidir. Kur'an, insanın yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak yaratıldığını kaydeder.⁶² Bu yaratılış/atanma statüsü insana kendisi ve diğer varlıklar hakkında önemli sorumluluklar yüklemektedir. Bu sorumluluklarını yerine getirmek için de her zaman peygamberler ve her bir topluma gönderilen önderler⁶³ ile ilahi bilgi ile donatılmıştır. İnsan sorumluluklarını yerine getirir iken bu ilahi bilginin kılavuzluğunda sorumluluklarını yerine getirecektir.

Bu nedenle hilafet anlayışı, halife olanın uygulamalarında temel olan ilkeleri de ortaya koymaktadır. Bu ilkelere biri **emanet ve ehliyet** ilkesidir. "*Şüphesiz Allah size emanetleri ehline vermenizi emretmektedir.*"⁶⁴ Burada ehline ifadesi, liyakat ve yeterlilik sahibi kişileri vurgulamaktadır. Bireyler liyakatleri olduğu ve hak ettikleri işleri yapmada eşit koşullarda yarışabilmelidir. Ehliyet dışı her atama, görevlendirme ve iş yapma tarzı hem bireyler için hem de toplum işlerinde en hafif deyimle verimsizlik yaratacaktır. Ancak onun adaletsizlik ve toplumsal huzursuzluk yaratarak insanı felaha ulaştırmaya gaye edinen gelişme anlayışına engel olmaktadır.

Hepsi birer toplum emaneti olan kamu yöneticiliklerinin, görev ve sorumlulukların, ehliyet ve liyakat çerçevesinde oluşturulması İslami bir zorunluluktur. Eliaçık'ın da dediği gibi, liyakat sahibi kişilerin kim oldukları önemli değildir. Yani etnik, dilsel, sosyal, cinsiyet, siyasal farklılık vb. özelliklerine bakılmadan yeterliliği/liyakati olan bireylerin ilgili görevlere getirilmeleri İslami ehliyet ilkesinin gerektirdiği bir yaklaşımdır (Eliaçık, 2011, s. 521). Nitekim İslam toplumlarının tarihinde geliştiği dönemlerde genel bir eğilim olarak çok kültürlü bir yapı sergilediği din, etnik köken

⁶² Bakara 2/30, En'am 6/165, Neml 27/62, Fatır 35/39

⁶³ Rad 13/17

⁶⁴ Nisa 4/58

ve cinsiyet ayrımı yapılmadan ehliyet ilkesine göre görevlendirme yapılmış olduğu görülmektedir.

Hisbe kurumunda kadınları, vergi işlerinde Bizans dönemi deneyimine sahip Hristiyan memurların çalışması bu ilkeye örnek olarak gösterilebilir. Kallek, Hz. Peygamberin ve Halife Ömer'in kadın sahabeleri de muhtesip olarak görevlendirmiş olduklarını kaydetmektedir (1998, s. 133). Sezgin de buna tıp alanından başka bir örnek vermektedir. 1241 yılında Avrupa'da bir Hristiyan, Yahudi bir hekim tarafından tedavi edildiği için aforoz edilirken, 1180 yılında Bağdat'ta Hibetallah adında üç büyük hekim vardı. Bunlardan biri Müslüman, biri Yahudi ve biri de Hristiyan'dı. Hristiyan olan hekim Hibetallah aynı zamanda hem baştabip ve hem de Bağdat civarındaki hekimlerin mesleki yeterlilik sınavını yapıyordu (2014, s. 250).

Çağlar öncesinden beri Doğu ve Batı toplumları açısından, kadın hakları, cinsiyetler arasında adalet ve kadınların ekonomik yaşama katılmaları, ayrımcılığa uğramamaları konularının önemine ve güncelliğine binaen, İslam tarihindeki bu ilkesel tavır ve uygulama, ayrıca dikkate şayandır.

Hodgson da yukarıdaki örneklerin genel bir eğilimi olduğu yorumuna katılır. İslam'ın Medine dönemi ve diğer geliştiği zamanlar için, çeşitli gayrimüslim unsurları da içinde barındıran adil ve kapsayıcı bir toplumsal yapı meydana getirildiğini kaydeder (2017, s. 248).

Ekonomik gelişmenin önemli dayanaklarından biri hem kamu yönetiminin hem de piyasanın açık ve şeffaf bir yapıda olmalarıdır. Açıklık ve şeffaflık ilkesi kaynağını **meşveret** ilkesinden almaktadır. Meşveret danışmak, istişare etmek, fikir alışverişi yapmak gibi anlamlar içermektedir. Kur'an-ı kerim işlerin meşveret usulü ile yapılması gerektiğini ifade etmektedir.⁶⁵

Eliaçık, işlerin danışma ile yapılmasının, açık ve alenen yürütülmesi, gizli saklı bir grubun eliyle değil, toplumun bilgisi dahilinde yapılması anlamına geldiğini ifade etmektedir. Bu meşveretin ilk anlamıdır. İkinci anlamı ise, katılımcılıktır. Çünkü yapılacak işlerde fikir alışverişi yapabilmek, toplumun bu işlerin nasıl yapılacağına dair sürece kendi görüşlerini beyan ederek dahil olmaları/katılmaları sonucunu

⁶⁵ Sura 42/38

doğuracaktır. Bu ilkeler temel değerler olmakla birlikte bir model sunmamaktadır. Günümüzde bu değerlere en uygun modelin de **demokrasi** olduğu çıkarımında bulunulabilir. Dolayısıyla meşveret ilkesinin uygulanması son tahlilde karşımıza demokrasi kavramını çıkarmaktadır. Çünkü meşveret, monarşi, oligarşi ya da hanedanlık şeklindeki yönetim biçimlerine kıyasla daha çok demokrasi fikrini tarif etmektedir (Eliaçık, 2011a, s. 526-541).

Demokrasi ile somutlaşan açıklık, şeffaflık ve katılımcılık ilkeleri, hem kamu yönetiminin ve dolayısıyla toplumsal ekonomik gücün devleti yönetenler tarafından nasıl kullanılacağına dair bir ilkeyi ortaya koyar. Aynı şekilde piyasada açıklık ve şeffaflık üretim ve ticaretin sağlıklı işlemesi ve tüketicilerin ve diğer karar vericilerin doğru ve gerçek bilgi ile hareket edebilmelerini sağlayacaktır. Bu süreç ekonomik gelişme açısından tüm kesimlerin önünü görmelerini ve rasyonel karar alabilmelerini sağlayarak gelişmeye destek olacaktır.

İslam ekonomisi açısından tespit edilmesi gereken önemli bir anlayış, kurallara riayettir. Hiçbir otorite, Kuran'da belirtilen ve Hz. Peygamber tarafından uygulanan ilkeler ve kurallarla çelişen yeni kurallar koyma konusunda meşruiyet sahibi değildir. Siyasal otoritenin kurallara riayet etmemesi veya bunların dışına çıkması, toplumun da kurallara riayet etmemesi sonucunu doğuracaktır (Askari, 2014, s. 175).

İslam'ın vadettiği toplumsal ve ekonomik düzen, kurallara bağlı bir zeminde gelişir, buna dayanır. Bu ilke kendisini *ülü'l-emr* tabiri ile ortaya koyar. Kur'an-ı Kerim'de Müslümanların *ülü'l emre*, yani devlete ve devleti yöneten üst yöneticilere itaat etmeleri gerektiği vurgulanır.⁶⁶ Buradaki itaat kavramının anlamı, toplum yönetiminde meşru, yani toplumun şura ile oluşumuna dahil olduğu otoriteye ve dolayısıyla onun koyduğu kanun ve kurallara uymayı ifade etmektedir.

Ancak Kur'an bir önceki ayette itaat edilecek otoritenin özelliklerini de ortaya koymuştur. İtaat edilecek olan bu otorite, ehil ellere verilmiş bir emanet biçiminde olmalıdır. Devlet yönetimi ve kamu işleri emanettir ve bu emaneti yönetecek olan kişiler ehil kişiler olmalıdır. İnsanlar arasında -insanlara değil, insanlar arasında- hükmetmeleri gerektiğinde adaletle hükmetmeleri gerekmektedir.⁶⁷

⁶⁶ Nisa 4/59

⁶⁷ Nisa 4/58

Dolayısıyla burada ilkelerin birbirleriyle bağlantılı bir ağ oluşturduğunu görüyoruz. Kur'an toplum düzenini, birbirine ontolojik olarak bağlı ilkeler çerçevesinde kurmaktadır. Burada da ehliyet ve liyakat ilkesi, ülü'l emre itaate bağlanmaktadır.

O halde toplumu oluşturan bireyler öncelikle emaneti ehline vermeli ve bu şekilde oluşturdukları kamu otoritesinin ortaya koyduğu kurallara da riayet etmelidirler. Bu nedenle, itaat kavramı, toplumun kendisinin bizzat liyakat esasına dayalı olarak oluşturduğu **adaletli bir devlet yönetimini** ve onun uygulamalarını meşru olarak tanıması ve ekonomik ve sosyal yaşamı bu kurallar çerçevesinde yaşaması anlamına gelmektedir.

O nedenle İslam toplumu ve ekonomisi kural bazlı bir yapı sergiler. Bu kural anlayışı tek taraflı değildir. Benzer şekilde toplumu yöneten kamu otoriteleri ve ekonomik karar birimlerinin de bu kurallara riayet etmeleri gereklidir. Askari'nin de zikrettiği gibi siyasal otoritenin, Kur'an-ı Kerim'de belirtilen ve Hz. Peygamberin uyguladığı ilkeler bağlamında oluşturulan kurallara uymayacak olması, bizzat onun kendi eliyle meşruiyetini ortadan kaldırması anlamına gelecektir (Askari, 2014, s. 175).

Kural temelli olmak, bu kuralların uygulanmasından sorumlu özel ve resmi kurumsal yapıları da gerekli kılmaktadır. O nedenle İslami bir ekonomi açısından hem kural temelli olmak bir ilkedir, hem de bu kuralların uygulanmasından sorumlu kurumları oluşturmak bu ilkenin doğal bir sonucu olmaktadır.

Ekonomik yaşam açısından kuralların önemi ve kurallara riayet hayatidir. Piyasaların oluşması, sözleşme serbestisi, sözleşmelerin adalete uygun yapılması ve tüm tarafların bu sözleşmeler çerçevesinde hareket etmeleri, kamu otoritesinin sözleşmelerin doğurduğu yasal süreçlerde adaleti sağlayacak bir çerçeve çizmesi, piyasa temelli ekonomik yaşamın olmazsa olmazıdır.

Kural ilkesinin gereği ilk kurumu Hz. Peygamber oluşturmuştur. Bu kurum piyasaları denetleyen hisbe kurumudur. Denetimi yapan kişi de muhtesiptir.

Kallek, hisbe kurumunun, *emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker*⁶⁸ (iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama) ilkesinin uygulanmasından sorumlu olduğunu ifade eder. Hisbe,

⁶⁸ Âl-i İmrân 3/104, 110, 114; et-Tevbe 9/71, 112; el-Hac 22/41

genel ahlak, kamu düzenin korunmasını sağlayan kurumdur. Muhtesipler diğer konuların dışında, ekonomik alanla ilgili olarak ölçü, tartı, paranın ayarı, fiyat denetimleri malların kalitesi vb. alanlarda piyasa denetimleri yapmaktaydılar. Yaptıkları işin niteliği gereği, muhtesiplerin teknik ve ahlaki donanımları yüksek kişiler olmaları gerekmektedir.

Hisbe'nin gerçekleştirmeye çalıştığı *emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker* anlayışı iyiliği özendirip kötülükten sakındırmadır.⁶⁹ İslami **maslahat** anlayışı, ma'ruf ve münker durumlarının devletçe yerine getirilmesidir. Devletin kurumlarının orta yerde durarak, genelin ortalamasını alarak, bireylere ve topluma, ortak iyiyi emredip kötülükten sakındırmasıdır. Dolayısıyla kamu otoritesi açısından ma'rufu emretmek, ortak iyi olan düzenlemelerin hüküm sürmesi anlamına gelmektedir. Bu uygulama toplum düzeni açısından evrensel bir yaklaşım -senin, benim değil, hepimiz için ortak iyi- olarak değerlendirilebilir. Burada, ma'ruf ya da **marifet** iyilik, güzellik, iyi bilinen şeyler ve insanlığın geçmişten beri bildiği tanıdığı evrensel/ortak iyilikler anlamlarına gelmektedir. Münker ise, ma'rufun zıddı, yani kötü ve çirkin, aklın ve dinin hoş karşılamadığı her şeydir (Eliacık, 2011, s. 549-574).

İslam'ın değerlerinden biri de **bireycilik** ile **toplumculuğu**, öncelik sonralık ilişkisi içinde dengeleme anlayışıdır. Temel olarak İslam'da sorumluluk, toplumsal değil bireyseldir. İslam'a göre bireyler kendi yapıp ettiklerinden dolayı hesaba çekileceklerdir. Kur'an-ı Kerim'de "*Kim zerre miktar hayır yapmışsa, onun karşılığını görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onun karşılığını görür*"⁷⁰ ; "*başına gelen her iyilik Allah'tandır, başına gelen kötülük ise sendendir*"⁷¹ , "*Allah bir topluma lütfettiği nimeti, o toplum birey olarak içlerindeki/birey olarak kendilerine ilişkin olanı değiştirmedikçe, değiştirmemiştir*"⁷²; "*Allah bir toplumun maruz kaldığı şeyleri, onlar, birey olarak içlerindeki/birey olarak kendilerine ilişkin olanı değiştirmedikçe, değiştirmez*"⁷³ denilmektedir. Bu nedenle Müslüman

⁶⁹ Burada yine Kur'an ilkelerinin, bir zincirin halkalarını oluştururcasına ontolojik bir örüntü ile birbirlerine bağlı olduklarını görüyoruz; Ul'ül emir, adalet, Kural temellilik, emir bi'l-ma'rûf, maslahat ilkeleri hep birbirine bağlı olarak ilke ve değer temelli sosyal ve ekonomik sistemin genel çerçevesini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla İslami değerler sistemi deyimindeki, sistem kavramı, bu değerlerin biriyle tutarlı ilişkiler içinde olmalarını ifade etmektedir.

⁷⁰ Zilzal 99/7-8

⁷¹ Nisa 4/79

⁷² Enfal 8/53

⁷³ Rad 13/11

şahsiyetli, sorumluluk sahibi, ahlaklı, yardımsever bir kişidir. Kişinin kendi temel ihtiyaçlarını sağlayamadan, topluma fayda sağlaması mümkün değildir.

İslam'ın bireye verdiği önemin iktisadi teorideki en yakın örneği, kendini Klasik iktisatta göstermektedir. Bu yaklaşımda, her bireyin kendi çıkarı peşinde koşarak aynı zamanda toplumun menfaatine bir iş yapacağı ve sonuçta bir sosyal fayda yarattığı varsayılır. Geleneksel iktisat bu yolla çıkarların uyum içinde olduğunu ifade ederken, süreci bireysel fayda ve çıkar peşinde koşma motivasyonundan başlatmaktadır. Smith'in yaklaşımında bireyin kendi menfaati peşinde koşması, dolaylı yoldan toplumun da faydasına sonuçlar doğurduğu ifade edilmiştir. Onun ünlü cümleleri durumu şöyle izah eder;

"Yemeğimizi, kasabın, biracının ya da fırıncının iyilikseverliğinden değil, kendi çıkarlarını kollamalarından bekleriz. Onların insanseverliğine değil, bencilliğine sesleniriz " (Smith, [1776] 2006, s. 16).

Bu nedenle birey ve toplum arasındaki ilişki, iş bölümü ve uzmanlaşma sürecinde, ihtiyaçların tatmini ile ortaya çıkan *çıkartların uyumu* anlayışını yaratır. Yani bireyin mutluluğu ve felahı için öncelikle kendi faydasını gözeterek temel ihtiyaçlarını karşılaması zaruridir. Ancak İslami bakış açısı süreci devam ettirir. Bundan sonra hem dolaylı, hem de doğrudan yoldan toplumsal fayda üretilecektir. Bireyin kendi faydasını gözetmesine yönelik çabalarını müteakip, toplumun faydasına hizmet etmesi İslam'ın ona yüklediği bir sorumluluktur. İslami anlayış, bireyi diğer insanlarla olan ilişkisine bağlamakta ve uzun dönemli bir bakış açısına sahip olmasını sağlayarak (ahiret), salt günlük/kısa vadeli menfaatlerine değil sonsuz bir yaşama yönelik bir bakış açısı kazanmasını sağlamaktadır.

İslam'ın bireycilik anlayışı cemaati, toplumu yok saymayan, ona hizmeti iyi insan olmanın bir gereği sayan bir bireyciliktir. Bu ise, tek başına ötekini umursamayan bir bireycilik değildir. İslam'ın bireyi, çevresine karşı duyarlı, sorumlu ve netice itibariyle halife konumundaki bir insandır. Kur'an-ı Kerim'de, *"Kendilerinin ihtiyaçları olsa bile muhtaçları kendi nefislerine tercih ederler"* denmektedir.⁷⁴ Hz. Peygamber ise *"komşusu aç iken tok yatan bizden değildir"*⁷⁵ demiştir. Muhtaçlar, komşular, yakın çevreyle alakadar olma ve insanların ne halde olduklarını takip ederek onların ihtiyaçlarını gidermekle yükümlüdür. Fakat başkalarına yardım

⁷⁴ Haşr 59/9

⁷⁵ İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l-ıman*, (nşr. el-Albanî), s.33

yapabilmek için önce yardım yapabilecek bir kapasiteye ulaşmak lazımdır. Nitekim zekât ve kurban ibadetleri için de, insanın belli bir zenginlik düzeyine sahip olması temel alınmış ve nisap miktarınca varlığı olan bireyler bu ibadetlerden sorumlu tutulmuşlardır. Dolayısıyla insanın önce kendi temel ihtiyaçlarını karşılaması şarttır.

Bireyciliği yok sayan bir toplumculuk ise bireyin şeyhe, başbuğa, cemaate, tarikata, partiye ve devlete kurban edilmesine neden olarak, onu silikleştirecek ya da gelişmesine mâni olacak bir yoldur. Bundan dolayı bütün vatandaşların, devletin ya da üst bir otoritenin birer hizmetçisi olarak değerlendirildiği idelolojik bir yapı olarak totaliterizm ortaya çıkaracaktır (Demir & Acar, 2005, s. 407). Garaudy buna karınca totaliterizmi demektedir (Garaudy, 2014, s. 79). Böyle bir toplumsal yapıdan, ekonomik gelişme için kritik önemdeki, risk alan girişimci bireyler çıkmayacaktır.

Bardakoğlu, İslam'ı anlama konusunda bin senedir, birey bilinci yerine, kolektif sorumluluğu, dini otoriteleri, metafizik söylemleri ve idealleri ikame etmek şeklinde, geleneksel bir anlayış oluştuğunu ifade etmektedir. Eş'arî düşünce anlayışı başta olmak üzere geleneksel anlayış, bireyi ilahî takdirin işleyişini anlama konusunda oldukça pasif ve edilgen hale getirmiştir. Oluşan kader ve tevekkül anlayışı ile birey adeta silinmiş ve sorumluluktan kaçan, çekingen, ürkek bir insan haline gelmiştir. Bu anlayışa karşı Mâtürîdî ve Mu'tezile düşüncesi yerleşip gelişemediği için Eş'arî anlayışının hakimiyeti ile İslam medeniyetini geliştirecek girişimci ve risk üstlenen birey tipi de oluşmamıştır. Bardakoğlu bu durumun, din eğitimi ile kurumsallaştığına işaret etmektedir. Oysa ki insan akıllı, özgür iradeli, davranışlarının sonuçlarını ön görme kapasitesi olan ve onlardan da sorumlu bir birey olarak imtihan olacaktır. Tüm olup biteni Allah'a havale ederek yaşananlardan kurtulmak mümkün olmadığı gibi bu bireyi sorumluluktan da kurtarmayacaktır. Oysa ki, günümüzde yapılması gereken, geleneksel anlayışın yerine birey bilincini ön plana çıkartan bir İslam anlayışını ortaya koymaktır (Bardakoğlu, 2019, s. 94-96). Kur'an'a göre, öncelikle İslam ahlakını kuşanmış ve kendini inşa etmiş bireyi oluşturmak ve oradan hareketle toplumu inşa etmek gerekmektedir.

Ez cümle sentezi şöyle ifade etmek mümkün görülmektedir: İslam hem bireyciliği hem de toplumculuğu öncelik sonralık ilişkisi içinde geliştirerek dengelemeyi önermektedir. Bu denge Allah-birey-toplum düzleminde gelişmektedir. Kişinin,

kendi öz bireyselliği ile kurduğu ilişki, Allah’la kurduğu ilişkinin bir yansıması iken, kişinin toplumla kurduğu ilişki ise kendi özüyle kurduğu ilişkinin bir ifadesidir.

2.5.1.4. Talep Yönlü Gelişme Yaklaşımı

Modern iktisat arz ve talep yanlı olmak üzere iki ana yaklaşıma sahiptir. Klasik iktisat Say yasası gereği, arz yanlı bir teoridir. Her arz kendi talebini yaratacaktır, öz deyişiyle ifadesini bulmuştur. Buna göre, bir üretim olduğunda, aynı anda faktör gelirleri oluşacak, üretilen ürünlere talep de yaratılmış olunacaktır (Rutherford, 2002, s. 518).⁷⁶

Say yasasına dayanan arz yanlı yaklaşımda amaç toplam arzın artırılmasıdır. Büyüme ve gelişme arz artışıyla gerçekleşecektir. O nedenle büyümeye dolayısıyla gelişmeye neden olan ana unsur tasarruf ve yatırımlar olmaktadır. Ancak yatırım yapan kesimler genel olarak varlıklı kesimler olduğu için ekonomide desteklenmesi gereken ve kaynak transferi yapılması gereken taraf bu kesimlerdir. Böylelikle bir yanda geniş halk kitlelerinden varlıklı kesime bir gelir transferi yapılır ve buradan yatırım ve büyüme sağlanırken, diğer yanda yoksulluk ve gelir dağılımı eşitsizliği derinleşir. Bununla birlikte bir yatırım ve büyüme ortamı oluşur.

Klasik teoride bu şekilde GSYH artışı sağlanacak ve ekonomik gelişme meydana gelecektir. Bu anlayışa göre gelir dağılımı eşitsizliğine yönelik özel bir düzeltme politikası uygulanmayacaktır. Gelir dağılımı sorununun gelişen ekonomik yapıda kendiliğinden çözülmesi beklenir.

Eğer varlıklı kesimlerin harcamaları toplam üretime eşit olmaz ve bir tasarruf sızıntısı şeklinde bir durum olursa, bu harcanmayan tasarruflar klasik faiz teorisi icabınca sermaye piyasalarına yönlendirilir ve yatırım ve tüketim yapabilecek yeterli geliri olmayan kesimler, bu tasarrufları ödünç alarak harcarlar. Bu şekilde de ekonomik dengeye ulaşılacağı varsayılır.

⁷⁶ Keynes’in yorumu ile literatürde “her arz kendi talebini yaratır” şeklinde kullanılan Say yasası gerçekte bundan farklıdır. Say aslında şunu söylemiştir: “Üretim tüketimin nedenidir, ya da başka bir ifadeyle, artan üretim, daha yüksek tüketici harcamasına sebep olur. Bir başka ürün üretilir üretilmez, o andan itibaren, kendi değerine tamamen eşit ölçüde olmak üzere, başka ürünler için bir piyasa yaratır. Kısaca, X ’in arzı Y için talep yaratır” (Skousen, 2016, s. 59). Fakat pedagojik olarak yasa Keynes’in ifade ettiği şekliyle literatürde daha çok yer edinmiş olduğundan dolayı, çalışmamızda ifadeye genel kullanıldığı haliyle yer verilmiştir.

Kredilerin yatırımlarda kullanılması, alınan borçlardan daha fazla bir gelir yaratma imkânı yarattığı ölçüde makroekonomik dengeye hizmet edecektir. Ancak bu borçların bir kısmının tüketim talebi için -borçtan daha fazla değer yaratmayacak bir alanda- kullanıldığını da göz önüne alırsak, aynı zamanda dengeden uzaklaştırıcı bir güç de bu sürecin içinde yer aldığını görürüz. Burada da borç alan yetersiz gelir sahibi kesimlerden, varlıklı kesime faiz ödemesi şeklinde bir transfer de gerçekleşeceği için gelir dağılımındaki bozulma derinleşecektir. Fakat iktisadi gerçekliğin bu olumsuz senaryoyu çok da doğrulamadığını kaydetmek gerekmektedir. Zira realitede, kullanılan kredilerin büyük çoğunluğunun hane halkının tüketici kredileri değil işletmeler tarafından kullanılıyor olması, faizi ödeyenlerin büyük oranda zengin iş adamları olması sonucunu doğurmaktadır.

Öte yandan, süreç içinde faize dayalı finansmandan da söz etmek gerekir. Talep yetersizliği sorununa karşı kısmi rezerv bankacılığı ile ek talep üretilebilmektedir. Bu taleple birlikte faize dayalı kredi borcu da, toplam arz-toplam talep dengesinin bir “yan etkisi” olarak görülecektir.

Buradan anlaşıldığı gibi klasik iktisat, içinde faiz olmadan makroekonomik dengeyi sağlayacak bir yaklaşımdan yoksundur. Makroekonomik denge ancak faizin varlığı ile sağlanacaktır. Fakat kapitalist sistemin sık sık talep yanlı büyük ve küçük krizler yaşaması, sistemin teoride anlatıldığı gibi işlemediğini kanıtlamaktadır. Kondratieff, Kapitalizmde üç farklı iktisadi dalgalanma olduğunu kaydetmektedir. Bunlar 1,5 ile 3 yıl arasında süren kısa dalgalanmalar, 7 ile 11 yıl arasında süren ara devre dalgalanmaları ve 50 yıllık bir periyoda sahip uzun dalgalardır (Kontratıeff, 2010, s. 13).

Keynesyen iktisat ise talep yanlı bir anlayıştır. Keynes için efektif talep prensibi, toplam talebi, toplam arza eşit kılan harcama düzeyidir (Keynes, [1936] 2010, s. 33). Keynes Genel Teori’sinde Say yasasına atıf yaparak onu eleştirmektedir. Keynes’te her talep kendi arzını yaratmaktadır (Snowdon & Vane, 2012, s. 61).⁷⁷ Özellikle

⁷⁷ Bu konuda Skousen farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Ona göre, Keynes özellikle Say yasasını çarpıtmıştır. Say’a göre talebi yaratan para değil, mal ve hizmet üretimidir. İş çevrimlerinin sebebi, para değil üretimin düşmesidir. Para sadece bir araçtır. Ekonomik durgunluğun nedeni, kendisi için talebin yetersiz olduğu bazı ürünlerin gereğinden fazla üretilmiş olmasıdır. Fiyatlar ve maliyetler yeni talep durumuna ayarlandığında, ekonomi yeniden büyümeye sürecine girecektir. Zaten iş çevrimi istatistiklerine göre bir durgunluk, talepten önce arzın düşmeye başlamasıyla meydana gelmektedir.

toplam talebin yatırım kısmından kaynaklanan efektif talep yetersizliğinin tam istihdama engel olduğunu ispatlamıştır. Zengin bir toplumda yeterli düzeyde yatırım teşviki olmadığı zaman, efektif talep yetersizliği ile toplam arzın azalması, kaçınılmaz olmaktadır. Dolayısıyla toplam arz ve talep dengesi kurulamamaktadır.

Keynes burada makroekonomik denge açısından asıl olanın talep olduğuna vurgu yapmaktadır. Fakat Keynesyen iktisatta devlete bir ekonomik aktör olarak kamu harcamalarının sınırlarını kamusal/yarı kamusal mal ve hizmet üretiminden özel mal ve hizmet üretimine kadar genişleten bir çerçeve çizilir.

Ancak İslam iktisadi yaklaşımının talep yanlılığı, devleti özel mal ve hizmet üreten büyük bir harcama birimi olarak kurgulamaz. Daha ziyade bu konudaki sorumluluğu bireylere ve topluma yükler.

Servetin ve sermayenin kişilerin elinde biriktirilmesi istenmemektedir. Bireylerin serveti tekellerinde biriktirip yığılması ve harcama yapmamaları ya da harcama yapacak birimlere yönlendirmemeleri (infak) kınanan bir davranıştır. Kur'an-ı Kerim Tekasür suresinde⁷⁸, biriktirmenin ve çoğaltmanın, insanları ateşe sürükleyeceğinden bahsetmektedir.

Gerçekten de makroekonomik denge açısından bakıldığında, biriktirmek ve harcama yapmamak ya da tasarruf sızıntısı, toplam talep yetersizliğine neden olacaktır. Bu da toplam talep-toplam arz dengesinin kurulamaması ve ekonomik durgunluğa götüren bir sürecin başlangıcı anlamına gelmektedir. Eğer servet ve gelir kişisel harcamalar dahilinde kalıp Allah yolunda (toplum için) harcanmaz ise bunun ekonomik sonuçları gösterilmiştir. Biriken tasarruflar ölçüsünde makroekonomik olarak harcama yetersizliği meydana gelecektir. Bu da satılmayan mallar biriken stoklar ve işsizlik anlamına gelecektir. İşsizliğin artması toplam talebi daha azaltacak ve bu süreç durgunluğun ardından resesyona doğru ilerleyecektir.

O halde Kur'an-ı Kerim biriktirmeye değil, infaka, kişinin kendi eliyle olmasa bile başkalarının eliyle harcama yapmaya yönlendirmektedir. Bakara Suresi 219. ayetinde, kişilerin ellerinde ihtiyaçlarından daha fazla servetleri birikmiş ise bunun

Dolayısıyla, arz yanlı iktisat anlayışı açısından Say yasası makroiktisadi dengeyi sağlayacaktır. Detaylar için bkz. Skousen, M., *İktisadi Düşünce Tarihi*, s.59.

⁷⁸ Tekasür'ün kelime anlamı, biriktirmek, çoğaltmak anlamına gelmektedir.

infak edilmesi istenmektedir. Allah yolunda harcama yapmak, Kur'an-ı Kerimde vurgulanan önemli eylemlerden biri ve bir emir telakki edilir⁷⁹.

Dolayısıyla infak ve Allah yolunda harcamak, dini bir emir olmakla birlikte ekonomik bir ilkeyi de ifade etmektedir. Harcamamak için ellerini sıkmak, sermaye ve serveti tekeline alıp biriktirmek Kur'an'da kınanan, istenmeyen bir davranış olarak vazedilmektedir. İnsanların bu emirlere uymaması onları “ateşe yuvarlanmaya” yani ekonomik anlamda krize sokacaktır.

Harcama yer yer infak ile birlikte verilmiştir. İnfak ve vakıf aynı kökten türetilmiş kavramlardır. Fertler kişisel ihtiyaçlarından fazla olan gelirlerini vakıflar yoluyla toplumsal işler için harcayacaklardır. O nedenle vakıf kurumu İslam iktisadi düşüncesinden hareketle oluşturulmuş olmazsa olmaz bir kurumdur ve yüzyıllar boyunca en iyi örneklerinden birini Osmanlı toplumunda bulmuştur.

Ekonomik dengeyi sağlayan diğer bir mekanizma ise biriken gelirin yeniden yatırımlara yönlendirilip toplam talebi artıracak alanlara aktarılmasıdır. Bunu ya bireysel yatırım ya ortaklık ya da fertlerin birbirlerine verecekleri karz-ı hasen (faizsiz borç) ile mümkün olacaktır.

2.5.1.5. Pozitif İktisadın Gelişme Felsefesi ile İslami Gelişme Felsefesi: Bir Karşılaştırma

Tüketim anlayışı açısından bakılır ise, kapitalist sistemde, insanları savurgan tüketimden alıkoyacak bir mekanizma bulunmadığı gibi tüketim sürekli olarak körüklenmektedir (Khan, 2017 s.17). Tüketimin sınırsız ihtiyaçlar mantığı ile aşırı boyutlara ulaşması, sürdürülebilir bir ekonomik ve sosyal model değildir.

Her şeyden önce kaynaklar olduğu gibi geri dönüştürülememektedir. Kullanılan kaynakların tamamının geri dönüşümü mümkün olmadığı gibi dünya üzerinde sınırlı kaynak söz konusudur. Örneğin en başta fosil yakıtların 21. yüzyıl içinde biteceği

⁷⁹ Bakara 2/ 195

bilgisi veri iken, kaynaklar sınırsızmışçasına bir tüketim anlayışının ne kadar sürdürülebilir olduğu sorusunun cevabı açıktır.⁸⁰

İslam iktisadının üretim anlayışı açısından bakıldığında ise üretimin piyasa merkezli ve arzu esaslı yapılmaması tasarlanmaktadır. Üretim anlayışı, insan merkezli ve ihtiyaç esasına göre yapılacaktır (Kallek, 2019, s. 132).

Öte yandan modern anlamda, uygarlık ve gelişme kavramlarının temelinde doğrusal ilerleme anlayışı yer almaktadır. Doğrusal ilerleme anlayışı da Aydınlanma düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Ferguson'a göre insanlık tarihi ilkelik, barbarlık ve medeniyet çağlarına doğru ilerleyecektir. Benzer bir lineer ilerleme düşüncesi Saint Simon'da da vardır. Ona göre de toplumlar feodal, liberal ve sosyalist dönemler şeklinde ilerlemektedir. Pozitivizmin kurucusu olan A. Comte'a göre de toplumlar teolojik, metafizik dönemlerden sonra pozitif aşamaya ulaşacaktır. Keza Marx'ta da benzer bir doğrusal ilerleme anlayışı görülür. Ona göre de insanlık ilkel komünizmden başlayarak, feodalizme, kapitalizme ve oradan sosyalizme dönüşecek ve nihai olarak dünya komünist bir yapıya ulaşacaktır. Bütün bu ilerleme anlayışı Darwinci bir ilerleme anlayışı olarak da görülebilir. Darwin'e göre de canlılar evrimleşerek doğal seçimle daha üstün özelliklere sahip olanların ayakta kaldığı bir ayıklanma ile türlerini devam ettirmektedir. Bugünkü iktisadi gelişme anlayışının temelinde de bu ilerlemeci anlayış yatmaktadır (Tabakoğlu, 1987, s. 242).

Ancak İslami gelişme anlayışı böyle doğrusal bir ilerleme anlayışına dayanmaz. Gelişme döngüsel/devresel bir mahiyettedir. İbn Haldun'un deyimiyle kimi umranlar doğarken kimileri zirveye ulaşmakta kimileri ise çökmektedir (İbn Haldun, [1374] 2017, s. 372). Aynı anda farklı gelişme özellikleri yaşanmaktadır. Örneğin 20. yüzyılda Batı uygarlığının ulaştığı seviye iki büyük dünya savaşı ile bir çökme özelliği gösteriyordu. Daha sonra Batı Avrupa'da bir toparlanma süreci meydana geldi. Bu anlayışla uygarlıklar mutlak olarak ilerlememekte, yer yer helezonik, devresel salınımlar göstermektedir.

⁸⁰ Bugünkü tüketim hızı ile, petrolün 2052 yılında, doğal gazın 2060 yılında ve kömür kaynaklarının ise 2090 yılında biteceğine dair öngörüler (MAHB, 2019) yakın gelecekte dünya nüfusunun 2050 yılından itibaren on milyarı geçeceği bir ortalamada enerji probleminin güvenilir bir şekilde çözülüp çözülemeyeceği belirsizliğini korumaktadır.

İslam'ın gelişme felsefesi, seküler yaklaşımlardan, ortaya koyduğu refah ve özellikle felah anlayışıyla, farklı ve özeldir. Seküler iktisadi gelişme yaklaşımları özellikle Batıda önemli ve kayda değer başarılar elde etmiştir. Ancak bu başarılar daha çok refah odaklı başarılardır. İslami gelişme anlayışı, insanın mutluluğu anlamında felah anlayışına da merkezi bir önem vermektedir.

İslam'ın fitrat dediği kavram mutlulukla da bağlantılıdır. İslam insanın mutluluğunu, kurtuluşunu, kendisinin çabalarına olduğu kadar, başkalarına da bağlamıştır. İnsan sosyal bir organizasyon içinde insan olarak var olabilir. Hem başkalarına muhtaç hem de başkaları ile bir sosyal ağ içinde yaşar. Ötekinin ne halde olduğuna gözlerini kapatarak salt kendi maddi çıkarına odaklı bir insan versiyonu İslam'da olmadığı gibi, İslam inancı böyle bir insanın felaha/kurtuluşa/mutluluğa ulaşamayacağını açıkça ortaya koymuştur. Başkalarının mutsuzluğu pahasına üretilen politikalar ve yaklaşımlar ile insanın içinde taşıdığı o değerli öz/cevher yani vicdan mutlu ve teskin olamayacaktır.

İnsanı içinde bulunduğu sosyal ağ ve muhtaçlık ilişkileri bile birlikte düşündüğümüzde, başkalarının mutsuzluğu pahasına mutlu olamayacağını bilebilmesi onu insanlaştıran bir anlayış düzeyidir. Cüceloğlu'nun dediği gibi, kişi kendinden daha büyük bir bütünün parçası olduğunu bilirse, ancak o zaman yaşamı anlam kazanacaktır (Cüceloğlu, 1996, s. 126).

Bu bağlamda Batılı insanların mutluluk istatistiklerinde en üst sıralarda olmasına karşın, uluslararası insani krizler karşısındaki tutumu tartışma yaratmıştır. Günümüzde yaşanan mülteci krizleri karşısında gösterdiği muhafazakâr tutum sorgulanmaya açıktır. Özellikle Türkiye gibi sınırlı bir iki Müslüman ülkenin bu krizde gösterdikleri tavır önemli olmuştur. İslam'ın gelişme anlayışının birey-ulus-uluslararası boyutu daha insani bir yüze sahiptir. Buradan, İslam'ın mutluluk ve özgürlük anlayışı ortaya çıkmaktadır. Başkalarının özgürlüğü benim özgürlüğümün sınırı değil şartı olduğu gibi, başkalarının mutluluğu da benim mutluluğumun şartıdır. O nedenle, seküler yaklaşımların ihmal ettiği ve salt kendi çıkarına odaklanması telkin ettiği insan ve ülke anlayışı, İslami gelişme açısından eleştiriye açıktır.

İnsan salt maddi refaha odaklanmış materyalist bir yaşam ile nihai bir mutluluğa, kurtuluşa ulaşamaz. Mutluluk ekonomisi bağlamındaki çalışmalar da bunu ortaya koymuştur. Bu nedenle İslam iktisadi gelişme felsefesinin yaklaşımı, insanın manevi gelişimini ve *insanlığın bir bütün olduğu* anlayışını ve kendisini de o bütünün değerli bir parçası olduğu kavrayışını telkin ederek insana bu mutluluğu vadetmektedir.

2.5.2. İslami Gelişme Stratejisi

İslami bir gelişme stratejisi için, “*İslami olan insanı olandır*” anlayışından hareketle bazı temel amaçları gerçekleştirmeye yönelik uygulanacak politikalar belirlenebilir.

Bu temel amaçları kısaca tekrar edecek olursak, insanın bir bütün olarak gelişimi; üretimin artırılması; hayat kalitesinin yükseltilmesi; istihdam olanaklarının artırılması, etkin bir sosyal güvenlik sisteminin tesisi, mülkiyetin tabana yayılması; suç oranlarının düşürülmesi ve iç barış ve huzur ortamının kapsamlı sosyal ve ekonomik politikalar ile sağlanması, eğitim imkanlarının iyileştirilmesi, kurallı bir piyasa ekonomisinin geliştirilmesi; sosyal adaletin gözetilmesi, sivil toplumun da gelişmesini sağlamak, İslami finans sisteminin gelişmesini sağlanması, vergi yükünü optimum oranda tutacak düzenler, ahlaki bir piyasa ekonomisinin tesisi, bölgesel dengenin gözetilmesi, çevrenin korunması, Müslüman ülkeler arasındaki dayanışmanın güçlendirilmesidir.

Bu hedeflerin ortak iyiyi ifade eden hedefler olarak düşünülebilir. Gerçekte insanlığın refahını amaçlamak konusunda pek çok fikir, görüş, ideoloji ve yaklaşım benzer hedefler koyabilir. Mühim olan bu hedeflere en yüksek düzeyde yaklaşılabilecek özgürlükçü strateji ve politikaları seçebilmek ve uygulama iradesini gösterebilmektir.

İslami ekonomi anlayışının hedeflediği amaçların bir dökümü yapılacak olursa temel olarak yukarıda ifade ettiğimiz, amaçlar için strateji önerileri geliştirilebilir.

2.5.2.1. Bölgesel Eşitsizliklerin Azaltılması

İslam, ekonomik kalkınmaya dengeli bir yaklaşım getirir. İnsanın ve toplumun maddi başarıları, manevi ve ahlaki yönlerden gelişmesiyle tamamlanır (Khan, 2017, s. 6). Geleneksel kalkınma anlayışında ve kimi kalkınma modellerinde sanayi-tarım-

hizmet sektörleri arasında öncelikli seçimler söz konusu olabilmektedir. Bu da belli sektörlerin ve alt sektörlerin gelişmesine ancak diğer alanlarda bir âtıl sermaye ve iş gücü oluşturmaktadır. Bu aynı zamanda ülke içinde bölgesel dengesizliğe neden olmaktadır. Örneğin sanayi öncelikli gelişme, belli kent merkezlerinde, liman şehirlerinde yoğunlaşan sanayiler, nüfusu buralara çeken kırsal alanlarda kaynak dağılımı açısından da bir dengesizlik yaratmaktadır. Bu hem kentleşme sorunlarına neden olmakta hem de kırsal geri kalmışlık yaratmaktadır.

Her ne kadar kentleşme önemli bir gelişme göstergesi olsa da kırın geliştirilmesi ve üretim ve yaşam olanaklarının devam ettirilebilmesi açısından kırsal kalkınmanın sağlanabilmesi de bir hedeftir. Bu amaçla yapılabilecek toprak reformları bir yöntem olarak uygulanabilir. Onun yanında tarımsal altyapının geliştirilmesi gereklidir. Kırsal kalkınma tarımsal reform ve küçük işletme yapısının geliştirilmesi ile birbirini tamamlayacaktır. Özellikle kırsalda tarım dışı istihdam olanaklarının yaratılması çok önemli bir konudur (Chapra, 2002, s. 132).

Türkiye 1950'lerden itibaren dengesiz gelişme süreci yaşamıştır. Gelişmenin sanayileşmeye paralel olarak kırsal kalkınma politikalarıyla birlikte gerçekleştirilmesi gereklidir. Ercan kalkınmanın aynı zamanda bölgesel eşitsizlik yarattığını kaydetmektedir. Çünkü sermaye birikimi belirli bir mekânda yoğunlaşmaktadır. O nedenle kalkınmanın olduğu her yerde bölgesel dengesizlik yaşanmıştır. İspanya, Fransa, Amerika ve İngiltere buna örnek olarak gösterilebilir. O halde sermayenin bölgesel yoğunlaşması ve bölgesel dengesizlik sorunlarının çözümü için ayrı bir politika ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bu da bölgesel kalkınmadır. Türkiye'de kalkınma ajansları bu bölgesel dengesizliklerin çözümü açısından önem arz etmektedir. Fakat burada bölgenin ihtiyaçlarının iyi tespit edilmesi ve bölge insanların gelişme sürecine katılımının ve düşünce ve fikirlerinden faydalanılmasının önemi büyüktür. Aksi halde sadece birikim hırsıyla yapılan müdahaleler doğal kaynaklar ve çevre üzerinde baskı yaratarak bir tahribat süreci meydana getirmektedir. O halde bölgesel dengesizliklerin giderilmesi önemli ancak bu sürecin bölgesel katılım ve sürdürülebilir kalkınma mantığı temelinde ilerlemesi gerekmektedir (Ercan, 2016, s.46)

2.5.2.2.İslami Finans ve Gelişme

Kalkınmanın finansmanı, kalkınma literatürü açısından olmazsa olmaz bir alandır. Çünkü kalkınma dendiğinde sanayileşme ve sermaye birikimi olmak zorunda ve dolayısıyla bunların da finansmanı gündeme gelmektedir. Ülke içi tasarrufların düzeyi burada kilit önemdedir. Yapılacak olan yatırımların, iç/dış finansman imkanlarının ne olduğu; finansal kredilerin geleneksel faizli finansman yöntemleriyle yapılıp yapılmaması meselesi kalkınmanın finansmanı imkanını yaratan ya da zorlaştıran unsurlardır.

İslam iktisadında finans ve bankacılık sistemi, kâr ve zarar paylaşımı konseptine dayanmaktadır. Bankaların öz sermayeleri üzerinden getiri elde etmek istiyorlarsa, işletmenin zararını da paylaşmaları gerekir. Burada beşeri sermaye, risk paylaşımına dayalı bir öz kaynağa dönüştürülmektedir. Artık finansal sermayenin geliri faiz değil kâr payıdır. Bir faktör geliri olarak finansal sermaye kapitalizmden farklı olarak faiz değil kâr payı olmaktadır (Khan, 2017, s. 15).

Keynesyen iktisatta para işlem amaçlı, spekülatif amaçlı ve ihtiyat amaçlı olarak talep edilmektedir. Klasik iktisadın para talebi yaklaşımı ise Fisher yaklaşımında paranın değişim aracı olma fonksiyonu olduğunu ifade ederken Cambridge yaklaşımı değişim aracı olmasının yanında paranın bir de değer saklama işlevinin olduğunu kaydetmektedir (Özdemir, 2012, s. 118). Marx'ın yaklaşımında ise para önceleri bir değişim aracı olma fonksiyonunu üstlenirken (Mal-Para-Mal'), daha sonra işlev değiştirmiştir. Para artık bir mübadele aracı değil, kendisi bir meta haline gelmiştir. Marx bunu Para-Mal-Para' olarak ifade etmektedir. Burada paraya değişim aracı olmanın yanında bir meta olarak talep edildiği görülmektedir. Sermaye sahibi piyasaya para ile çıkmakta (P) ve bununla üretim araçlarını satın almakta ya da kiralamakta ve nihai ürünü üretmekte (M). Daha sonra ise ürettiğini ürünü kâr elde ederek satmaktadır (P') (Marx, Kapital, Cilt 1, [1867] (1997), s. 150-158).

İslam iktisadının paraya yüklediği işlev bir açıdan klasik iktisadın yaklaşımı ile örtüşürken diğer yönden farklılaşmaktadır. İslam iktisadı paranın bir mübadele ve değer saklama aracı olduğu konusunda Klasik yaklaşımla benzeşmektedir. Ancak paranın bir meta olmadığı vurgusu İslam iktisadını diğer yaklaşımlardan

farklılaştırmaktadır. Para sadece bir araçtır ve kendisi bu fonksiyonunun dışında bir meta değildir (Khan, 2017, s. 15).

Endüstriyel kapitalizmin gelişme süreci sermaye birikimine ve bu birikim sonucunda oluşan finansman ihtiyacının da faiz karşılığında sağlanmasına dayanmaktadır. Bu anlamda kapitalizmin finansman yöntemi İslami değildir. Daha doğrusu İslam dininin ekonomik ilkeleri, endüstriyel kapitalizmin finansman yöntemleri ile kökten büyük bir farklılığa dayanmaktadır. Bu da İslam ekonomisini kapitalizmden ayıran en önemli unsurlardan biridir. Diğer yandan faizin kapitalizm içinde alternatifsiz bir seçenek olması kaçınılmaz olarak Müslüman olsun ya da olmasın toplumları seküler bir ekonominin içine sokmaktadır.

Ekonomik hayatın yüksek düzeyde seküler olması bireylerin de inançlarını bir tarafa bırakarak buna uyum sağlama zorunluluğunu doğurmaktadır. Bu da dindar insanlar açısından bilişsel bir çelişki yaratmaktadır. İnandıkları din ve onun ekonomik düsturu ile yaşadıkları hayatın iktisat pratiklerinin birbiriyle çelişmesi bireyleri ve toplumları düalist ve çelişkili bir hayata mecbur kılmaktadır.

Sosyal psikoloji açısından ise çelişki uzun süre devam ettirilebilir bir durum olmadığı için bireyler ve toplumlar sekülerleşerek İslam'ın taleplerine cevap vermeyen ekonomik yaşama adapte olmakta ve dini özel bir ibadet alanı olarak kurgulamak ihtiyacı duyabilirler. Bu da dininin ekonomik yönlerinin hayattan uzaklaşarak onu sadece ibadethanede ritüellerle yerine getirilen bir borç olarak sınırlandırmaktadır.

Faizli finansmanın yanında faizsiz finansman kurumlarının bir alternatif olarak ortaya çıkması, bireyler için seçim yapma özgürlüğü de yaratacaklardır. Bu durumda bireylerin mecburi faizli finansman yöntemlerine başvurmak zorunda kalmamalarından mütevellit mecburi bir sekülerleşme süreci de en azından faiz açısından yaşanmayacaktır.

İslami Finans, geleneksel faizli finans sisteminden yapısal olarak farklılık gösterir. Temel özellikleri şöyle ifade edilebilir: kredi işlemlerinin faize dayalı olmaması, ortaklığa dayalı olması ve risk paylaşımının temel kural olması.

Peki İslam'ın faiz yasağı sadece dinsel bir iddia mıdır? Namaz kılmak ya da dinin diğer emirleri gibi birey için yapılması/yapılmaması istenen, emredilen "dini" bir

talep midir? İktisat bilimi açısından faiz, İslam dininin ifade ettiği gibi yasaklanması, haram edilmesi gereken bir zararlı artık mıdır? Yoksa endüstriyel kapitalizmin olmazsa olmazı, bir mütemmim cüzü müdür?

Dinin yasak edip etmemesinden bağımsız olarak faiz hakkındaki temel sorun faizin bir sömürüye neden olmasıdır. Aynı zamanda enflasyon, işsizlik ve ekonomik kriz gibi önemli problemlerin sebebi olarak da faizin varlığının olduğuna dair çalışmalar da söz konusudur (Khan, 2017, s.14). Yani salt dinsel bir yasak olarak değil, faiz aynı zamanda ekonomik bir tartışma alanıdır. O nedenle İslam'ın faiz yasağını salt dini bir emir gibi görerek bunun ekonomik hayatta uygulanmasını talep etmek apoloji değildir.

Peki faizin varlığının ekonomide yarattığı olumlu ve olumsuzluklar nelerdir ve faizin ortadan kaldırılması ile daha dengeli bir ekonomik sistem oluşmakta mıdır? Bu soruların cevapları İslam iktisadı açısından teorik olarak verilebilir. Diğer taraftan reel faiz oranlarının çok düşük olduğu ülkelerdeki makroekonomik istikrar açısından da bakılabilir. Genel olarak dünya ekonomisinde reel faizlerin düşük olduğu ekonomilerde makroekonomik istikrarın da var olduğu gözlenmektedir. Kimi uygulamalı çalışmalar 2008 krizinden sonra yapılan gözlemler geleneksel bankalar ile katılım bankalarının performanslarına ilişkin kriz öncesi ve sonrasına ilişkin analizler yapmışlardır. Sonuçlar, İslami bankaların kriz ortamında geleneksel bankalara göre daha güvenli ve iyi performans sergilediklerini ortaya koymuştur (Krasicka & Nowak, 2012, s. 16).

Khan, faizin varlığının ekonomide makroekonomik istikrarsızlıkların temel nedeni olduğunu kaydetmektedir. Bugüne kadar konvansiyonel iktisat, faiz ve enflasyon arasında tek bir ilişki olduğunu iddia etmiştir ve bu paradigma devam etmektedir. Enflasyonla mücadelede faiz oranlarının artırılması gerektiği savunulmaktadır. Ancak bunun tersini gösteren araştırmalar da bulunmaktadır. Enflasyonun bir nedeni de üretim maliyetlerine yansıyan ve bu yolla ürünlerin fiyatlarına eklenen faizdir. Bu durum tam rekabet şartları altında mümkün olmayacaktır. Ancak, şirketlerin muazzam ekonomik güç kullandıklarını ve ürünlerinin fiyatlarının belirlenmesinde neredeyse özerk olduklarını bildiğimiz için, faizin fiyat seviyesine girdiği ve enflasyona neden olduğu kabul etmek makul görünmektedir (Flexner, 1989, s.78, aktaran Khan, 2017, s.14).

Bir kez faizleri kaldırdığımızda, fiyatlar, faizlerin üretim maliyetine girdiği ölçüde azalacaktır. Öte yandan, devletler kalkınmanın finansmanı için borçlanmaya, bu borçları geri ödemek için de açık finansmana başvuruyorlar. Bu da yine enflasyonu artırıyor (Khan, 2017, s. 14). Buna ek olarak gelişmekte olan ülkeler açısından da büyük faiz yükleri yaratan ve geçmişte olduğu gibi uluslararası borç krizine neden olan bir unsur olmasıdır. Faizi uluslararası para sistemindeki istikrarsızlık unsurlarından biri olarak değerlendirmek de mümkündür.

Faiz-enflasyon ilişkisi açısından diğer bir konu da kredi faiz oranlarının altında kârlılık vadeden yatırımların yapılmıyor olduğudur. Sermayenin marjinal getirisi kredi Faiz oranlarının altında kaldığı sürece tam istihdama da ulaşmak mümkün olmayacak ve bir kısım yatırım yapılmayacaktır. Başka bir ifade ile faiz ile sermayenin marjinal verimliliği arasında ters ilişki vardır (Khan, 2017, s. 26). Faizler ne kadar yüksek ise sermayenin marjinal verimliliği de o kadar düşük olacaktır. Bu da belli bir kârlılık oranının altında kalan pek çok yatırımın yapılamaması anlamına gelecektir. Sonuçta, işsizliğin devam edecektir.

Dolayısıyla faiz oranlarının varlığı tam istihdama engel olmaktadır. Yatırım finansmanında faiz kullanıldığı yöntem yerine yavaş yavaş faizi ortadan kaldıran İslami finansman yöntemlerinin yerleşmesi ile hem yatırım ortamı eskiye göre canlandıracak hem de tam istihdam sorunu çözülecektir. Öte yandan gayriiradi işsizliğin ve diğer sorunların çözümü konusunda zekât, infak ve vakıf mekanizmalarının devrede olduğu durumda tam istihdam sürecine doğru bir gidiş mümkün görünmektedir. Faizin ortadan kalkması ile işsizlik, enflasyon, döviz kuru dalgalanması, konjonktür dalgalanmaları ve doğal kaynakların aşırı tüketim sorunu aşama aşama ortadan kalkabilir.

Günümüzde İslami finans alanı hızla gelişmektedir. Ekonomik gelişme konusunda büyük fırsatlar sunmaktadır. Fakat bu fırsatların değerlendirilebilmesi için finans alanının ekonomi ve toplumun diğer alanları ile entegre olması gerekmektedir (Çizakça, 2014, s. 157). Yoksa ekonomik gelişmenin sadece İslami finans ile sağlanacağını düşünmek gerçekçi bir yaklaşım değildir.

2.5.2.3.Sosyal Politika ve İnsanın Güçlendirilmesi

İslami sosyal politikalardan biri de temel ihtiyaçların karşılanması konusudur. İslam'ın denge prensibi bizi, gelir dağılımındaki uçurumları ortadan kaldırma sonucuna ulaştırır. Gelir dağılımının bozuk olması, varlıklı ve yoksul kesimler arasındaki uçurum İslami gelişme anlayışı açısından kabul edilebilir bir durum değildir. Peki bu konudaki İslami politika önerisi ne olabilir? Bu konuda iki farklı yaklaşımdan söz edilebilir: Bir tarafta, sorunu tamamen devletin çözeceği bir anlayışa karşılık, diğer tarafta sorunu tamamen piyasanın çözmesi gerektiği anlayışı. Bu konuda İslamî yaklaşım, gelir dağılımındaki aşırı dengesizlikleri önlemeye yönelik, keyfi müdahaleye yol açmayan, piyasa güçlerini destekleyen bir sosyal politika uygulaması olabilir. Bu politika özellikle çalışma gücü açısından dezavantajlı gruplar açısından ele alınmalıdır.

Hız. Peygamberin "*Fakirlik neredeyse küfre yol açar.*"⁸¹ ifadesi, İslami gelişme anlayışının sosyal politika olmadan amacına ulaşamayacağını ifade eder. Bu hadiste, kişinin fakirlik içinde olmasının, peygamberin tebliğ ettiği dini kabul etmemesi, onaylamaması yoluna itebileceğine dikkat çekmektedir. O nedenle fakirliğin ortadan kaldırılması da dini bir gerekliliktir. Bunun için İslam zekât mekanizmasını temel alınmıştır. Özellikle bir sosyal politika aracı olarak uygulama başarısı gösterilebilirse zekât sosyal yardımların temel finansman kaynağı olacaktır.

Buna mukabil *devlet halkın can, mal ve sosyal güvenliğinden sorumludur.*⁸² Sosyal ve ekonomik adaletin sağlanması İslami gelişme anlayışının zorunlu kıldığı bir durumdur. Sosyal ve ekonomik alan birbirine bağlı alanlardır. Bu adalet anlayışı, eğitim imkanlarından ve diğer kaynaklara ulaşmada koşulların eşitlenmesine yönelik politikalar sonucu sağlanabilecektir. "*O mal ve nimetler sizden yalnız zengin olanlar arasında dönüp duran bir kudret aracı olmasın.*"⁸³ anlayışı ile ekonomik alanda gücün paylaşılması ilkesinin altı çizilmektedir (Tabakoğlu, 1987, s. 251).

Öte yandan Khan, kapitalist ekonomilerde, işsizliğin yarattığı sosyal problemlerin sosyal sigortalar ve refah devleti uygulamalarıyla aşılmaya çalışıldığını

⁸¹ Beyhakî Şuab; Taberânî, el-Evsat

⁸² Tirmizi, Nikah, 14; Müslim, Kasame, 29,30

⁸³ Haşr: 59/95

kaydetmektedir. Bu da kamuyu, vergiler yoluyla fonları artırmaya ve faizle borçlanmaya yönlendirmiştir (2017, s. 97).

Burada iki farklı yaklaşım söz konusudur. Bir yanda devletin, halkın her türlü ihtiyacının karşılanması gibi paternalist bir yaklaşım gözlenirken, diğer yanda da refah devleti uygulamalarının sorunları ortaya konmaktadır. İslam iktisadı Batılı anlamda bir refah devleti uygulaması olmadığı gibi aynı zamanda toplumsal ihtiyaçların ve sorunların çözümünü tamamen piyasa güçlerine bırakmış bir ekonomi olarak düşünmemek gerekir. Doğrusu bu ikisinin arasında bir yerdedir. Özellikle sivil toplumun, vakıfların ve zekât türü İslami mekanizmaların işlevsel hale gelmesi ile bu alanda devletin üzerindeki yük azalırken diğer yandan devletin temel ihtiyaçlar çerçevesinde kimi dezavantajlı kesimler için fırsat ve imkân yaratma süreci hiçbir zaman bırakılmadan devam etmelidir.

Toplumda engelliler gibi dezavantajlı grupların İslami ekonomi politikalarıyla desteklenmesi felahın sağlanması açısından önemlidir. Onların da kapasiteleri ölçüsünde sosyal ve ekonomik yaşama katılmaları çok önemlidir. Ancak Mannan'ın bu konuda bunun tam tersi bir yaklaşım göstermektedir. Mannan'da kalkınma yaklaşımı içinde engellilere yönelik *öjenik*⁸⁴ uygulaması anlamına gelebilecek bir yaklaşımı vardır. Mannan şöyle demektedir;

"Ulusun çıkarları açısından, bulaşıcı veya irsî hastalıkları olan kişilerin çocuk yapmamaları çok önemli bir husustur. Kesin yasalarla bu tür hastalıkların doğuracağı sonuçlar kontrol altına alınmalı, böylece toplumda, budalalık, kararsız veya sosyal yönden yetersiz insanların yer almaması sağlanmalıdır." (Mannan, 1970, s. 190).

Mannan'ın yaklaşımı, insana sadece iş gücü ve performans açısından bakan bir yaklaşımdır. İslam inancı imtihan prensibine dayanmaktadır. Engelli insanların bakım ve iâşesi Müslüman bir toplum için bir görev olduğu gibi bir imtihan vesilesidir. Bu açıktır ki İslam'ın felah anlayışından uzak bir pragmatist bir anlayışı yansıtmaktadır. İnsan sadece maddi refaha katkı sağlayan bir iş gücü değildir. Allah'ın varlık anlayışı, her canlının yaşama ve üreme hakkı olduğu gibi, bulaşıcı ya

⁸⁴ Öjenik, evrimci ayıklama süreçlerinin, belli bir genetik soy ya da halkı geliştirmek amacıyla kullanılmasıdır (Marshall, 2005, s. 356). Bu yaklaşım ile, annelere hamilelik sırasında yapılan "tıbbi" bir operasyon ve müdahale edilerek yaşaması istenmeyen ceninler öldürülmektedir. Bu itibarla Allah'ın doğma kudreti verdiği bir insan yavrusunun, yaşayıp yaşamayacağına karar vermek durumu, insanın Tanrı'ya soyunması anlamına gelmektedir. Oysa ki hayat bir imtihan olduğu gibi, engelli doğacak bireyler de bu imtihanın bir parçasıdır.

da irsî hastalıkların tedavisini, dezavantajlı bireylerin desteklenmesini önerir. Hem onların hem de onlarla bir arada yaşayan toplumun felahını artıracak bir durumdur bu. Çünkü sadece güçlü olanın hayatta kalması anlamına gelebilecek bir Darwinist yaklaşım İslami prensiplerle taban tabana zıttır.

Kamu otoritesinin kural ve düzenlemeleri çerçevesinde kurumsal yapısı sağlam bir ahlaki piyasa ekonomisinin sağlayacağı gelişme ortamı, sosyal politika sorununu büyük ölçüde çözecektir. Esasında işsizlik gibi en önemli sosyal sorunun çözülmesi ve ortaklık temelli kar paylaşımının yarattığı servetin tabana yayılması uygulamaları sosyal adalet sorunlarının çözümü için en önemli olanaktır. İslami temelde uygulanan finans yöntemlerinin sağlayacağı yatırım ortamı ve ekonomik gelişme sürecinde işsizlik ve tam istihdam gibi makro sorunlarının çözülmesi ve iktisadi gelişme ile önemli mesafelerin kat edilmesi süreci ile birlikte sosyal problemlere neden olan ekonomik sorunların aşama aşama ortadan kalkacağı bir süreç yaşanacaktır.

2.5.2.4. Mülkiyet Hakkı, Servetin Tabana Yayılmasının Sağlanması ve KOBİ'ler

Kapitalizm sınırsız mülkiyet anlayışını içermektedir. Mülkiyet dokunulmazlığı önemli bir kural olduğu gibi kişinin mülkiyetinin herhangi bir sınırı ve onun kullanımının da herhangi bir kısıtlamasının olmayacağı kabul edilir ve öyle uygulanır.

Kapitalizmde mülkiyet mutlak ve sınırlandırılmaz bir haktır. İslam'da ise mutlak mülkiyet yalnızca Allah'ındır. İnsanın mülkiyet hakkı vardır, dokunulmazdır ancak kullanımındaki sorumluluk anlayışı ile sınırlandırılmıştır (Khan, 2017, s. 7).

Kapitalist iktisadi düzende ilerleme ve maddi mülkiyet eş anlamlı kullanılır. İslam'da ise maddi mülkiyet insanın ahlaki ve manevi gelişiminde ikincil derecededir. Bunlar hayatın özü değil süsleridir (Khan, 2017, s. 6).

İslam'da mülkiyet anlayışı lehül mülk (mülk Allah'ındır) prensibine dayanır. Bu prensip, insanın mutlak mülkiyet sahibi olmadığına ve bundan dolayı bir "emanetçi" pozisyonunda olduğuna işaret eder. O halde İslami mülkiyet anlayışı yararlanma, koruma, geliştirme ve paylaşma şeklinde ilerlemektedir.

İslam iktisadi düşüncesi bireylere özel mülkiyet hakkını tanımıştır. Ancak bu mülkiyet mutlak değil, sarf sorumluluğu getiren bir mülkiyet anlayışıdır. Batı

düşüncesinde mülkiyet anlayışı, bireye o mülk üzerindeki tasarruf hakkını vermekle birlikte diğer insanların o varlığa erişimini ve kullanımını kısıtlama hakkını da verir. Hatta bu mülkiyet hakkı o kadar kesindir ki, isterse onu yok etmeye varıracak kadar mutlak bir görünüm arz eder.

Ancak İslam'ın mülkiyet anlayışı kısımidir. “Mülk Allah'ındır (*lehül mülk*) ve insanlar emanetçidir” düşüncesi ile kastedilen, bireylerin mutlak mülkiyet sahibi olarak varlıklar üzerindeki sınırlı haklarını anlamaları istenmiştir. Allah mülkü dilediğine verir.⁸⁵

Askari, İslam'ın mülkiyet haklarına ilişkin sekiz esası olduğunu kaydeder (Askari, 2014, s. 181);

- 1.Tüm mülkün kalıcı, sabit ve değişmeyen mülkiyeti Allah'a aittir;
- 2.Allah mülkiyet hakkını tüm insanlığa sunmuştur;
- 3.Yaratanın bahsettiği tüm doğal kaynaklara üretimde kullanmak üzeri eşit erişim fırsatı verilmelidir;
- 4.Bireyler meşru mülkiyet hakkını kendi emekleriyle çalışarak kazanacak ya da diğer kişilerden devir yoluyla (alışveriş, sözleşme, hibe veya miras) yoluyla elde edebilir;
- 5.Çalışmadan ve hak etmeden bir anda mülkiyet elde etmek yasaklanır;
- 6.Emekle elde edilmiş ve infak ve zekât yoluyla arındırılmış mülkiyet hakkı değişmezdir;
- 7.Gelir ve varlıklar üzerinde başkalarının da hakkı vardır;
- 8.Mülkiyet hakkı mutlak değil sınırlıdır.

Bireyler meşru mülkiyet hakkını sadece iki yöntemle elde edebilirler; 1.kendi yaratıcı işgücü üzerinden ve/veya 2.bir varlığın mülkiyet haklarını kendi çalışmaları ile kazanmış diğer kişilerden devir yoluyla (alışveriş, sözleşme, hibe veya miras). Bundan dolayı mülkiyet hakkının temelinde çaba ve emek vardır. Çalışıp hak etmeden bir anda mülkiyet hakkı edinilmesi yasaklanır. Buna göre kumar, hırsızlık,

⁸⁵ Bakara 2/247; A'li İmran 2/26

faizle borç verme ve rüşvet gibi genelde kanun dışı kabul edilen yollarla mülkiyet elde etmek yasaklanmıştır. Aslolan çalışmak ve bu yolla mülkiyet edinebilmektir.

Askari, İslam'ın mülkiyet anlayışında bir çalışma özgürlüğü ve eşit hak ve fırsat sahibi olduklarını kaydeder. Tüm insanlar bu kaynaklar üzerinde çalışarak kendi ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilirler. Herhangi bir nedenle bir kişinin, çalışamayacak durumda olması, Yaraticının tüm insanlara bahsettiği kaynaklara erişim hakkını elinden almaz. Mutlak mülkiyet Allah'ın olmakla birlikte, insanların çalışarak kendi emeklerine dayalı olarak ürettikleri ürünler üzerindeki mülkiyet haklarının değişmezliği vardır. İnsanlar kendi ürettikleri ürünlerin üzerindeki mülkiyet hakları, o ürünün zilyetliğini, kullanımını ve alışverişindeki öncelik haklarını sağlayacaklardır. Fakat burada insanlar tüm kaynaklara ulaşmada eşit hak ve fırsatlara sahip olmalıdır ki o kaynakları kullanarak ürettikleri ürünler üzerindeki mülkiyet haklarının değişmezliğinden söz edilebilsin (Askari, 2014, s. 182).

Gelir ve varlıklar üzerinde başkalarının hakkı vardır. O nedenle üründen ya da onun satışından elde edilen gelir veya zenginliğin paylaştırılması gereklidir. Bu nedenle elde edilen gelirin temizlenmesi ve saflaştırılması için zekât adında verginin verilmesi gereklidir. Bu çerçevede toplumsal eşitsizlikler var ise bunların iki kaynağından söz edilebilir. Birinci olarak kaynaklara ulaşmada bir eşitsizliğin olması ve ikinci olarak bölüşüm mekanizmasında bir eşitsizliğin olmasıdır. Akli veya fiziksel kabiliyetlerle herhangi bir kişiye kaynaklara daha fazla erişim imkânı verilmiş olabilir. Ancak daha az kabiliyete ya da hiç kabiliyete sahip olmayanlar bu kişiye ortaktır. Onların nihai üretim ya da pazar sonrası gelirlerden payları vardır ve bu bir bağış değil haktır (Askari, 2014, s. 181, 182).

Bu paylaşım da eşitliklerin azaltılmasını sağlayacaktır. Hatta Kur'an-ı Kerimde "ihtiyaçtan artanını verin" diyerek çok ileri düzeyde bir paylaşım öngörülmektedir. Bunu modern sosyal devlet ve toplumsal düzen açısından değerlendirdiğimizde çok çok ileri bir paylaşım ekonomisi olduğunu görüyoruz. Bireyler, onlara sunulan kaynaklarla elde ettikleri gelirleri, kendi ihtiyaçlarını karşılamaları ve onun dışında olanı infak etmeleri vazedilmektedir. Burada bir cebri mekanizma söz konusu değildir. İslam anlayışında Din salt uhrevi olan değil, aynı zamanda dünyevi ve sosyal-ekonomik yaşamı da kapsamaktadır. Ve dinde zorlama yoktur. Dolayısıyla

infak mutlaka olmalıdır ancak bu toplumu oluştan bireylerin isteyerek ve Allah bilinciyle yapmaları gereken bir davranıştır.

Bu paylaşım yapıldıktan sonra kişilerin gelir, mal veya varlıkların kalan kısmı üzerindeki mülkiyetleri kutsal kabul edilir. Artık bunlara el koyulması ya da kamulaştırılması gibi bir durum söz konusu bile olamaz. Bu meşruiyet, ancak paylaşım ilkelerine riayet edilmesi ve eşitsizliklerin giderilmesine yönelik önlemlerin uygulanmasından, yani infak, zekât gibi paylaşım sürecinden sonra mümkündür.

İslam'ın mülkiyet anlayışının sekizinci kuralı ise bu hakkın mutlak değil sınırlı olmasıdır. İnsan kendi mülkiyetinde olduğundan hareketle varlıkları israf etmek, boşa harcama, yok etmek, savurmak ya da yasa dışı yollarla kullanmak hakkına sahip değildir (Khan, 2017, s. 182).

2.5.2.5.Sınırsız Tüketim Toplumu Yerine İhtiyaç Merkezli Tüketim Anlayışı

Günümüzde ağırlıklı olarak sosyoloji literatüründe bir *tüketim toplumu* kavramsallaştırması yapılmaktadır. Kapitalist rekabetin ve sermaye birikiminin yarattığı aşırı üretim krizlerinin sürekli kitlesel tüketim ile absorbe edilmesi sistemin sürekliliği ve toplam arz toplam talep dengesi açısından elzem görünmektedir. Aksi durumlar kısa dönemli konjonktür dalgalanmaları ve uzun dönemli büyük krizler yaratmaktadır. Krizlerin yapısal mı yoksa rastlantısal mı olduğu konusu ayrı bir tartışma konusudur. Ancak kriz olgusu sosyo-ekonomik bir gerçekliktir ve krizlere dair literatür, 19. yüzyılın sonlarından beri hayli gelişmiştir.

Kapitalist ekonomilerde talep yönetimi önemlidir. Talep yanlı iktisadi makroiktisadın kurucusu olan Keynes, kendisinin belki de gerçek anlamından farklı bir şekilde yorumladığı Say kanunun⁸⁶, geçersizliğini ortaya koymaya çalışmıştır. Aynı zamanda çözümü devletin bir tüketici olarak sisteme katılması gerektiğini ve bu şekilde talep yetersizliği krizinin aşılabileceğini ifade etmiştir.

Ancak klasikler, neoklasikler ve o çizgiyi takip eden yaklaşımlar kapitalizmin talep yönlü krizlerden değil, devletin piyasaya olan müdahalelerinden kaynaklı piyasa aksaklıkları ve krizler yaşandığını ileri sürmektedirler. Bu durumda, kapitalizm tüm kurumlarıyla birlikte bir sistem olarak, Say yasasını adeta şöyle revize etmek

⁸⁶ Bkz. Skousen, 2016, s.58

durumunda kalmıştır: “*her arza kendi talebini yarattırmalı.*” Bunun sonucu tüketim toplumu yaratmak olmuştur.

Bireylerin artık bir psikososyal illüzyonla ihtiyaç değil de tüketim odaklı yaşamaları bir sosyal gerçekliktir. Tüketim artık gerçek ihtiyaçlarla bağını büyük ölçüde koparmış ve bireyler kendilerine “ihtiyaç” olarak benimsetilen bir tüketim kültürünün içinde yaşamaya çalışmaktadır. Tabi her üretim ve tüketim doğal kaynak üzerinde bir baskı oluşturmaları, ayrı bir tartışma konusudur.

Kitlesel tüketim, tüketim toplumu, tüketim çağı gibi kavramsallaştırmalar, geleneksel gelişme anlayışının bir sonucudur. Öyle ki artık sıfır büyüme kavramı tartışılır olmuştur. Yeryüzündeki kaynakların aşırı kullanımının nihayetinde gelecek nesillerin yaşamını sürdürülemez hale getireceğine ilişkin senaryolar distopya olmaktan öte bilimsel öngörüler halini almıştır.

Bu noktada İslami değerler ve gelişme anlayışının getirdiği açılım önemlidir. Yeryüzündeki kaynakları kullanırken israf edilmemesi İslami gelişme anlayışının bir sonucudur. İslam inancında, insan yeryüzünde yaratıcının bir halifesi olarak konumlandırıldığı için, tüm varlıkların ve kaynakların sorumluluğu insandadır. İnsan bu varlıkların israf edilmemesi gibi bir sorumluluğu yerine getirmekle mükelleftir.

Tabakoğlu’na göre tüketim toplumu, her gün daha fazla üretilen sınai mamullerini tam kullanmadan tüketen bir cemiyettir (Tabakoğlu, 1987, s.243). Gerçekten de üretilen metaların ekonomik kullanım ömürleri kısaltmakta ve yeniden üretim için hızlıca tüketilmeleri, modalarının geçmesi ya da kısa sürede kullanılamaz hale gelmeleri söz konusu olmaktadır. Bu da her defasında daha fazla doğal ve beşerî sermaye kullanılması anlamına gelmektedir. Yeryüzünün sonsuz kaynak kapasitesine sahip olmadığı düşünüldüğünde, amaçsız, öngörüsüz ve gelecek ufku olmadan yapılan miyop üretim ve tüketim anlayışı bir süre sonra insanlığı bir tüketim ve üretim krizi ile baş başa bırakacaktır.

Diğer yandan tüketim odaklı bireylerden oluşan toplumlar yüksek seviyede çevresel risk üretmektedir. Ekonomik ömrü tamamlanmayan metaların yenileriyle değiştirilmesi doğal kaynak kullanımını aşırı derecede artırarak bu kaynaklar üzerinde yoğun bir tükenme baskısı yaratıyorlar. Aynı zamanda bireylerin psikolojileri açısından da sürekli ihtiyaç fazlası tüketim bir semptom olarak ortaya

çıkmaktadır. Manevi ihtiyaçlar önemsenmeden, paylaşım davranışlarından uzaklaşan ve kendi içine kapanan bireyler mutluluğu tüketimde aramakta ve bir kısır dngu içine girmektedirler. Nesneler satın alma anında bir haz yaratıyor ancak daha sonra kısa sürede sıradanlaşarak bireyler, yeniden önceki tatminsiz hallerine geri dönüyorlar. Bu kısır dngu bireyleri tekrar bir tüketim davranışına doğru yönlendiriyor.

İslam'ın vazettiği tüketim anlayışı ise ihtiyaçlar ile erevesi çizilmiş bir anlayıştır. Bireylerin zorunlu ihtiyaçlar temelindeki harcamalarını yapmaları dışında artan gelirlerini paylaşmaları İslami bir gerekliliktir.⁸⁷ Psikoloji bilimi, insanın gerçek mutluluğa ulaşmasının ana unsurlarından birini, başka birini mutlu etmek olduğunu ortaya koymuştur. Bu aynı zamanda İslam'ın önerdiği paylaşım anlayışıdır.

İsrafın ortadan kaldırılması, modern tüketim toplumu anlayışına karşı önemli bir politika aracıdır. Kur'an-ı Kerimde, *"Yiyin, için fakat israf etmeyin. Allah israf edenleri sevmez"* ⁸⁸ denmektedir. Kaynakların aşırı kullanımı ve varlıkların ekonomik ömrünü tamamlamadan kullanılıp atılmaları tüketim toplumu bireylerinin standart davranışlarındanr. Daha fazla üretim için daha fazla tüketim gerekmektedir. Kapitalist kalkınmanın temel esaslarından bir israftır. Kitlesele retim ve tüketim süreçleri doğal kaynaklar üzerinde aşırı bir baskı yaratmıştır. Ancak tüketim hırsı sınırsız bir insan modeli, bu sürecin tam odağında olmasına rağmen geleceği göremeyen bir miyop halinde yaşamaktadır. Tüketim odaklı bir kalkınma modeli, İslam'ın gelişme anlayışına da terstir. İslam iktisadı üretimi ve tüketimi ihtiyaç odaklı olarak düzenleme anlayışı taşır (Tabakoğlu, 1987, s.249).

Günümüzde ekolojik iktisadın ya da evre konusundaki uluslararası oluşan kamuoyunun da genel olarak ortaya koyduğu ereve aşırı tüketimin sürdürülebilir olmadığı ve yüksek düzeyde doğal kaynak kullanımına neden olduğudur. Bu da bir ekolojik kriz yaratan sürece işaret etmektedir. Bu nedenle de gelişme anlayışının kaynak kullanımını azaltacak bir yapıya kavuşması gerekir. Bunun en kestirme yolu da tüketimi azaltmak olacaktır. O halde bugünkü aşırı tüketim merkezli toplum yapısının toplumsal bir bilinçlenme ile değişmesi bir zorunluluktur. İslami gelişme anlayışı da aşırı tüketime aşırı kaynak kullanımına yol veren bir anlayış değildir. Tam tersi kaynak kullanımını temel ihtiyaçlar çerçevesinde sınırlandırma

⁸⁷ Bakara 2/219

⁸⁸ A'raf 7/31

perspektifine sahiptir. Bu açıdan bir tüketim toplumu kurgulanmadığı gibi bir toplumsal dönüşüm gereklidir.

Toplam talep artışı aşırı tüketimle değil de faizin olmadığı bir durumda yatırımın artmasıyla daha kalıcı ve kapasite yaratan bir gelişme sağlanabilecektir. Aşırı doğal kaynak kullanımı ve bu kaynaklar üzerinde aşırı tüketimin yarattığı baskı tüketim alışkanlıklarının devam ettiği bir ortamda sürüp gidecektir. O nedenle İslam iktisadının önerileri çerçevesinde şekillenecek bir iktisadi düzende, tüketimin körüklenmesi değil tam tersine ihtiyaç ekonomisi bağlamında sınırlandırılması anlayışı yerleşecektir.

2.5.2.6. Uluslararası İlişkiler Boyutu

İktisadi gelişmenin önemli bir parçası da uluslararası işbirlikleridir. Bir ülkenin kendi imkanları ile kalkınma sürecinde uluslararası işbirlikleri kritik önemdedir. Bu kimi zaman finansman, kimi zaman nitelikli insan kaynağı kimi zaman da kalkınma tecrübelerinin paylaşılması yolu ile yapılmaktadır. Bu açıdan da İslam inancı işbirliğini ve birlik düşüncesini temel alır. İslami düşünce anlayışında birlik düşüncesi önemli bir yer tutar. Kuran'ı Kerim ümmet ve birlik düşüncesine çok yerde vurgu yapmaktadır. "İşte şu sizin ümmetiniz bir tek ümmettir."⁸⁹ Aynı zamanda insanlar ve toplum arasındaki bölünme ve ayrışmalar Kuran açısından eleştirilmektedir. İnsanların birlik, beraberlik içinde ümmet anlayışına yönelmeleri ve dinlerini parça parça bölüp fırkalara ayrılmamaları gerektiği ifade edilmektedir.⁹⁰

Bu ve benzeri ayetlerden anlaşıldığı üzere Kuran insanları/inananları birlik olmaya ve bir ümmet anlayışı ile iş birliği yapmaya teşvik etmektedir. Bunu birlik ilkesi olarak ele alabiliriz. Kur'an böyle bir toplumun da orta yolu izleyen bir ümmet⁹¹ olmasına ilkesel bazda işaret etmektedir.

Allah, Müslümanların din ve ırk gözetmeksizin hepsinin kardeş olduklarını,⁹² birbirlerinin dostu olduklarını⁹³ ve birbirleriyle dayanışma içinde bir birlik (ümmet)

⁸⁹ Enbiya 21/92; Müminun 23/92

⁹⁰ Şuara 42/13; En'am 6/159; Ali İmran 3/103

⁹¹ Bakara 2:143

⁹² Hucurat 49/10

⁹³ Maide 5/55

oluşturmaları gerektiğini söyler.⁹⁴ Müslümanlar her türlü aşırılıklardan uzak orta/vasat ve örnek bir toplum haline gelmekle yükümlü kılınmıştır. Gayrimüslimlerle ilişkilerinde ise olağan dönemlerde iyilik, adalet, dürüstlük ve barış içinde olmaları istenmektedir.⁹⁵ Ancak Müslüman toplumlar 20. yüzyılın başında ipi kırılmış tespih taneleri gibi dağılmışlardır. Her biri, ümmet (birlik) fikrinin karşısında, ayrı birer ulus olarak hatta uluslararası güç merkezleri tarafından “yaratılmış” uluslar olarak yollarına devam etmişlerdir. Bu ayrı uluslar, Kur'an'da vaz edilen birlik fikrinden uzaklaşmış ve hatta özellikle Batılı devletler ile geliştirdikleri ilişkiler çerçevesinde özellikle soğuk savaş döneminde adeta rakip kamplarda yer alarak dağılan ümmet bilincinin yıkılışını tahkim etmişlerdir. Batılı devletler ise, Avrupa Birliği özelinde bakılacak olunursa, ulusçuluğun Hitler örneğinde olduğu gibi faşizme dönüşmesinin bedelini oldukça ağır ödemişlerdir. Onlar bu deneyimden büyük dersler çıkararak bir Avrupa birliği/ “ümmeti” bilinciyle bir barışçıl oluşum içerisine girmişlerdir (Güler, 2015, s. 35,36,37).

Bu yapı, birlik (ümmet) oluşturma İslam'ın vazettiği bir anlayışı realize etmiş olmasına karşın, diğer toplumlarla ilişkileri bakımından İslami olmayan bir düzen kurmuşlardır. İslam, ümmetin diğer (gayrimüslim) toplumlar ile kuracağı ilişkinin niteliğini de belirlemiştir: “*Allah din uğrunda sizinle savaşmayan, sizi yurduvuzdan çıkarmayan kimselere iyilik yapmanızı ve onlara karşı adil davranmanızı yasaklamaz. Allah adil olanları sever.*” Bu ilke ile bakıldığında, Batı için öteki olan İslam toplumlarıyla ilişkisi adalet, dürüstlük ve iyilik çerçevesine oturmayan bir biçimdedir.

Bu ümmet fikrinin uluslararası ilişkiler boyutu ele alındığında ise bölgesel ve küresel iş birliklerinin olması gerektiği anlaşılır. Kuran insanların ümmet ve birlik anlayışına sahip olması ve buna göre iş birliği içinde ve dayanışma içinde bulunmalarını öğütlemektedir. Gelişme söz konusu olduğunda bini bir toplum içindeki bireyler arasında olduğu kadar uluslararası boyutta da değerlendirmek gereklidir. O halde kalkınma sürecinde, Müslüman ülkeler arasında kurulacak ve ölçek ekonomisini de hayata geçirebilecek bölgesel ekonomik birlikler hayati önem taşıyor. Beşerî sermaye ve diğer ekonomik kaynaklar, finansman gibi girdilerin iş birliği temelinde kullanımı gelişme sürecini hızlandıracaktır.

⁹⁴ Al-i İmran 3/104, Enbiya 21/92; Müminun 23/52

⁹⁵ Mümtebine 60/8; Tevbe 9/7

Ulus devlet sınırlarını aşan bir ümmet fikri ve İslam kardeşliği anlayışı, aşkın bir değerler bütününe içinde barındırıyor. Bireyin toplumsal adaletin aleyhine bencilliği; ulus devletlerin, dünya toplumlarının ve bizatihi bir doğal çevre olarak dünya aleyhine aldıkları ekonomik ve askeri pozisyonlar, İslam'ın sunduğu evrensel değerlerle çatışma halindedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAMİ GELİŞME ENDEKSİ: ANALİTİK BİR YAKLAŞIM

Bu bölümde İslami bir ekonomik gelişmenin ölçülmesine yönelik bir yaklaşım geliştirilecektir. Bu yaklaşım ile İslami gelişme anlayışını yansıttığını düşündüğümüz kimi değişkenler üzerinden elde edilen veriler ile her bir ülke için ayrı ayrı puanlar oluşturularak hem İslam İşbirliği Teşkilatına (İİT) üye ülkeler ve hem de diğer ülkeler için karşılaştırmalı bir durum tespiti yapılacaktır. Burada odaklanılan ana sorunsal hem İİT ülkelerinin ve hem de diğer ülkelerin, İslami Gelişme anlayışının neresinde olduğunu tespit etmektir. Bu uygulama için bir endeks geliştirilecek ve bu endeksin istatistiksel sonuçlarına göre bazı değerlendirmeler yapılacaktır.

Öncelikle İslam İş Birliği Teşkilatı üyesi ülkelerin uluslararası ekonomik durumları ile ilgili bir makro ekonomik perspektif sunulacaktır. Daha sonra ise ekonomik gelişmenin ölçümü konusunda yapılan çalışmalar ele alınacak ve en sonunda İslami Gelişme Endeksi (İGE) bir istatistiksel model olarak ortaya konacaktır.

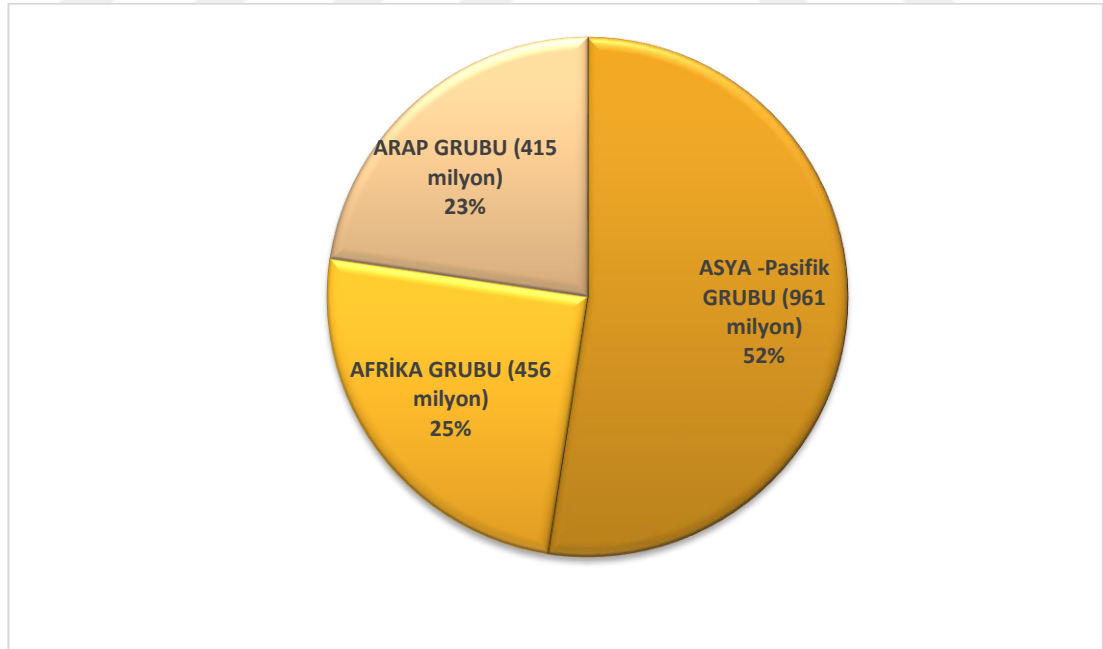
3.1. İSLAM İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI ÜLKELERİNE MAKROEKONOMİK BAKIŞ

Bugünkü adıyla İslam İşbirliği Teşkilatı 25 Eylül 1969 yılında Cidde/Suudi Arabistan'da İslam Konferansı Örgütü (OIC) adıyla kurulmuştur. İslam İşbirliği Teşkilatı adını 28-30 Haziran 2011 tarihinde Astana'da yapılan Dış İşleri Bakanları toplantısında almıştır. Merkezi Cidde'de bulunmaktadır. En üst düzey karar organı, her üç yılda bir devlet başkanları ile toplanan İslam Zirvesidir. Kuruluş amacı üye ülkeler arasında işbirliğini ve dayanışmayı güçlendirmek ve İslam dünyasının hak ve çıkarlarını korumak olarak ifade edilmiştir. Teşkilatın 57 üyesi bulunmaktadır. Bunlar, Afganistan, Arnavutluk, Azerbaycan, Bahreyn, Bangladeş, Benin, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Brunei Darüsselam, Burkina Faso, Cezayir, Cibuti, Çad, Endonezya, Fas, Fildişi Sahili, Filistin, Gabon, Gambiya, Gine, Gine Bissau, Guyana, Irak, İran, Kamerun, Katar, Kazakistan, Kırgızistan, Komorlar, Kuveyt, Libya, Lübnan, Maldivler, Malezya, Mali, Mısır, Moritanya, Mozambik, Nijer, Nijerya, Özbekistan, Pakistan, Senegal, Sierra Leone, Somali, Sudan, Surinam, Suudi

Arabistan, Tacikistan, Togo, Tunus, Türkiye, Türkmenistan, Uganda, Umman, Ürdün ve Yemen'dir. Suriye'nin üyeliği 2012 yılında Mekke'de düzenlenen 4.olağanüstü zirvede askıya alınmıştır. Birliğin 5 gözlemci üyesi vardır. Bunlar, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (Kıbrıs Türk Devleti adıyla), Bosna-Hersek, Orta Afrika Cumhuriyeti, Rusya ve Tayland'dır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2020).

Teşkilat üyelerinin genel makroekonomik verilerine baktığımızda bu ülkelerin dünya içindeki yerini daha bütünlüklü olarak görmek mümkün olacaktır. 57 ülkeden oluşan İİT üyelerinin toplam nüfusu 2018 yılı verilerine göre 1,8 milyar kişidir. Bu sayı dünya nüfusunun yaklaşık %24'ünü oluşturmaktadır. Yani dünya genelinde yaklaşık her dört kişiden biri İİT ülkelerinden birinde yaşamaktadır.

İslam İşbirliği Teşkilatı Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesinin yaptığı sınıflandırmaya göre, ülkelerin üç büyük bölge ayrımında nüfusun ağırlıklı olarak Asya ve Pasifik bölgesinde yoğunlaştığı gözlenmektedir (COMCEC, 2017, s. 112). 2018 yılı itibariyle, bu bölgede yaşayan Müslüman sayısı 1 milyara yaklaşmaktadır. Bu bölgenin nüfus oranı %52'dir.

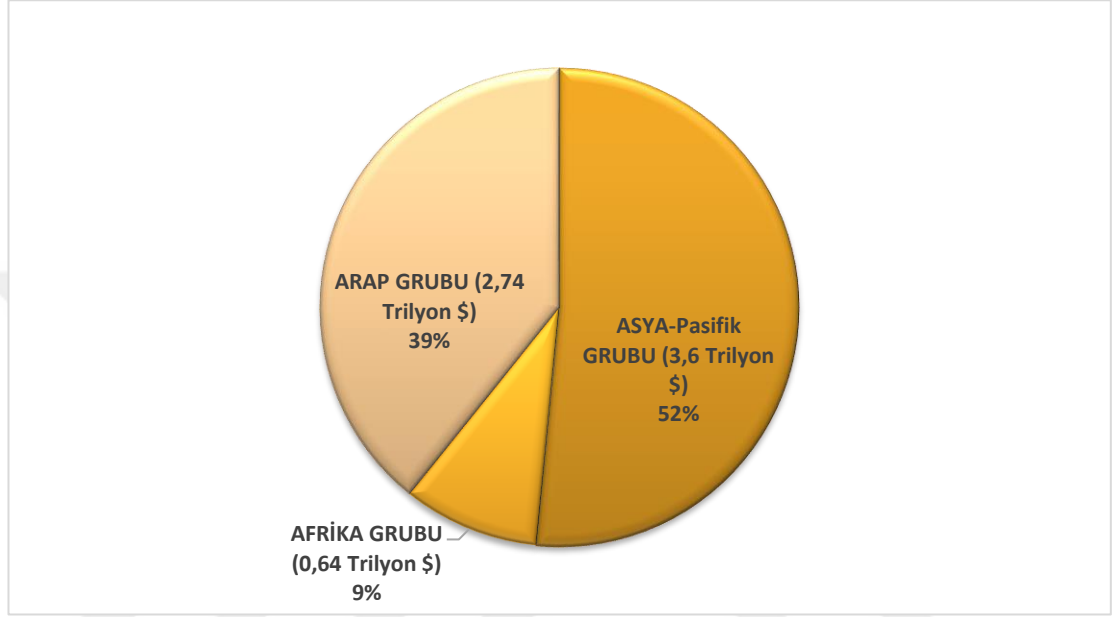

Şekil 6: İİT Ülkelerinin Nüfusunun Dağılımı (2018)

Kaynak: World Development Indicator verilerinden hazırlanmıştır.

İkinci büyük nüfus grubu %25 ile Afrika’da ve üçüncü bölge olan Arap coğrafyasında ise %23 oranında nüfus yoğunluğu söz konusudur.

İİT ülkelerinin ürettikleri hasılanın bu bölgelere dağılımına bakıldığında ise yine en büyük üretimi Asya-Pasifik bölgesi yapmaktadır. İİT ülkelerinin toplam GSYH değeri 2018 yılı cari rakamlarıyla 7 trilyon dolar seviyelerindedir.

Şekil 7: İİT Ülkelerinin GSYH Değerlerinin Bölgelere Dağılımı (2018, Cari \$)

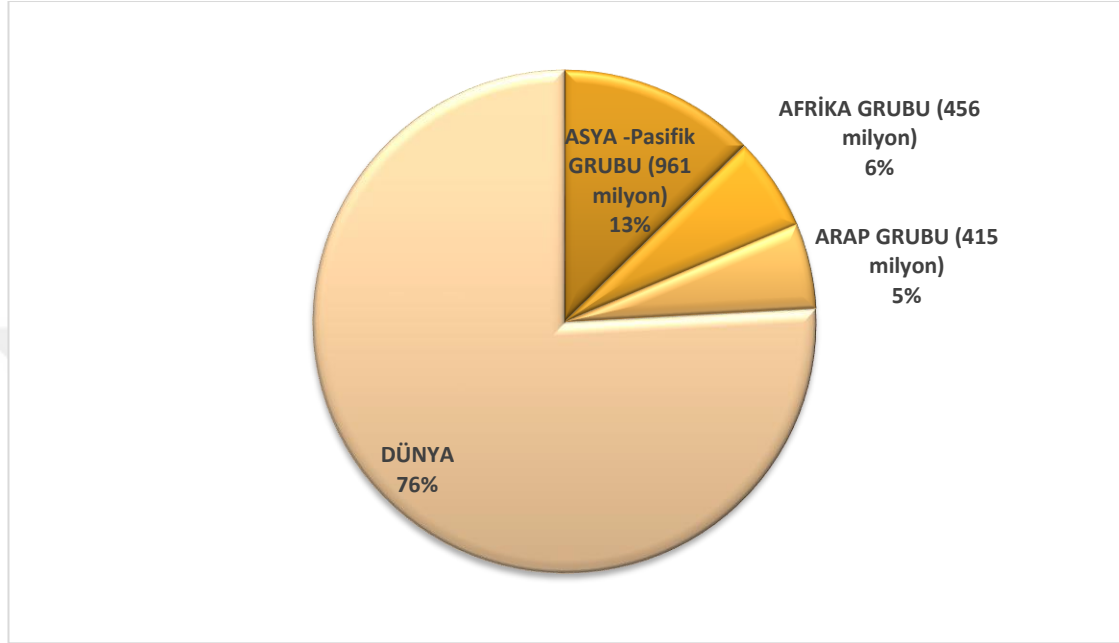
Kaynak: World Development Indicator verilerinden hazırlanmıştır.

Bu üç gruptan en fazla GSYH değeri, içinde Türkiye’nin de yer aldığı, Asya -Pasifik bölgesine aittir. Bölge nüfusuna orantılı şekilde bölge üretiminin toplam içerisindeki payı %52 oranıyla 3,6 trilyon dolar seviyesindedir. Arap grubunun ise sahip olduğu nüfusa oranla GSYH değeri oldukça yüksek görünmektedir. Bu bölgenin nüfus oranı %23 olmasına rağmen ürettiği GSYH değeri %39’dur. Özellikle Asya ve Arap yarımadası grubunun sahip olduğu zengin enerji kaynaklarının bu tablonun altyapısında önemli bir etkidir.

Öte yandan Afrika kıtasındaki İİT ülkelerinin sahip olduğu GSYH değerinin toplam içindeki payı 640 milyar dolar düzeyindedir. Bu üretimin toplam içindeki oranı %9’dur. Dolayısıyla Afrika kıtasının nüfus oranı %25 ancak ürettiği GSYH payı toplam içinde %9 düzeyinde ve bu da makro düzeyde büyük bir yoksulluğa işaret etmektedir. İslam İşbirliği Teşkilatı ülkelerinin grup olarak kendi içindeki

konumlarına bakıldığında Afrika bölgesinin 456 milyon gibi önemli bir nüfusu barındırdığı hem de ekonomik güç olarak bir o kadar da zayıf olduğu aşıkardır.

İslam İşbirliği Teşkilatı ülkelerinin dünya içindeki nüfus ve GSYH paylarını değerlendirdiğimizde ise karşımıza oldukça çarpıcı sonuçlar çıkmaktadır.

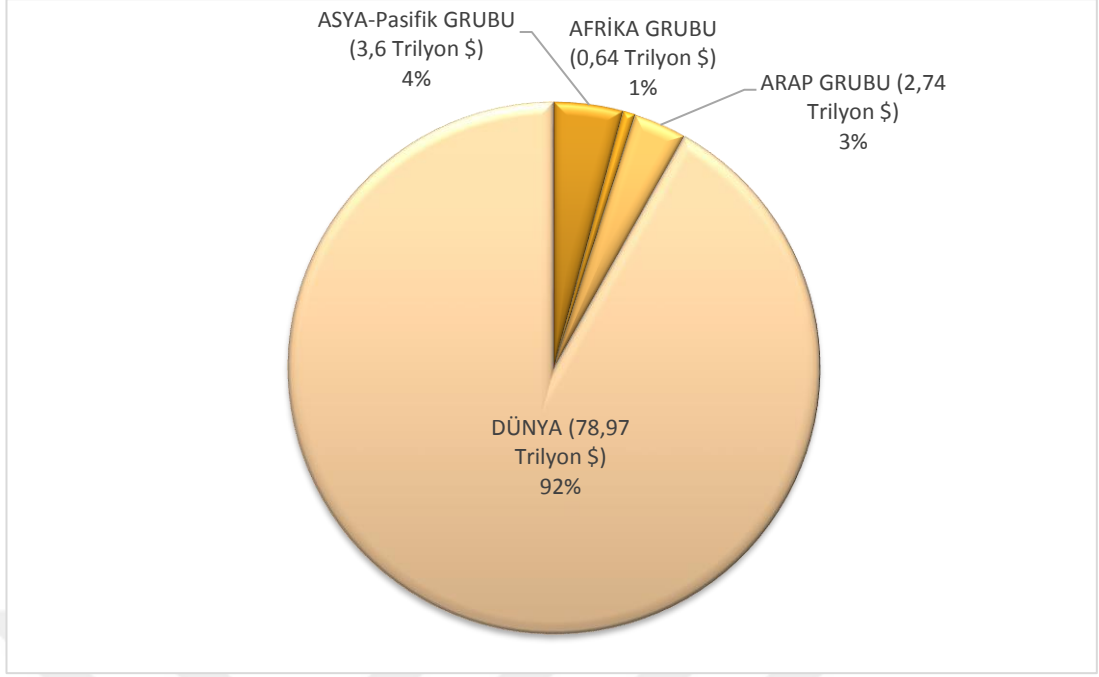

Şekil 8: İİT Ülkelerinin Dünya Nüfusu İçindeki Oranı (2018)

Kaynak: World Development Indicator verilerinden hazırlanmıştır.

Dünya nüfusu 2018 yılında yaklaşık 7,6 milyar kişidir. İİT ülkelerinin toplam nüfusu ise 1,8 milyar kişidir. Bu rakamla İİT ülkeleri %24'lük bir paya sahiptir. Dünya nüfusu içinde en yoğun Müslüman nüfus %13 oranı ile Asya-Pasifik bölgesinde yaşamaktadır. Bu bölge aynı zamanda Afrika ve Arap yarımadasının toplam nüfusundan daha fazladır.

İİT ülkelerinin dünya içindeki üretim büyüklüğüne bakıldığında ise tablo daha da çarpıcı hale gelmektedir.

Şekil 9: İİT Ülkelerinin Dünya GSYH'si İçindeki Payları (2018)

Kaynak: World Development Indicator verilerinden hazırlanmıştır.

2018 yılı cari rakamlarıyla dünyanın toplam GSYH değeri 85,9 trilyon dolar düzeyindedir. Dünya nüfusunun %24'ünü oluşturan Müslüman toplumların, dünyanın toplum üretimi içindeki payları 7 trilyon dolar ile sadece %8,15'tir. Sahip oldukları toplam nüfusa kıyasla üretimden aldıkları pay oranına bakıldığında Müslüman ülkelerin gelir düzeylerinin hayli düşük olduğu aşıkardır.

GSYH değerleri açısından on beş büyük ülke grubuna bakıldığında, ise GSYH değerinin ün yüksek olduğu ülkenin 1 trilyon dolar seviyesini geçmiş olan Endonezya olduğu görölmektedir.

Tablo 4: GSYH'ye göre ilk yirmi İİT ülkesinin seçilmiş göstergeleri-2018 Yılı

Sıra	Ülke	GSYH-Cari (Milyar \$)	Toplam Nüfus- Milyon	İşsizlik %	Enflasyon %	Kent Nüfusu %	Kişi Başına Düşen Gelir (Cari \$)
1	Endonezya	1.042	268	4,3	3,2	55,33	3.893,60
2	Suudi Arabistan	787	34	5,92	2,47	83,84	23.338,96
3	Türkiye	771	82	10,9	16,33	93	9.370,18
4	İran İslam Cumhuriyeti	454	82	11,99	30,486	74,9	5.627,75
5	Birleşik Arap Emirlikleri	414	10	2,58	3,07	86,52	43.004,95
6	Nijerya	397	196	6,03	12,09	50,34	2.028,18
7	Malezya	359	32	3,36	0,88	76,04	11.373,23
8	Pakistan	315	212	3,04	5,08	36,67	1.482,40
9	Bangladeş	274	161	4,31	5,54	36,63	1.698,26
10	Mısır	251	98	11,44	20,86	42,7	2.549,13
11	Irak	224	38	7,93	0,37	70,47	5.834,17
12	Katar	191	3	0,14	0,34	99,14	68.793,78
13	Kazakistan	179	18	4,89	6,025	57,43	9.812,60
14	Cezayir	174	42	12,15	4,27	72,63	4.114,72
15	Kuveyt	141	4	2,08	0,6	100	33.994,41
16	Fas	118	36	9,04	1,91	62,45	3.237,88
17	Umman	79	5	3,11	0,88	84,54	16.415,16
18	Suriye Arap Cumhuriyeti	60	17	8,12	4,4	54,16	2.810,00
19	Lübnan	57	7	6,17	6,08	88,59	8.269,79
20	Özbekistan	50	33	5,22	17,524	50,48	1.532,37

Kaynak: WB- World development indicator verilerinden oluşturulmuştur. Türkiye'nin kentli nüfus oranı TÜİK'ten alınmıştır.

Endonezya aynı zamanda 268 milyon ile nüfusu en kalabalık İİT üyesidir. Onun ardında GSYH değeri en yüksek olan ülkeler Suudi Arabistan, Türkiye, İran ve Birleşik Arap Emirlikleri'dir (BAE). Kişi başına gelir düzeyi açısından bakıldığında ise 68 bin dolar ile Katar en yüksek değere sahiptir. Onun ardından BAE, Kuveyt, Brunei ve Bahreyn gelmektedir. Tüm üyelerin 2018 yılında ortalama kişi başına düşen gelir düzeyi 7 bin dolar seviyelerindedir. 47 ülkenin diğer bir deyişle, Müslüman ülkelerin %82'sinin kişi başına düşen gelir düzeyi cari rakamlarla 10 bin doların altındadır.

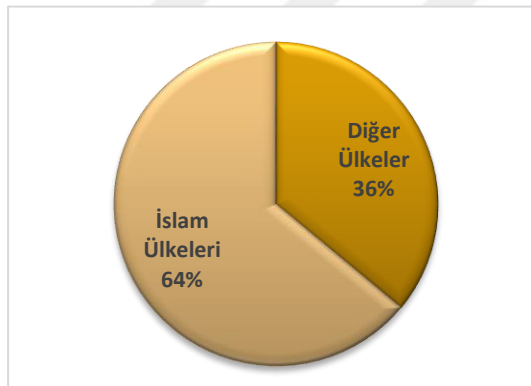
Müslüman ülkelerin nüfuslarının ortalama olarak %55'i kentlerde yaşamaktadır. Genel olarak kentleşme oranının düşük olduğu görülmektedir. Buna rağmen bazı ülkelerin kentlilik oranları çok yüksektir. Kuveyt nüfusunun %100'ü kentlidir. Onun ardından Katar ve Ürdün ve Türkiye gelmektedir.

Şekil 10: İİT Ülkelerinin Dünya Doğalgaz Rezervi İçindeki Oranı (%-2017 Yılı)

İslam ülkelerinin ekonomik yapısı söz konusu edildiğinde, bu ülkelerin sahip oldukları enerji kaynakları, değinilmesi gereken önemli bir varlık kalemidir. Dünya doğalgaz rezervlerinin %56'sına İİT ülkeleri sahiptir. Benzer bir tablo petrol rezervleri açısından da söz konusudur.

Kaynak: (Karagöl & Kavaz, 2018, s. 85)

Şekil 11: İİT Ülkelerinin Dünya Petrol Rezervi İçindeki Oranı (%-2017 Yılı)
oranını karşılamaktadırlar.

İİT üyelerinin dünya petrol rezervlerinin %64'üne sahip olmaları çok büyük bir ekonomik kaynağa sahip olduklarını göstermektedir. Başta Suudi Arabistan olmak üzere, Irak, İran, BAE, Kuveyt gibi ülkelerin sahip oldukları petrol rezervleri ile dünya petrol üretiminin büyük bir

Kaynak: (Karagöl & Kavaz, 2018, s. 85)

Bu ülkeler sahip oldukları fosil yakıtlar sebebiyle ekonomik gelişmelerini bu kaynakların hammadde olarak satışına bağlamış olduklarından dolayı ekonominin farklı sektörlerinin gelişimini sağlayacak yatırımları yapmak yerine daha çok hazır ham maddenin satışı ile gelişme yolunu tercih ettiklerini söyleyebiliriz. Bu da İİT ülkelerinin ekonomik gelişmeleri sahip oldukları avantajları doğru kullanamadıkları sonucunu ortaya koymaktadır.

3.2.EKONOMİK GELİŞMENİN ÖLÇÜMÜ LİTERATÜRÜ VE MÜSLÜMAN ÜLKELERİN DURUMU

Gelişme yazınında, ekonomik gelişme düzeyinin ne olduğu sorusunun cevaplanabilmesi için çeşitli ekonomik ve sosyal göstergeler oluşturulmuştur. Bu göstergeler, ülkeler arasında karşılaştırmalar ve sıralamalar yapmaya imkân vermektedir. Bu bölümde literatürde yer alan başlıca gelişme göstergeleri ve endekslere dayalı sıralamalar ele alınacaktır. Bu sıralamalar içerisinde özel olarak Müslüman ülkelerin gelişme sıralamalarına odaklanılarak güncel olarak gelişme seviyelerinin seyri konusunda bir çerçeve çizilecektir. Daha sonra İslami Gelişme Endeksi adıyla özel olarak geliştirdiğimiz endeks tanıtılarak, değişkenlerin neler olduğu, nasıl bir hesaplama yapıldığı ve çalışmanın sonuçları ortaya konacaktır. Aynı zamanda diğer endekslerden hangi yönlerden farklı olduğu ve ilgili literatüre getirdiği yenilik açıklanacaktır.

3.2.1. Kişi Başına Düşen Gelire Göre Sınıflandırma

Dünya Bankası (DB) ülkeleri kişi başına düşen gelir düzeylerine göre sınıflandırmaktadır. Buna göre ülkeler düşük gelirli, düşük orta gelirli, üst orta gelirli ve yüksek gelirli ülkeler olarak dört kategoriye ayrılmaktadır. Her ülke, atlas yöntemine göre hesaplanmış kişi başına düşen gelir seviyesine göre bu gruplardan birine dahil edilmektedir. 2017 yılı hesaplamalarına göre gelir grupları ve bölgesel ayrıma göre yapılan sınıflandırma şöyledir:

Tablo 5 Ülkelerin ve Bölgelerin Kişi Başına Düşen Gelir Sınıflandırması (2017-\$)

Dünya Ortalaması	10.336
Düşük gelirli ülkeler	995 ve altı
Düşük Orta gelirli ülkeler	996 – 3.895
Üst Orta gelirli ülkeler	3896 – 12.055
Yüksek Gelirli Ülkeler	12.056 ve üstü
Avro Bölgesi	35.644
Doğu Asya ve Pasifik	10.170
Avrupa ve Orta Asya	22.651
Latin Amerika ve Karayipler	8.200
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	7.244
Güney Asya	1.743
Sahra-Altı Afrika	1.453

Kaynak: Dikkaya & Kanbir, 2018, s. 561

Ülkeler arasındaki temel ekonomik farklılıklardan biri olan kişi başına gelir düzeyi, Tablo 5'e bakıldığında net olarak görülmektedir. Düşük gelirli ülkelerde bu rakam 995\$ altı bir düzeydedir. Bu rakam yüksek gelirli ülkelerin 12.056 dolarlık ortalaması ile karşılaştırıldığında arada büyük bir uçurum olduğu görülmektedir.

Euro bölgesi ülkeleri ile düşük gelirli ülkelerin kişi başına düşen gelir düzeylerinin karşılaştırılmasına göre arada 35 katlık bir fark bulunmaktadır. Bu da iki ülke grubu arasındaki refah uçurumunun boyutlarını gözler önüne sermektedir.

Tablo 5'e göre en düşük kişi başına düşen gelir düzeyi Sahra- Altı Afrika ile Güney Asya'da yer almaktadır. Buralarda kişi başına ortalama GSYH değerleri 1,453\$ ve 1,743\$'dır. 2017 yılı rakamlarına göre, dünyada en düşük kişi başına düşen GSMH değerine sahip ülkeler ise sırasıyla, Burundi (290\$), Malawi (320\$) ve Nijer'dir (360\$). En yüksek kişi başına düşen gelir seviyesine sahip üç ülke ise İsviçre (80,560\$), Norveç (75,990\$) ve Lüksemburg'dur (70,260\$).

Gelir düzeyine göre yapılan sınıflandırmalar ve değerlendirmeler bir gelişme ölçüsü olmaktan çok kaba bir kategorizasyon yapmak açısından pratik görünmektedir. Ancak gelişme söz konusu olduğunda bu sınıflandırmanın oldukça yetersiz olduğu aşikardır. O nedenle bu konuda gelir sınıflandırmasını da içine alan önemli çalışma insani gelişme endeksi olmuştur.

3.2.2. İnsani Gelişme Endeksi (HDI)

Toplumların ekonomik gelişme seviyelerini ölçen kimi analitik çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan en ünlüsü Mahbub ul-Haq'ın, Amartya Sen'in insani kapasiteler yaklaşımını somutlaştırarak geliştirdiği ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından 1990 yılı sonrasında kullanılan insani gelişme endeksidir (Human Development Index-HDI). HDI uluslararası karşılaştırmalarda resmi ve akademik düzeyde en çok başvurulanan temel endekstir. Bu endeksin hesaplanması için eğitim, sağlık ve kişi başına düşen gelire ait üç temel değişken kullanılmaktadır. Buna göre ülkeler HDI değerlerine göre dört kategoride sınıflandırılmaktadır: 1.çok yüksek insani gelişme seviyesi (1-62 arası), 2.yüksek insani gelişme seviyesi (63-116.arası), 3.orta düzeyde insani gelişme seviyesi (117-153 arası) 4.düşük düzeyde insani gelişme seviyesi (154-189 arası).

İnsani gelişme endeksinin 2019 Aralık ayında yayımlanan son değerlerine bakıldığında insani gelişme sıralamasında birinci ülke Norveç'tir. Onun arkasından İsviçre, İrlanda, Almanya ve Hong Kong Gelmektedir. Çok yüksek insani gelişme kategorisinde on İslam ülkesi bulunmaktadır. Bunlar Birleşik Arap Emirlikleri (35.), Sudi Arabistan (36.), Katar (41), Brunei Sultanlığı (43.), Bahreyn (45.), Umman (47.), Kazakistan (50.), Kuveyt (57), Türkiye (59.) ve Malezya'dır (61.).

Türkiye 2018 yılı için hesaplanan HDI sıralamasında 59. sıraya ilerleyerek ilk defa “çok yüksek insani gelişme” kategorisine yerleşmiştir. Türkiye bundan önceki sıralamalarda “yüksek insani gelişme” kategorisinde yer almaktaydı. Bu raporda İslam İşbirliği Teşkilatı Üyesi tüm Müslüman ülkelerin HDI sıralaması aşağıda verilmiştir.

Tablo 6: İİT Ülkelerinin HDI Sıralaması (2018)

HDI Sırası	Ülke	HDI 2018 (Endeks değeri)		HDI Sırası	Ülke	HDI 2018 (Endeks değeri)
Çok Yüksek İnsani Gelişme						
35	BAE	0,866		47	Umman	0,834
36	Suudi Arabistan	0,857		50	Kazakistan	0,817
41	Katar	0,848		57	Kuveyt	0,808
43	Brunei Sultanlığı	0,845		59	Türkiye	0,806
45	Bahreyn	0,838		61	Malezya	0,804
Yüksek İnsani Gelişme						
65	İran	0,797		102	Ürdün	0,723
69	Arnavutluk	0,791		104	Maldivler	0,719
82	Cezayir	0,759		108	Türkmenistan	0,71
87	Azerbaycan	0,754		108	Özbekistan	0,71
91	Tunus	0,739		110	Libya	0,708
93	Lübnan	0,73		111	Endonezya	0,707
98	Surinam	0,724		115	Gabon	0,702
				116	Mısır	0,7
Orta İnsani Gelişme						
120	Irak	0,689		125	Tacikistan	0,656
121	Fas	0,676		135	Bangladeş	0,614
122	Kırgızistan	0,674		150	Kamerun	0,563
123	Guyana	0,67		152	Pakistan	0,56
Düşük İnsani Gelişme						
154	Suriye Arap Cumhuriyeti	0,549		174	Gambiya	0,466
156	Komorlar	0,538		174	Gine	0,466
158	Nijerya	0,534		177	Yemen	0,463
159	Uganda	0,528		178	Gine-Bissau	0,461
161	Moritanya	0,527		180	Mozambik	0,446
163	Benin	0,52		181	Sierra Leone	0,438
165	Fildişi Sahili	0,516		182	Burkina Faso	0,434
166	Senegal	0,514		184	Mali	0,427
167	Togo.	0,513		187	Çad	0,401
168	Sudan	0,507		189	Nijer	0,377
170	Afganistan	0,496		..	Somali	..
171	Cibuti	0,495				

Kaynak: UNDP-2018 Development Report

HDI'ya göre on Müslüman ülke yüksek insani gelişme kategorisinde bulunmaktadır. Bunlar BAE (35), Suudi Arabistan (36), Katar (41), Brunei (43), Bahreyn (45), Umman (47), Kazakistan (50), Kuveyt (57), Türkiye (61) ve Malezya'dır (61).

Yüksek insani gelişme kategorisinde ise 15 İİT ülkesi bulunmaktadır. Toplamda 57 üyesi olan İİT'nin üyelerinin toplamda 25'i yüksek ve çok yüksek insani gelişme kategorisinde iken geri kalan 32 ülkesi orta ve düşük insani gelişme kategorisindedir.

HDI temel üç değişken bazında basit ve işlevsel bir çalışmadır. Ülkelerin sahip oldukları pek çok sosyal özellik bu endeks içinde yer almamaktadır. Bunlar da zaman zaman eleştiri konusu olmuş ve çeşitli revizyon önerileri yapılmıştır. Özellikle endeksin eşitsizlikleri yansıtmadığına yönelik eleştirilerine karşılık UNDP 2010 yılından itibaren eşitsizliğe duyarlı bir insani gelişme endeksi (IHDI) hesaplamaya başlamıştır. Bu endekste de eğitim, sağlık ve gelir göstergelerini ifade eden her üç boyut için ayrı ayrı eşitsizlik tahmini yapılmıştır. UNDP her yıl IHDI'yı da yayımlamaktadır.

3.2.3. Gelir Dağılımına Duyarlı İnsani Gelişme Endeksi (HDIG)

HDI'ya yönelik eleştiriler kapsamında kimi çalışmalar tarafından endeksin revize edilmesine yönelik öneriler getirilmiştir. Bu önerilerden bir ide gelir dağılımı eşitliğine duyarlı insani gelişmedir. 2019 yılında Kanbir tarafından bir çalışmada, UNDP'nin insani gelişme endeksinde eksik olan gelir dağılımı eşitliği Gini katsayısı ile, bir dördüncü boyut olarak ele alınması sonucunda yeni bir endeks elde edilmiştir. Bu endeks *gelir dağılımı eşitliğine duyarlı insani gelişme endeksi* olarak adlandırılmıştır (**HDIG**) (Kanbir, 2019a).

İnsani gelişme endeksine gelir dağılımı eşitliği açısından yaklaşıldığında Müslüman ülkelerin gelişmişlik seviyeleri aşağıdaki gibi sıralanmaktadır:

Tablo 7: İİT Ülkelerinin HDIG Sırası ve HDI Karşılaştırması (2018)

HDIG Sırası	HDI Sırası	Ülke	HDI-HDIG Farkı	HDIG Sırası	HDI Sırası	Ülke	HDI-HDIG Farkı
36	41	Katar	5	122	123	Guyana	1
37	36	Suudi Arabistan	-1	125	125	Tacikistan	0
42	50	Kazakistan	8	133	135	Bangladeş	2
43	35	BAE	-8	147	150	Kamerun	3
44	45	Bahreyn	1	149	161	Moritanya	12
46	47	Umman	1	151	152	Pakistan	1
48	43	Brunei Sultanlığı	-5	154	158	Nijerya	4
57	57	Kuveyt	0	155	154	Suriye	-1
60	65	İran	5	159	170	Afganistan	11
64	69	Arnavutluk	5	160	156	Komorlar	-4
68	59	Türkiye	-9	161	159	Uganda	-2
70	61	Malezya	-9	162	166	Senegal	4
71	82	Cezayir	11	164	165	Fildişi Sahili	1
77	98	Surinam	21	165	167	Togo.	2
79	91	Tunus	12	167	163	Benin	-4
82	93	Lübnan	11	169	171	Cibuti	2
83	87	Azerbaycan	4	171	174	Gine	3
96	104	Maldivler	8	172	174	Gambiya	2
99	102	Ürdün	3	176	177	Yemen	1
100	108	Özbekistan	8	178	168	Sudan	-10
104	122	Kırgızistan	18	180	184	Mali	4
106	111	Endonezya	5	181	182	Burkina Faso	1
108	115	Gabon	7	183	178	Gine-Bissau	-5
109	110	Libya	1	185	181	Sierra Leone	-4
112	108	Türkmenistan	-4	186	180	Mozambik	-6
114	121	Fas	7	187	187	Çad	0
115	120	Irak	5	188	189	Nijer	1
119	116	Mısır	-3		..	Somali	...

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur

HDIG ile HDI sıralamalarını karşılaştırarak incelediğimizde kimi ülkelerin HDI puanı gelir dağılımının bozuk olmasından dolayı ülke sıralamasını geriye çektiği görülmektedir. Gelir dağılımı eşitliği açısından insani gelişmeye bakıldığında Müslüman ülkeler arasında Katar 36. sıra ile en gelişmiş ülkedir. İlk on ülke

sıralamasına bakıldığında Katar'ı, Sudi Arabistan, Kazakistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Umman Brunei Sultanlığı, Kuveyt, İran ve Arnavutluk takip etmektedir. Türkiye gelir dağılımına duyarlı insani gelişme sıralamasında 68.sıradadır.

HDIG ve HDI arasındaki pozitif fark gelir dağılımı adaleti açısından ülkelerin gelişmişlik sıralamasının daha üst sırada olduğunu ifade etmektedir. Müslüman ülkelerin 2018 yılındaki insani gelişme ve gelir dağılımı performansları bir arada değerlendirildiğinde genel olarak pozitif (+2) bir ortalamaya sahip oldukları gözlenmektedir. Bu da bizi, ortalama olarak İİT ülkelerinin gelir dağılımını açısından ortalama iki ülke daha ilerde oldukları sonucuna ulaştırmaktadır.

HDI'ya göre 35. sırada yer alan Birleşik Arap Emirlikleri gelir dağılımı da dahil edildiğinde HDIG'de 43. sırada yer almaktadır. Kazakistan ise görece gelir dağılımının adaletli olmasından dolayı HDI sıralamasında 50. ülke olmasına rağmen, HDIG sıralamasında 42. sıraya yükselmiştir. Ancak BAE, Türkiye, Malezya gibi ülkelerde gelir dağılımı yüksek derecede bozuk olduğundan HDIG sıralamaları bu ülkeleri 8-9 ülke geri sıralara itmektedir. Buna karşın Surinam, Kırgızistan, Tunus ve Moritanya'da gelir dağılımı adaleti görece daha iyi olduğu için bu ülkeler çok daha ileri düzeyde bir gelişmişlik seviyelerine yükselmiştir.

3.2.4. İslamîlik Endeksi (EII)

Bunlardan başka özel olarak İslam ülkeleri için geliştirilmiş iki uluslararası sıralamanın varlığından söz edilebilir. İlki Askari ve Rehman'ın hazırladıkları Economic Islamicity Index'tir (EII) (Rehman & Askari, 2010). İkincisi de Thomson Reuters kurumunun hazırladığı Global Islamic Economy Indicator'dür (GIEI-Küresel İslam Ekonomisi Göstergesi) (Thomson Reuters, 2015).

EII ilk olarak 2010 yılında hazırlanmıştır. Bu nedenle hem HDI'nin oluşturduğu "tekeli" kırmış ve hem de gelişmenin ölçülmesine yönelik bir paradigma değişikliği yaratmıştır. Gelişmenin HDI'de olduğu gibi sadece birkaç ekonomik değişkenle ölçülmesinin oldukça yetersiz bir yaklaşım olduğu aşikardır. Rehman ve Askari'nin çalışması, bizim de aşağıda geliştirdiğimiz *İslami Gelişme Endeksi* için de yolu açmış olan öncü bir çalışma olmuştur.

Rehman ve Askari'nin çalışması, daha sonra Islamicity Index adıyla 154 ülke için her yıl için hazırlanmış ve ayrıca daha önceki yıllara doğru geriye yürütülmüştür. Bu endekste İslami bir ekonominin nasıl olması gerektiğine dair değişkenler belirlenerek tüm ülkeler için sıralamalar yapılmıştır. Endeks dört temel kategori ve onların alt bileşenleri üzerinden puanlar hesaplamış ve bunları birleştirerek bir İslamîlik endeksi oluşturmuştur. Bu temel kategoriler şunlardır; 1.ekonomik İslamîlik, 2. hukuk ve yönetim, 3. insan ve siyasi haklar, 4. uluslararası ilişkiler (Islamicity Foundation, 2018).

Bu endekse göre İslami ekonomi anlayışına açısından yapılan sıralamada 2018 yılında 1.ülke Yeni Zelanda'dır. Onu İsveç takip etmektedir. Sıralamada en yüksek sıraya ulaşan İslam ülkesi 45. sırada gelen Birleşik Arap Emirlikleri'dir. Onun hemen arkasında Arnavutluk, Malezya ve Katar bulunmaktadır. Türkiye bu endekse 95. sırada gelmektedir. Bu endekste 2018 yılı sıralamaları şöyle yer almıştır:

Tablo 8: İİT Ülkelerinin İslamîlik Endeksi Sıralaması- EII (2018)

Ülkeler	Tüm Endeks		Ekonomi		Hukuk ve Yönetim		İnsani ve Politik Haklar		Uluslararası İlişkiler	
	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan
BAE	45	6,18	22	7,57	40	7,22	86	4,34	96	4,44
Arnavutluk	46	6,04	64	5,31	55	5,78	43	6,37	14	8,01
Malezya	47	6,02	31	6,99	49	6,39	79	4,66	51	6,05
Katar	48	6,01	27	7,14	42	6,98	81	4,63	110	3,82
Bosna Hersek	60	5,15	61	5,43	92	3,89	50	6	61	5,56
Umman	61	5,14	49	6,1	52	6,01	96	3,89	119	3,37
Endonezya	64	5,05	57	5,57	71	4,99	92	4,13	39	6,44
Kuveyt	66	5,03	50	6,08	70	5,09	89	4,29	108	3,95
Bahreyn	70	4,9	38	6,88	77	4,82	85	4,38	143	1,73
Ürdün	80	4,49	73	4,96	60	5,48	102	3,82	136	2,12
Senegal	83	4,47	112	3,51	67	5,16	96	3,89	27	7,03
S. Arabistan	85	4,42	55	5,6	72	4,96	108	3,63	139	1,63
Tunus	86	4,4	114	3,39	68	5,15	87	4,33	68	5,39
Kırgızistan	93	4,19	75	4,87	110	3,05	76	4,83	113	3,63
Fas	94	4,06	85	4,53	69	5,14	132	2,68	114	3,56
Türkiye	95	4,06	70	5,07	85	4,31	100	3,82	148	1,01
Azerbaycan	99	4,02	63	5,34	98	3,78	98	3,88	147	1,14
Burkina Faso	105	3,84	102	3,86	96	3,82	126	2,85	32	6,8
Tacikistan	117	3,29	121	3,28	128	2,33	110	3,56	67	5,46
Lübnan	118	3,29	120	3,29	122	2,63	80	4,64	145	1,18
Özbekistan	119	3,28	93	4,1	134	2,15	109	3,6	121	3,24
Sierra Leone	122	3,25	149	1,95	121	2,64	115	3,39	5	8,5
Türkmenistan	123	3,22	90	4,24	129	2,31	119	3,27	126	2,78
İran	125	3,13	119	3,3	119	2,7	95	3,9	140	1,6
Nijer	128	3,02	115	3,37	120	2,65	137	2,3	71	5,26
Cezayir	129	3,02	131	2,84	107	3,19	114	3,39	138	1,93
Bangladeş	131	2,99	125	3,08	136	2,05	129	2,78	46	6,18
Mali	132	2,97	117	3,35	127	2,46	133	2,57	89	4,61
Nijerya	133	2,79	116	3,37	138	1,76	134	2,56	82	4,87
Gine	134	2,72	130	2,9	130	2,23	141	2	57	5,78
Mısır	137	2,42	139	2,52	112	2,98	140	2,07	141	1,47
Irak	138	2,36	92	4,19	147	0,93	138	2,28	142	1,44
Pakistan	140	2,3	124	3,09	137	1,93	146	1,88	134	2,25
Moritanya	142	2,19	133	2,78	131	2,21	149	1,46	130	2,58
Afganistan	146	1,94	137	2,63	141	1,25	148	1,72	129	2,61
Libya	147	1,94	145	2,14	152	0,6	118	3,32	145	1,18
Suriye	149	1,82	135	2,67	145	1,03	139	2,17	151	0,62
Çad	151	1,69	142	2,41	148	0,82	152	1,27	119	3,37
Sudan	152	1,25	151	1,38	151	0,64	151	1,39	135	2,25
Yemen	153	0,97	153	1,31	150	0,65	153	1,04	149	0,72

Kaynak: Islamicity Foundation, 2018

EII İslam inancının ekonomik ve sosyal boyutlarını olabildiğince geniş kapsamlı bir şekilde ifade eden bir endeks oluşturma adına bir öncü çalışmadır. Bu nedenle de dünya kamuoyunda ses getirmiş bir çalışmadır. Ancak çalışmanın kimi eksiklikleri bulunmaktadır. Asgari ve Rehman'da bu noktayı makalelerinde ifade etmişlerdir. İslami ekonomik ilkelerin ve kategorilerin on iki boyutunun her birinin vekil değişkenler ile tam olarak yakalanması sorunludur (Rehman & Askari, 2010, s. 14).

Örneğin endeks bir “ulus devlet” anlayışı çerçevesinde kurgulandığı için endeksin uluslararası ilişkiler boyutu İslam'ın ümmet anlayışına dair bir değişken içermemektedir.

Öte yandan, ekonomik İslamîlik kategorisinde yer alan Batılı bir cinsiyet eşitliği göstergesinin, İslam'ın kadın ve erkek arasında adaletli olma anlayışını ne kadar yansıttığı ayrıca tartışılabilir bir durumdur. Çünkü İslam'ın adalet anlayışı, kesin sınıflar ve cinsiyetler arasında katı ayrımların bulunduğu Batı toplumlarından nitelik itibarıyla farklılık göstermektedir.

Modern dünyada tüm devletlerin birer ulus devlet oldukları somut bir gerçekliktir. Fakat İslam ilkeleri çerçevesinde düşünüldüğünde Müslümanların tek bir ümmet olduğu Kur'an'ın ortaya koyduğu bir çerçevedir.⁹⁶ EII ise, uluslararası boyutu ölçerken, ekonomik küreselleşme, sosyal küreselleşme, politik küreselleşme ve militarizasyon alt kategorilerini hesaplamaya dahil etmektedir. Bu alt göstergelerin İslam inancı ve değerlerinin “uluslararası” yönü ile olan bağlantısı “ümmet” çerçevesi kadar olmadığı aşıkardır (Dikkaya & Kanbir, 2019, s.553). Bu dört alt kategori daha çok modern küreselleşme anlayışını yansıtmaktadır. Bununla birlikte İslam'ın ticaretin helal ve meşru olması anlayışı ile bakıldığında, küresel ticaret ve onun gerektirdiği kimi düzenlemelerin İslam anlayışı içinde yer aldığının düşünülmesinde de bir beis bulunmamaktadır.

Ancak, İslamîlikte uluslararası boyutun bir endekse dönüştürülmesi söz konusu olduğunda bunu yansıtacak daha güçlü ek değişkenlere de ihtiyaç vardır. Müslüman ülkelerin uluslararası çerçevedeki sorumluluğu, öncelikle kendi aralarında Kur'an'ın vazettiği ümmet anlayışını realize etmek olmalıdır.

⁹⁶ Enbiya 21/92, Müminun 23/52

Bunun yanında Müslüman toplumların uluslararası ilişkiler bağlamındaki bir diğer sorumluluğu, küresel ticaretin yanında dünya genelinde barışın, huzurun ve adaletin sağlanmasına yönelik bir uluslararası çerçeve ortaya koyabilmesi ve buna yönelik uygulamalarda bulunabilmesiyle kendini gösterecektir. Uluslararası ilişkileri salt küreselleşme ve ticarete indirgediğimizde, Uluslararası İslamîlik iddiasının yetersiz kaldığı eleştirilerinin yapılması kaçınılmazdır. Zira bugün dünyada bölgesel savaşlar, terörizm ve ekonomik ve askeri olarak güçlü devletlerin yeni sömürgecilik ve istikrarsızlık yaratıcı faaliyetleri vakay-ı adiyedendir.

EII içinde ilk 45 ülke arasında hiçbir Müslüman ülke yer almamaktadır. Ancak İsrail'in bu endekse 39.sırada yer alarak tüm Müslüman ülkelerden daha ön sıralarda yer alması, uluslararası İslamîlik ölçümü açısından büyük bir çelişki olarak değerlendirilebilir (Dikkaya & Kanbir, 2019, s. 554). Bu bir realiteye mi işaret etmektedir yoksa EII'nin İslamiliği ölçmedeki kimi eksikliklerine mi işaret etmektedir? Kanaatimizce ikincisi doğrudur. Aşağıda bunun neden böyle olduğu konusunda yine bir açıklama yer almaktadır ki o da başta finans değişkeni olmak üzere diğer birtakım önemli değişkenlerle ilgilidir.

EII'nın diğer bir eksikliği “ekonomik İslamîlik” kategorisinde yer alan alt kategorilerle ilgilidir. Burada *İslami Finansla Bağlılık* alt kategorisinde iki değişken yer almaktadır: 1.merkez bankası iskonto oranı ve 2.ticari banka borç verme oranı (Islamicity-Index.org, 2017). Sadece bu iki değişken, bir ülkenin finansal İslamiliğini ölçmeye yeterli olmasa gerektir. Özellikle 1970'lerden itibaren gelişen ve en temel Kur'an buyruklarından biri olan ribanın bertaraf edilmesi temeline göre yapılandırılan İslami finans sektörünün, 2018 yılı sonunda 2,5 trilyon dolar seviyesine ulaştığı düşünülür ise bu eksiklik daha iyi anlaşılacaktır (ICD-REFINITIV, 2019). Sektörün ulusal ve uluslararası boyutta endekse yansımadığı görülmektedir. Rehman ve Askari'nin adı İslamîlik Endeksi olan çalışmalarının, Müslümanların 20. yüzyılın son çeyreğinde geliştirdikleri ve büyük bir potansiyeli realize etmekte olan İslami finans alanına dair özel bir değişken içermemesi şaşırtıcıdır.

Bunun yanında “yoksulluk, yardımlaşma ve temel insan ihtiyaçları” alt kategorisindeki hesaplamalar da eksik yapılmaktadır. Burada yoksulluk, dünya paylaşanlar endeksi (ki bu endeks CAF Bank adlı özerk kuruluş tarafından

hazırlanmaktadır (CAF Bank, 2019)), bir yabancıya yardım etmek, bağışlanan para ve gönüllük şeklinde üç ölçümün sonuçları birleştirilmektedir. Ancak bu ölçümler içinde Müslümanların toplumsal ibadetleri olan, zekât, fitre ve sadaka yardımları yer almamaktadır. Bunun yanında yardımlaşma konusunda bir ülkenin sadece kendi vatandaşlarına değil uluslararası toplumlara yönelik yardımları da söz konusu olmaktadır. EII bu yardımları da hesaba katmamaktadır. Özellikle uluslararası insani yardımların, savaş, göç ve terör mağdurlarının, mültecilere yönelik insani yardımların ve göçmenlere karşı yardımların bu endekste yer almaması önemli bir eksikliktir. Bu hem *uluslararası ilişkiler* boyutunu hem de *ekonomik İslamilik* boyutunun eksik ve yanlış hesaplanmasına neden olmaktadır (Dikkaya & Kanbir, 2019, s. 555).

Bu noktada Küresel İnsani Yardım Raporu'na bakmakta yarar vardır. Bu rapora göre Türkiye 2018 yılında küresel insani yardım konusunda dünya genelinde birinci ülkedir. Türkiye'nin bu kapsamda yaptığı yardım 8 milyar dolardan fazladır ve GSYH'ye oranı %0,85'tir. ABD'nin bu kapsamda yaptığı yardımların değeri 6,6 milyar dolar ve GSYH oranı %0,04'tür (Development Initiatives, 2018).

Özellikle bu konuda Türkiye'nin pozisyonu endekse yansımamıştır. 2011 yılından sonra ortaya çıkan Suriye'deki iç savaş sonucunda Türkiye'nin savaştan kaçan dört milyon civarındaki sığınmacının yaşamlarını kurtaracak şekilde sınırlarını açması ve insani yardımda bulunması her türlü hesaplamanın ve endeks puanının ötesinde bir vaka olduğunu da burada not etmek gerekir.

3.2.5. İslami İnsani Gelişme Endeksi (I-HDI)

MB Hendrie Anto'nun, *Introducing an Islamic Human Development Index (I-HDI) to Measure Development in OIC Countries* (2011) adlı makalesinde, İnsani Gelişme Endeksinden farklı bir gelişme endeksi yapmıştır. Bu endekse, Islamic Human Development Index (I-HDI) adını vermiştir. Makalenin dipnotunda, çalışmanın ilk versiyonunun 2009 yılında Langkawi İslami Finans ve Ekonomi Uluslararası Konferansında (LIFE 1) sunulduğu belirtilmektedir. Çalışma sadece 55 İİT üyesi ülke için hazırlanmış ve sıralamalar 2007 yılı için yapılmıştır. I-HDI gelişmeyi ölçmek için beş temel boyut ve iki ek endeks önermektedir.

Bu boyutlar hem maddi hem de maddi olmayan refahı ölçmektedir. Çalışmada bu boyutlar şöyle kurgulanmıştır:

1. İnanç endeksi (yolsuzluk oranı, suç oranı),
2. Yaşam endeksi (yaşam beklentisi oranı, uyuşturucu bağımlılığı oranı, sigara içme oranı),
3. Bilim endeksi (eğitim, okuryazarlık oranı),
4. Aile sosyal endeksi (doğurganlık oranı, ölüm oranı, boşanma oranı),
5. Mülkiyet endeksi (kişi başına düşen gelir, ekonomik büyüme oranı, Gini katsayısı, yoksulluk oranı)

Bu ana endeksi oluşturan değişkenlere ek olarak politik özgürlük endeksi, çevre endeksi (karbondioksit emisyonu) da iki alt endeks olarak çalışmada kullanılmıştır.

Elde edilen verilerin maksimum-minimum standartlaştırılması ile endekse dönüştürülen çalışma sonuçlarına göre İslami İnsani Gelişme Endeksinde (I-HDI) ilk yirmi ülke şöyle sıralanmıştır (Anto, 2011, s. 82):

Tablo 9: Anto'nun İslami İnsani Gelişme Endeksi ve HDI Karşılaştırması (2007)

Sıra	I-HDI	HDI	Maddi Gelişme	Maddi Olmayan Gelişme
1	Katar	Brunei	Brunei	BAE
2	Brunei	Kuveyt	Katar	Katar
3	BAE	Katar	BAE	Bahreyn
4	Kuveyt	BAE	Kuveyt	Brunei
5	Bahreyn	Bahreyn	Malezya	Umman
6	Malezya	Libya	Sudi Arb.	Ürdün
7	Sudi Arb.	Umman	Bahreyn	Kuveyt
8	Ürdün	Sudi Arb.	Türkiye	Malezya
9	Umman	Malezya	Ürdün	Tunus
10	Türkiye	Arnavutluk	Surinam	Sudi Arb.
11	Tunus	Kazakistan	Kazakistan	Lübnan
12	Surinam	Türkiye	Somali	Libya
13	Arnavutluk	Surinam	Arnavutluk	Arnavutluk
14	Kazakistan	Ürdün	Maldivler	Suriye
15	Mısır	Lübnan	Endonezya	Türkiye
16	Cezayir	Tunus	Tunus	Surinam
17	Suriye	İran	İran	Mısır
18	Endonezya	Azerbaycan	Mısır	Filistin
19	İran	Maldivler	Umman	Fas
20	Maldivler	Cezayir	Özbekistan	Kazakistan

Kaynak: Anto, H.MB, Introducing an Islamic Human Development Index (I-HDI) to Measure Development in OIC Countries (2011), s.90

Anto'nun 2007 yılı için yaptığı çalışması ile Askari ve Rehman'ın 2018 yılı için yaptığı çalışmanın veri setleri, çalışmaların hesaplandığı yıllar ve metodolojileri bütünüyle farklıdır. Bununla birlikte kaba hatlarıyla bir karşılaştırma yapılacak olursa, ilk İİT ülkeleri sıralaması açısından, Brunei, Mısır, Suriye, İran ve Maldivler hariç olmak üzere ilk yirmi ülke içinde her iki endeks sıralamasında on beş ülke aynıdır.

Anto'nun endeksi her yıl için yapılmamıştır ve sadece İİT ülkelerini kapsamaması nedeniyle Askari ve Rehman'ın endeksine göre daha özel bir konumda bulunmaktadır.

3.2.6. İslami Finans Gelişme Göstergesi (IFDI)

Dünya çapında İslami finans endüstrisinin genel sağlık ve gelişimini temsil eden İslami Finans Gelişme Raporu (Islamic Finance Development Report-IFDI) adında bir rapor yayımlanmaktadır. Çalışma ülkeleri sadece İslami Finans çerçevesinde ele almaktadır.

Bu rapor, İslam Kalkınma Bankası (IDB) (Islamic Development Bank-IsDB) bünyesinde yer alan Özel Sektörün Geliştirilmesi İslami Kurumu (The Islamic Cooperation for the Development of the Private Sector -ICD) tarafından hazırlanmaktadır. Rapor içinde önemli bir İslami Finans Gelişme Göstergesi (Islamic Finance Development Indicators-IFDI) bulunmaktadır (ICD-REFINITIV, 2019).

Çalışma, İslami Finans Geliştirme Göstergesi'ne (IFDI) dayanmaktadır. Dünya çapında 2013 yılından beri hazırlanan çalışmada ülkeler, 5 göstergeye göre ve bunun altında yer alan 55 farklı metriğe dayalı olarak değerlendirilmektedir. Bunlar, nicel gelişim, bilgi, kurumsal sosyal sorumluluk, yönetim ve farkındalıktır.

1-Nicel gelişme altında yer alan temel değişkenler şunlardır: İslami bankacılık, Tekafül, Diğer İslami Finansal Kurumlar, Sukuk ve fonlar.

2-Bilgi alanında ise İslami finans konusundaki bilgi, eğitim ve araştırma faaliyetleri değerlendirilmektedir. Bu alan özellikle finans sektörünün verimliliğini, niteliğini ve işgücünün ve genel olarak ekonomik büyümenin sağlanacağı önemli bir alan olarak değerlendirilmektedir. Eğitim ve araştırma başlığında iki alt kategori ile ölçülmektedir.

3-Kurumsal sosyal sorumluluk iki bileşen ile değerlendirilir. Biri açıklanan sosyal sorumluluk faaliyetleri ve diğeri ise dağıtılan fonlardır. Bu bileşen içinde ödenen yardım, zekât ve karz-ı hasen (faizsiz krediler) yer almaktadır. Rapora göre, 2018 yılında 531 milyon dolar zekât ve 1085 milyon dolar faizsiz kredi dağıtımı yapılmıştır (ICD-REFINITIV, 2019, s. 56).

4-Yönetişim kategorisi ise İslami finans sektörünün altyapısının sağlığını göstermektedir. Uygun düzenleme ve denetleme faaliyetleri sektörde hem tüketiciyi hem yatırımcıyı ve hem de sektörün bütününe koruyacaktır. Yönetişim kategorisi, yönetmelikler, kurumsal yönetim ve şariat yönetimi çerçevesinde değerlendirilmektedir.

5-Farkındalık göstergesinde ise ülkelerde İslami finansla ilgili yapılan seminerler, konferanslar ve haberler yer almaktadır.

Bu çalışma ile 109 ülkenin bu alanlardaki performansı izlenerek İslami finans alanında bir puan hesaplaması yapılmıştır. Bu hesaplamamın puanları alınarak, bir endeks sıralaması yaptığımızda, aşağıdaki gibi bir tablo ortaya çıkmaktadır.

Tablo 10: İslami Finans Gelişme Sıralaması (2018)

SIRA	ÜLKE	Puan	SIRA	ÜLKE	Puan
1	Malezya	1	56	Amerika Birleşik Devletleri	0,0244541
2	Bahreyn	0,6165066	57	Kıbrıs	0,0240873
3	BAE	0,6106376	58	Kuzey Makedonya	0,0233886
4	Endonezya	0,5969258	59	Botsvana	0,0232314
5	Suudi Arabistan	0,5219563	60	Guyana	0,0227074
6	Ürdün	0,4990655	61	Malawi	0,0221834
7	Pakistan	0,4924105	62	Gabon	0,0218341
8	Kuveyt	0,4674935	63	Sierra Leone	0,0216594
9	Umman	0,456821	64	Ruanda	0,0214847
10	Katar	0,3848821	65	Burkina Faso	0,0213974
11	Bangladeş	0,2878603	66	Togo	0,02131
12	Nijerya	0,2775546	67	Benin	0,0212227
13	Sri Lanka	0,2620961	68	Çad	0,0211354
14	Türkiye	0,2255022	69	Sırbistan	0,0209607
15	Sudan	0,2250655	70	Nijer	0,0208734
16	İran	0,208559	71	Arnavutluk	0,020524
17	Kenya	0,1942358	72	Gürcistan	0,020524

18	Tunus	0,1787249	73	Mali	0,020524
19	Kazakistan	0,1727686	74	Kanada	0,0198253
20	Afganistan	0,1557205	75	Letonya	0,0195633
21	Suriye	0,1524891	76	Slovak cumhuriyeti	0,019214
22	Irak	0,1357205	77	Kamboçya	0,0181659
23	Mısır	0,1208908	78	Bulgaristan	0,0176419
24	Fas	0,1181659	79	Macaristan	0,0174672
25	Lübnan	0,1105328	80	Mozambik	0,0173799
26	Birleşik Krallık	0,1066376	81	Polonya	0,0172052
27	Gambiya	0,0880961	82	Slovenya	0,0168559
28	Libya	0,0855895	83	Yunanistan	0,0162445
29	Singapur	0,0846288	84	Nepal	0,0160699
30	Yemen	0,0833188	85	Bolivya	0,0156332
31	Bosna Hersek	0,0738865	86	Myanmar	0,0156332
32	Etiyopya	0,0689083	87	Romanya	0,0153712
33	Avustralya	0,067179	88	Angora	0,0149345
34	Kırgızistan	0,0661921	89	Fransa	0,0126638
35	Zambiya	0,0622707	90	Çek Cumhuriyeti	0,0124891
36	Filipinler	0,0611354	91	Rusya Federasyonu	0,0102183
37	İsviçre	0,0598253	92	İrlanda	0,010131
38	Tacikistan	0,0531004	93	Almanya	0,0100437
39	Cezayir	0,0483843	94	Finlandiya	0,009607
40	Tanzanya	0,0432314	95	Portekiz	0,0094323
41	Moritanya	0,0428472	96	Belçika	0,0091703
42	Senegal	0,04131	97	Şili	0,008559
43	Hindistan	0,038952	98	Danimarka	0,0084716
44	Lüksemburg	0,0383493	99	Norveç	0,0080349
45	Tayland	0,0357205	100	İtalya	0,0075983
46	Ukrayna	0,0347598	101	Avusturya	0,0070742
47	Azerbaycan	0,0335371	102	İsveç	0,0067249
48	Özbekistan	0,0328384	103	Hollanda	0,0060262
49	Gana	0,0305677	104	Meksika	0,0038428
50	Gine	0,030393	105	Güney Kore	0,0032227
51	Surinam	0,0300437	106	Brezilya	0,0025328
52	Türkmenistan	0,03	107	Japonya	0,0021834
53	Kamerun	0,0280349	108	İspanya	0,0014847
54	Trinidad ve Tobago	0,0266638	109	Çin	0,00069
55	Yeni Zelanda	0,0256769			

Kaynak: ICD-REFINITIV, endeks puanları ve sıralama yazar tarafından yapılmıştır. Koyu renkli ülkeler İİT üyesidir.

Tablo 10'dan da görülebileceği üzere, gelişmekte olan İslami Finans alanının dünya genelinde büyük bir yaygınlık kazandığını göstermektedir. Bu yaygınlığın nicel ve nitel boyutları ayrı bir çalışmanın konusu olmakla birlikte özellikle İslam İşbirliği Teşkilatı üyesi olmayan ülkelerin de endekste üst sıralarda ve hatta İİT üyesi ülkelerin dahi önünde yer almaları dikkat çekicidir. İlk on sırayı Malezya, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Endonezya, Suudi Arabistan, Ürdün, Pakistan, Kuveyt, Umman ve Katar almaktadır. İİT üyesi olmayan Sri Lanka'nın IFDI puanı 13.sıra ile Türkiye'nin hemen üstündedir. Yine diğer bir dikkat çekici nokta ise İngiltere'nin bu sıralamada 26.sırada ve Singapur'un 29.sırada yer almalarıdır. Yine gelişmiş ülke grubu içerisinde yer alan Avustralya, İsviçre, Lüksemburg, ABD, Kanada, Fransa, Almanya, Finlandiya, Belçika, Norveç, Avusturya, İsveç, Hollanda ve Japonya gibi ülkelerin İslami Finans unsurlarını barındırıyor olmaları konumuz açısından önemli bir veridir. Bu da İslami finansın gelişmiş ülkelerde de önemli düzeylere yükseldiğinin bir işareti olarak değerlendirilmelidir.

3.2.7. Literatürde Yer Alan Diğer Endeks Çalışmaları

Aydın'ın 2016 yılında yaptığı "İslamic vs Conventional Human Development Index: Empirical Evidence From ten Muslim Countries" adlı çalışmasında on Müslüman ülke için bir İslami gelişme endeksi yapılmıştır (iHDI). Bu çalışma, tevhid antropolojisinden hareketle insan doğasını anlamaya dayalı sekiz boyutlu kompozit bir endeks çalışmasıdır. Bu çalışmada yer alan boyutlar şunlardır (Aydın, 2017, s. 1572-1575);

- 1.Fiziksel benlik indeksi: Ortalama yaşam süresi
- 2.Akıl yürütme boyutu endeksi: Ortalama eğitim yılı
3. Manevi öz boyut endeksi: Namaz kılma verileri
4. Etik öz boyut endeksi: Yolsuzluk Endeksi verileri (Corruption Perceptions Index-CPI)
5. Hayvan benlik boyutu (nefis) endeksi: Çalışmada Gallup Araştırma Merkezi'nin hazırladığı, kürtaj, eşcinsellik, alkol kullanımı, zina ve kumarın ahlaki olup olmamasıyla ilgili anket sonuçları,

6. Sosyal benlik endeksi: Gallup tarafından yapılan anketteki, insanlara güvenip güvenmeme ile ilgili soruya verilen yanıtlar,

7. Bencilliği baskılama boyut endeksi: cinayet oranları,

8. Kendi kararlarını verebilme endeksi: Burada da Freedom House tarafından hazırlanan özgürlük endeksi kullanılmıştır.

Aydın bu değerleri endekse dönüştürerek her bir boyut için ayrı ayrı Malezya, Lübnan, Türkiye, Ürdün, Tunus, Endonezya, Mısır, Pakistan, Nijerya ve Senegal için sıralamalar yapmıştır. Son olarak da tüm sekiz adet değişken ile UNDP'nin insani gelişme endeksi sonuçlarını karşılaştırmalı olarak vermiştir.

Bu endeksin ilginç özelliklerinden biri İslami Gelişmeyi oldukça sınırlı bir çerçeve üzerinden çizerek on ülke gibi hem dünya hem de Müslüman toplumlar açısından oldukça az ülke ve veri kullanmış olmasıdır. Elli yedi ülkeden oluşan İİT ve 1,8 milyara ulaşmış Müslüman nüfus açısından bakıldığında çalışmanın verilerinin bütün içindeki anlamı oldukça sınırlı bir çerçeve çizmektedir. Öte yandan 2017 yılında yapılmış çalışmanın İslami İnsani Gelişme Endeksi alanında bir ilk olma iddiası ayrıca bir soru işareti oluşturmaktadır.

Diğer bir çalışma, Rama ve Yusuf'un 2019 yılında yaptıkları "Construction of Islamic Human Development Index" adlı çalışmadır. Bu çalışmada yazarlar, dinin amaçlarından türettikleri beş değişkeni kullanmışlardır (Rama & Yusuf, 2019, s. 49).

1. Din: a. İbadet (zekat'ın GSYH'ye oranı) ve b. Ahlak (negatif manada: suç oranları ve Yolsuzluk Algı Endeksi -CPI)
2. Yaşam (nefis): a. Ortalama yaşam süresi, b. İşsizlik Oranı, c. Özgürlük (demokrasi endeksi), d. Temel ihtiyaçları karşılama (yoksulluk oranı)
3. Akıl: a. Eğitim kurumuna erişim (nüfusun okullaşma oranı), b. Eğitim sonuçları (okuryazarlık oranı),
4. Aile: a. Pozitif (doğurganlık oranı), b. Negatif (Boşanma oranı ve Bebek ölüm oranı)
5. Servet (mal) değişkenleridir. a. Varlık sahipliği (kişi başına düşen gelir), refahın artması (ekonomik büyüme oranı), c. Servetin dağılımı (Gini katsayısı)

Bu değişkenlere ait veriler maksimum-minimum standartlaştırması her biri için ayrı ayrı gösterge endeksi hesaplanmış ve bir *İslami İnsani Gelişme Endeksi* elde edilmiştir. Çalışma uluslararası bir boyutta değil, Endonezya'nın 33 ili için bir sıralama yapmıştır. Çalışmanın UNDP'nin İnsani Gelişme Endeksi ile farklı sonuçlar bulmuştur. Bununla birlikte Rama ve Yusuf, iki endeks arasında bir korelasyon olduğunu da ifade etmektedir (Rama & Yusuf, 2019, s. 32).

Bu çalışmanın literatürdeki diğer çalışmalardan önemli bir farkı, endeks içinde zekât verilerinin de kullanılmış olmasıdır. Öte yandan endeks Endonezya özelinde yapılmış olmasına rağmen, bir model önerisi olarak dikkate değerdir.

3.3.İSLAMİ GELİŞME ENDEKSİ (İGE)

Bu bölümde İslami değerler sistemi çerçevesinde yeni bir gelişme endeksi oluşturulmaktadır. Bu endeks İslami ekonomik gelişme perspektifinden toplumların gelişme seviyelerinin karşılaştırılmasına olanak sağlayacak uluslararası bir endekstir. İslam ekonomisine has değerleri ifade eden ya da onlarla ilişkili olduğunu düşündüğümüz vekil değişkenler üzerinden temel gelişmişlik göstergeleri ortaya konulacak ve bu göstergeler üzerinden hesaplanan bir endeks ile ülkeler sıralanacaktır. Bu sıralama sadece Müslüman ülkeler arasında değil değişkenlere ait verilerine ulaşılan tüm ülkeler arasında yapılacaktır. Bu çalışma Rehman ve Asgari'nin yarattığı paradigma değişikliğinin bir devamı olarak değerlendirilebilir. Fakat onlardan tamamen bağımsız bir anlayış ile ortaya konmuş bir çalışmadır.

Diğer yandan ülkelerin istatistiksel olarak mevcut durumlarının karşılaştırılması zamanın bir anındaki resmi vermektedir. Endeksler bize ekonomilerin, zamanın içindeki değişimleri ile ilgili hiçbir bilgi vermedikleri gibi ülkelerin farklı gelişmişlik seviyelerinin nedenleri ile ilgili de herhangi bir bilgi sunmamaktadırlar. Dolayısıyla ülkelerin bir anının fotoğrafına bakarak gelişmelerinin arkasındaki tarihsel süreci anlamak mümkün görünmemektedir.

Sosyal ve ekonomik gerçekliğin bütünüyle görülebilmesi, istatistiki endeks çalışmalarından daha ziyade sosyal ve ekonomik tarih çalışmaları ile desteklenen araştırmalarla mümkün olmaktadır. Bu nedenle çalışmamızın ikinci bölümünde masaya yatırdığımız gelişmenin sosyolojisi ve tarihsel açıklamalar, endeks oluşturma konusundaki kısıtlılıkları gidermek adına oluşturulan bir çerçevedir.

3.3.1.Yöntem ve Değişkenler

İslami gelişmenin ölçümü konusunda ekonomik değişkenlerle birlikte pek çok sosyal gelişmişlik göstergesini bir arada ele almak gereklidir. Yapılacak olan tüm nicel hesaplamalar, İslami gelişmeyi temsil etme niyetinde olan birer tahmindir. İslami değerlere yaklaşma amacını taşıyan, sosyal ve ekonomik gerçekliğin bir izdüşümü ya da yansımasıdır. Kullandığımız göstergeler İslami gelişme anlayışını temsil ettiğini düşündüğümüz vekil değişkenlerdir. Bu nedenle İslami gelişme endeksi de gerçekliğin olduğu gibi yansıtan bir kesin sonuç değil, sosyal ve ekonomik yapının İslami ekonomi perspektifinden yorumlanması olarak görülmelidir. Bu itibarla bir

kesin değerlendirme değil bir yorum ve anlama çabası olarak değerlendirilmesi bilimsel mantığa daha uygun düşecektir.

İslami ekonomi anlayışı gelişmeyi salt ekonomik ve maddi bir temelde açıklamamaktadır. Ekonomik refahın insanın mutluluğuna ve dolayısıyla felahına dönüşmesi İslami gelişme anlayışının temel düsturudur. O bakımdan burada yapılan çalışmada İslami gelişme iki boyutta ele alınmıştır: Refah ve Felah. Bu iki kavram maddi ve manevi gelişmeyi birlikte ele alma teşebbüsünü ifade etmektedir. Bu nedenle burada belirlenen değişken de bu iki ana boyutun alt göstergelerinden oluşmaktadır.

$$\text{İslami Gelişme Endeksi} = f(\text{Maddi Gelişme, Manevi Gelişme})$$

Her iki kategorinin de İslami gelişme endeksindeki ağırlıkları yarı yarıya olarak hesaplanmıştır.

İslami Gelişme Endeksi-İGE	
A.Maddi Gelişme	B.Manevi Gelişme
1.Gelir: Kişi Başına Düşen Gelir Seviyesi	1.Barış: Küresel Barış Endeksi
2.Sağlık: Ortalama Yaşam Süresi	2.Mutluluk: Küresel Mutluluk Algısı
3.Eğitim: Ortalama Eğitim Yılı	3.Sosyal Yardımlaşma: a.Bir Yabancıya Yardım Etmek b.Bir hayır kurumuna bağışta bulunmak c.Gönüllü Organizasyonda çalışmak
4.İşsizlik: İşsizlik Oranı	4.Uluslararası Yardım Yapma: Uluslararası Yardımların GSYH'ye oranı
5.Yoksulluk: Yoksulluk Sırınının Altındaki Nüfus Oranı	5.Gelir Dağılımı: Gini Katsayısı
6.İslami Finans: İslami Finans Gelişme Endeksi	6.Demokrasi: Demokrasi Endeksi
7.Enflasyon: Tüketici Fiyat Endeksi	7.Yolsuzluk: Yolsuzluk Endeksi
8.Vergiler: a.Vergiler/GSYH b.Dolaylı Vergiler	8.Ekonomik Özgürlük: Ekonomik Özgürlük Endeksi
9.Rekabetçilik: Küresel Sürdürülebilir Rekabet Endeksi	9.Suç: Yüz bin kişi başına düşen cinayet oranları
	10.Çevre: Çevre Performans Endeksi

Şekil 12: İslami Gelişme Endeksi (İGE) Değişkenleri

Aşağıda, endekste kullanılan bu değişkenler tanıtılacak ve aynı zamanda Müslüman ülkelerin bu değişkenler bağlamındaki güncel durumlarına dair bir perspektif sunulacaktır.

3.3.1.1.Maddi Gelişmeyi Ölçen Değişkenler

1-Kişi başına düşen gelir: Kişi başına düşen gelirin bireyin dünya yaşamından maddi ve manevi olarak tatmin olmuş bir yaşam sürmesine yetmesi gereklidir. Tatmin ifadesi oldukça sübjektif bir ifadedir. Buna rağmen temel ihtiyaçların karşılanmasından hareketle kişi başına düşen gelirin artması, bir İslami gelişmişlik göstergesi olarak değerlendirilebilir. Azalan marjinal fayda prensibi gereği⁹⁷, gelirin insana sağladığı tatminin ve mutluluğun da bir sınırı bulunmaktadır. İktisat teorisinde yer alan geriye doğru dönen emek arz eğrisi de temelde bu prensibe dayanmaktadır.

Maddi refahın ve paranın mutluluğu belirleyen ana değişkenlerden biri olduğu aşikârdır. Fakat bir yerden sonra, onun da marjinal faydası azalmaktadır. Daha önce de değindiğimiz gibi 2018 yılındaki bir araştırmaya göre, bireylerin yılda 60.000 ile 75.000 dolar arasında kazanmaları halinde "*gelir doygunluk noktası*"na ulaştıkları görülmüş. Bu noktadan sonra daha fazla gelir elde edilmesinin, insanın mutluluğuna bir katkısı olmamaktadır. Bu çalışmanın datası Gallup World Poll'a dayanmakta ve 1,7 milyon kişi gibi oldukça büyük bir sayıda insan arasında yapılan önemli bir analizdir (T. Jeb vd., 2018, s. 33). Benzer bir çalışma ya göre yine gelir doygunluk noktası 75.000 dolar olarak bulunmuştur (Chowdhry, 2006).

Burada zikredilen rakamlar çerçevesinde, hazırladığımız endekste kişi başına düşen gelir rakamının maksimum değeri olarak 75.000 dolar olarak alınmıştır. Minimum değer olarak ise oldukça düşük gelire sahip ülke vatandaşları bulunduğu için verilerin standart sapması çok yüksek çıkmakta ve verileri endekse dahil etmeden önce yapılan standartlaştırma yönteminde rakamlar arasındaki değer farklılıkları çok

⁹⁷ Müslüman ilim adamlarının marjinal faydaya bağlı değer tespitini 9. yüzyıldan itibaren yaptığını görüyoruz. İmam Şafi'nin şu sözleri bu durumu açıklamaktadır: "*Fakir bir adam bir dinara ederinden daha çok fazla değer verirken, bir zengin yüzlerce dinarı dikkate almamaktadır.*" Benzer görüşler İbn Çüveyni'de, Şeybani'de de görülmektedir. Şeybani "faydasızlık" kavramını dahi, iktisat ders kitaplarında konuyu anlatırken günümüzde verilen örneği vererek onaylamıştır: "*Bir kişi kendi faydası için yemek yerken midesi dolduktan sonra yemeye devam ederse fayda görmez, aksine zarar görür.*" Benzer bir örnek İbnü'l Cevzi'de de vardır. Dimeşki azalan marjinal faydanın varlığından dolayı, kimi ihtiyaçları görmezden gelerek yalnızca bir ihtiyaca yapılan aşırı harcamayı irrasyonel bulmaktadır (İslahi, 2017, s. 35).

yüksek çıkmaktadır. O nedenle kişi başına düşen gelir değişkenleri hesaplamada doğal logaritma (ln) alınarak hesaplanmıştır.

Ayrıca ülkelerin kişi başına düşen gelir rakamlarının son yılı değil de son on yılın ortalama değerleri alınmıştır. Bunun yapılma nedeni son on yılda hangi ülkelerde kişi başına gelirin düzenli olarak arttığı, hangisinde toplum mirasının tüketilmekte olduğunun bilinmesi ve sonuçlarının endekse yansıtılması amaçlanmıştır.

2-Sağlık göstergesi olarak ortalama yaşam süresi alınmıştır. Bu değişken aynı zamanda UNDP'nin insani gelişmede, eğitim ve kişi başına düşen gelir dışında kullandığı üç değişkenden biridir. Ortalama yaş rakamı doğumda beklenen yaşam süresi olarak, sağlığın sınırlı da olsa bir göstergesi olarak ele alınmıştır. Yaşla ilgili veriler UNDP'nin hesapladığı kalkınma göstergelerinden alınmıştır.

3-Eğitim göstergesi ortalama eğitim yılı baz alınmıştır. Buna göre UNDP verilerinden elde edilen ortalama eğitim yılı rakamları endekse dönüştürülmüştür. Burada maksimum ve minimum değerler olarak UNDP metodolojisi kullanılmıştır. Minimum değer olarak sıfır alınırken, maksimum değer olarak on beş yıl alınmıştır. Bu iki değer üzerinden yapılan standartlaştırmaya göre ülkeler sıralanmıştır.

4-İşsizlik oranı İslami bir ekonomik gelişme açısından minimum düzeyde olması gereken bir değişkendir. İktisat literatürüne değişik işsizlik tanımlamaları söz konusudur. Friksiyonel, mevsimlik ve arızı nedenlerle, işsizliğin sıfır olması hem teorik hem de teknik olarak pek olası değildir. Ancak önemli olan yapısal işsizliğin ve gayri iradi işsizliğin azaltılabilmesidir. Endeks içinde ülkelerin işsizlik verilerine göre yapılan standartlaştırma ile oranları düşük olan ülkelere başlamak üzere sıralama yapılmıştır.

5-Yoksulluk Oranı: Yoksulluğun azalması, İslami gelişmenin önemli bir amacıdır. İslami ilkelere göre yoksulluğun azaltılması, toplumun temel ihtiyaçlarının karşılanmasında hem kamunun hem de sivil sektörün üstlenmesi gereken bir görevdir. Ribanın kaldırılmasından tutun da servetin tabana yayılmasına yönelik pek çok Kuran hükmünün amacı yoksulluğu ortadan kaldıracak temel zemini ortaya koymaktır. Tabi yoksulluğun ortadan kaldırılması salt yoksullara yönelik sosyal politika önlemleriyle değil ekonominin gelişmesiyle ortaya çıkacak yeni girişim ve iş imkanları ile üretim ve istihdamın artırılması da bu amacı sağlayacaktır. Dolayısıyla

yoksulluğun azaltılmasının bir yönü sosyal politika iken ikinci yönü İslami bir ekonomik gelişme olacaktır.

Öte yandan yoksulluğun ölçülmesinde çeşitli metrikler kullanılmaktadır. Dünya bankasının kullandığı ölçütler genel olarak iktisat yazınında çokça kullanılan birimlerdir. Bunlar, günde 1,90 \$'ın altında yaşayan nüfusun yüzdesi, günde 5,5 \$'ın altında yaşayan nüfusun yüzdesi ve ulusal yoksulluk sınırlarındaki nüfusun yüzdesi olarak ölçülmektedir. Bunlardan en çok kullanılan gösterge, günde 1,90 \$ ile ölçülen mutlak yoksulluk sınırıdır. Dünya bankasının son tahminlerine göre 2015 yılında dünya nüfusunun %10'u mutlak yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Bu oran 1981 yılında %44 ve 1990 yılında %36 düzeyindedir. Bu da dünya genelinde mutlak yoksulluğun oransal olarak azaldığını ortaya koymaktadır (The World Bank, 2019).

Çalışmamızda ekonomik gelişmenin maddi bir ölçütü olarak yoksulluğun ölçülmesinin özel bir yeri vardır. Çünkü yoksulluğun zaman içinde oransal olarak azalması İslami strateji açısından bir gelişme göstergesidir. İGE içinde yaptığımız hesaplamada yoksulluk ölçütü olarak, ulusal yoksulluk sınırlarındaki nüfusun yüzdesi verileri kullanılarak hesaplama yapılmıştır.

6- Ekonomide İslami finansın payının ölçülmesi İslami gelişme göstergeleri açısından merkezi önem arz etmektedir. İslam ülkelerinin katılım temelli İslami finans enstrümanlarını geliştirmekte olmaları, tüm dünyada reel bir seçenek olarak ortaya çıkmıştır. Bu sadece Müslüman bireyler için değil gayrimüslimler için de bir seçenek olarak mevcuttur. Yani bir kişinin ekonomik kaynaklarını faizsiz finans ürünlerine yatırması için Müslüman olması gerekmemektedir. Örneğin Malezya'da katılım bankalarının müşterilerin büyük çoğunluğunun Müslüman olmayan kimselerden oluşması dikkate değerdir (Krasicka & Nowak, 2012, s. 4). Bu önemli bir rakamdır. Bunda Malezya hükûmetinin bir uluslararası finans merkezi olma yönündeki politikalarının etkisi olduğu kadar müşterilerin sistemin konvansiyonel bankacılığa göre daha güvenli olmasının da payı büyüktür. Bu minvalde faizsiz finansın genel finans sektörü içindeki payının ne kadar olduğu, o ülkeyi İslami gelişme anlayışına yaklaştıran bir durumdur.

İslami ekonomi anlayışının hâkim olduğu bir ekonomide borç ve kredi işlemleri faiz ile gerçekleşmeyecektir. Ancak hâkim ekonomik düzen ve paradigma çerçevesinde

faiz oranları tüm ülkeler için kullanılan bir değişken olmuştur. Son birkaç yüzyıldır yerini perçinlenmiş bir ekonomik işlem olarak faiz oranlarının düşük düzeyde olması o ekonomiyi bir nebze olsun faiz sömürsünden arındırarak İslami gelişme anlayışına yaklaştırmaktadır. O nedenle endekste borç verme faiz oranları düşük olan ülkeler yüksek puan elde edecek şekilde bir hesaplama yapılmıştır.

Fakat faiz oranlarının düşük olması İslamiliği yansıtmakta tek başına yeterli olmayacağı için ülkelerde İslami finansın ne düzeyde bulunduğu konusunda ayrıca bir endeks hesaplanmıştır. İslam Kalkınma Bankası bünyesinde hazırlanan İslami Finans Gelişme Endeksi (Islamic Finans Development Index-IFDI) adı verilen bu endeks İslami Finans konusunda baz aldığı değişkenler şunlardır (IDB-ICD REFINITIV , 2019):

- a. Niceliksel Gelişim: İslami Bankacılık, Tekafül, Diğer İslami Finansal Kurumlar
- b. Bilgi: Eğitim, Araştırma
- c. Kurumsal Sosyal Sorumluluk (KSS): KSS Faaliyetleri, KSS Açıklaması
- d. Yönetim: Düzenleme, Şariat Yönetişimi, Kurumsal Yönetişim
- e. Bilgi: Seminerler, Konferanslar, Haberler

7-Enflasyon oranları: Enflasyon oranının düşük olması tüm merkez bankalarının temel hedeflerinden biridir. Oranın yüksek olması, piyasa ekonomisi açısından fiyatların karar almada bir sinyal görevi görmesine engel olmaktadır. Yatırım, çalışma ve tüketim davranışlarını bozmakta ve sonuç itibarıyla büyüme ve gelişme sürecini olumsuz etkilemektedir. Bununla birlikte oranın sıfır olması fiyat sisteminin bir sinyal olarak gücünü kaybettirmektedir. Düşük düzeyde bir enflasyon, tıpkı trafik ışıkları gibi ekonomik ajanların sağlıklı karar vermelerinde çok önemlidir. Bu oranın %2 civarında olduğu konusunda iktisat yazınında genel bir mutabakattan söz edilebilir. Federal Reserv (FED) ve Avrupa Merkez Bankası (ECB) gibi kimi merkez bankaları da bu oranı hedef olarak almışlardır (Federal Reserve, 2019; Scheller, 2006, s. 81). O nedenle enflasyon oranıyla ilgili endeks değeri hesaplanırken tüketici fiyatları endeksinde (TÜFE) bu oran referans alınarak hesaplama yapılmıştır.

8-Vergiler: Zekât İslam kamu maliyesinin temeli ve özüdür. Mannan zekâtın genel bir servet vergisi olduğunu kaydetmektedir. Zekâtın temel amacı bir sosyal politika finansmanı olmasıdır. Bu nokta Kur'an'da açık olarak belirtilmiştir.⁹⁸ Bu kaynaklar, toplumun en zayıf ve gelir yaratma kapasitesi olmayan kesimleri olan, yoksullar, güçsüzler, borçlular, muhtaç durumda olanlar, yolda kalmışlar, köleler, yeni Müslüman olmuşlar, zekat toplamakla görevli memurlar ve Allah yolunda harcanmalıdır.

Zekât her mal için değişen ve nisap⁹⁹ denen bir büyüklüğe ulaşıncaya vergilendirilir. Kişinin serveti parasal olarak 20 miskal altın miktarını aştığında vergilendirilecektir.¹⁰⁰ Nisap miktarı hesaplandıktan sonra yıllık olarak ödenen bir vergidir. Geleneksel fıkıh açıklamalarında altın, gümüş ve ticari kârlar ile mallar ve üretken hayvanların %2,5'i, tarımsal ürünlerin 1/10'u ile 1/20'si arası; mâden ve hazinelerin 1/5'idir (Mannan, 1970, s. 397).

İslam kamu maliyesi ve vergileme sistemi büyük bir esneklik taşımaktadır. Mannan bu esnekliğin, Kur'an'ın zekât oranı konusunda susmasından kaynaklandığını kaydetmektedir (Mannan, 1970, s. 437). Zaten Kur'an'ın hitabının evrenselliği gereği de ilahi mesajın tarihsel bir döneme ve o dönemin devlet-ekonomi-toplum ilişkileri çerçevesinin maddi koşullarına mutlak bir bağlılığa engel olmaktadır.

Öte yanda İslam'ın ilk dönemlerinde devletin gelirlerinin tamamı zekât iken günümüzün karmaşık ve çok yönlü hizmet ihtiyacının varlığı ile birlikte vergi sisteminin de gelişmesi ve gelir kaynaklarının çeşitlendirilmesi söz konusudur. Bu nedenle vergi sisteminde zekâtın dışındaki önemli gelir kaynakları diğer vergilerdir. Özellikle dolaylı ve dolaysız vergi türleri temel kamu hizmetlerinin finansmanı açısından vergi sisteminin önemli kalemleridir.

Mannan, vergi sisteminin yapılandırılmasında Smith'in ortaya koyduğu genel çerçevenin de gözden geçirilebileceğini kaydetmektedir. Bu çerçeve vergileme

⁹⁸ Kalem 68/24; Müddessir 74/42-44; Duhâ 93/9-11; Mâûn 107/1-3

⁹⁹ Nisabın kelime anlamı, sınır, işaret, asıl, kök ve kaynak anlamlarına gelmektedir. Kişinin asli ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyin üzerinde kalan mal ve servetleri zekâta tabi olmaktadır (Erkal, 2007, s. 138-140).

¹⁰⁰ Fıkıhta genel konsensüs altında 20 miskaldır. Kimi kaynaklarda 20 miskal farklı ölçülerle ifade edilmesine rağmen İslam ansiklopedisinde 20 miskal 85 gram altın olarak geçmektedir (Erkal, 2007, s. 140).

ilkelerinin eşitlik, belirlilik, uygunluk ve tasarruf olarak ele alınmasını gerektirmektedir (Mannan, 1970, s. 379,406).

Toplam vergilerin GSYH'ye oranı ve vergi yapısında dolaylı vergilerin düşüklüğü içtihat mantığı ile düşünülür ise, İslami gelişme açısından bir kriter olarak değerlendirilebilir. Vergi oranlarının ne düzeyde olması gerektiği konusunda İslam iktisadı açısından gösterilecek yaklaşım, temel kamu hizmetlerinin, vatandaşların zorunlu ihtiyaçların karşılanabilmesi ve temel sosyal politikaları yürütebilecek kadar vergi gelirinin sağlanmasıdır. Bu süreçte özel kesim yatırımlarının dışlanmamasına hassasiyet gösteren bir gelir düzeyinin elde edilmesi de özellikle dikkat edilmesi gereken bir konudur.

Siddiqi İslami bir devlette yapılacak kamu harcamalarının geniş bir kapsamı olduğunu ifade etmektedir. İslam şeriatının aşikâr ve içkin hükümleri bir temel oluştururken diğer yandan halkın demokratik karar mekanizması ile harcama ve gelir düzeylerinin belirlenmesi gereklidir. Yapılacak harcamalarda kamu menfaati, piyasa başarısızlığı, halkın iradesi, yoksulluğun yok edilmesi, eşitsizliğin azaltılması gibi kalemler başat kalemlerdir. Bunun yanında çalışmayı, teşebbüsü ve yatırım isteklerini köreltmeyecek düzeyde bir gelir ve harcama sistemi gereklidir (Siddiqi, 2018, s. 74). Mannan ise harcamaların esasını zorunlu harcamaların teşkil ettiğini kaydetmektedir (Mannan, 1970, s. 438).

İslami denge prensibi dolayısıyla denk bütçe anlayışı çerçevesinde oluşacak kamu bütçesinin harcama kalemine denk bir gelir düzeyi elde etmesi gelişme açısından temel kriter olacaktır. Diğer yandan kamu vergi hasılatının, vergi oranları ile ilişkisi bakımından İbn Haldun'un ortaya koyduğu çerçeve bugün modern kamu maliyesi açısından oldukça güncel bir konudur (İbn Haldun, [1374] 2017, s. 570). Literatürde İbn Haldun'un hakkı da yenerek Laffer Eğrisi şeklinde tescillenmiş yaklaşıma göre vergi oranlarının optimum bir seviyesi bulunmaktadır ve bu seviyenin altı ve üstü vergi hasılatını düşürmektedir. İbn Haldun'un bu yaklaşımı, İslami bir vergi sisteminin nasıl olması gerektiğine dair bir kriter olarak ele alınabilir.

Vergi oranlarının çok ya da az olmasının standardı nedir? Neye göre çok ya da az değerlendirmesi yapılabilir? Biz burada hem piyasanın işleyişini bozmayacak bir vergi oranı hem de temel kamu hizmetlerini sürdürebilecek düzeyde bir vergi

alınması konusunda İbn Haldun'un getirdiği yaklaşımı benimseyerek bunun İslami gelişme açısından bir kriter olarak öne sürüyoruz. Bu hem kadim tecrübelerden ortaya çıkmış bir iktisadi yasa ve hem de İslam'ın denge anlayışına uygun düşmektedir.

Yapılan uygulamalı çalışmalar da bu ilişkinin doğruluğunu kanıtlamıştır. Bu nedenle optimum bir vergi oranının kamu maliyesi açısından belirlenmesi önemlidir. Bunun üzerinde aşırı bir vergilenme ise çalışma isteği, üretim seviyesi ve vergilerin beyan edilme davranışları üzerinde olumsuz etkisi olduğu için vergi hasılatını ve GSYH seviyesini de düşürücü bir etkisi olmaktadır. Vergi konusundaki tartışma eski, uzun ve bu çalışmanın sınırlarını aşan önemli bir konudur. Fakat kısaca burada benimsediğimiz yaklaşım açısından, artan oranlı verginin yarattığı sonuçların yukarıda saydığımız olumsuzlukları barındırdığını ifade etmemiz gereklidir. Acar, artan oranlı verginin, çok çalışanı, yaratıcı ve yenilikçi birey ve girişimcileri, çok kazandıklarından ötürü, her aşamada daha yüksek oranlarda vergilendirerek cezalandırdığını ve bu nedenle adil olmadığını ifade etmektedir. Bu nedenle genel kanının aksine artan oranlı değil düz oranlı bir gelir vergisi sisteminin daha adil olacağı kanaatindeyiz. Düz oranlı vergi az kazananadan az çok kazananadan daha çok almayı zaten sağlayacaktır (Acar, 2019b). Anı şekilde Hayek de dikine artan oranlılığın, hem adaletsiz bir vergi olduğunu hem de kaynakların yanlış tahsisinin nedeni olduğunu ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır (Hayek, 2011, s. 465).

Kimi çalışmalarda ülkelere özel Haldun-Laffer eğrileri tahmin edilmeye çalışılmıştır. Türkiye için yapılan bazı çalışmalarda Haldun-Laffer eğrisinin verdiği optimal vergi oranının uzun dönemli yapılan tahmin değerlerinin, yıldan yıla değişmekle birlikte %22 ile %26 arasında olduğu ve yıldan yıla da giderek arttığı görülmüştür (Bilgin, 2018, s. 96; Karabulut, 2006, s. 376; Kurt, 2017, s.52). Gerçekte ideal olan, her ülke için optimum vergi oranını ayrı ayrı tespit edebilmektir. Fakat tüm ülkeler için ayrı optimum vergi oranını hesaplamış bir veri tabını yoktur. Steinmüller ve diğerlerinin yaptığı önemli bir çalışmada 2004-2014 dönemini kapsayan 112 ülkeye ait verilerle elde edilen sonuçlara göre bütün ülkelerin vergi hasılatını maksimize eden optimal vergi oranının %31 olduğu bulunmuştur (Steinmüller, vd., 2018, s. 440). Bu oran tüm ülkeler için optimum bir değer olarak alındığında, vergi gelirleri bu değer altında ve üstünde ilerleyen ülkelerin puanları giderek azalacaktır.

Öte yandan vergilerin yapısı içerisinde dolaylı ve dolaysız vergilerin etkilerine de ayrıca bakmak gerekmektedir. Dolaylı vergilerin gelir dağılımı eşitliğini bozucu ve azalan oranlı bir yapı sergiledikleri bilinmektedir. Adalet ilkesi gereği ve toplumun en dar gelirli grupların yaşam standartlarını olumsuz etkilemesinden ötürü dolaylı vergilerin azlığı bir İslami gelişme göstergesi olarak vergi endeksinin oluşumuna katılacaktır. Bu durumda optimum vergi oranı ile birlikte dolaylı vergilerden elde edilen puanların aritmetik ortalaması ile oluşan bileşik endeks çalışmamızdaki vergi genel puanı oluşturacaktır.

9-Rekabetçi Piyasa ekonomisi: İslam ekonomik anlayışı sağlıklı işleyen ve tekelleşmenin olmadığı bir piyasa ekonomisi temeline dayanır. Piyasanın işleyişini bozan müdahaleler istenmediği gibi tekelleşme tarzı eksik rekabet piyasalarının varlığı da ekonomiyi İslami bir gelişme perspektifinden uzaklaştırmaktadır. Bu nedenle bir ülkenin rekabet düzeyinin yüksekliği piyasa yapısının görece iyi işlediğine dair bir anlam taşımaktadır. Bu anlamda farklı metodolojileri olan birkaç endeks yapılmaktadır. Elde edilmesi gereken ülke verilerinin sayısı bakımından çalışmamızda kullandığımız en elverişli endeks bağımsız küresel bir danışmanlık şirketi olan SolAbility'nin hazırladığı Küresel Sürdürülebilir Rekabet Endeksi olmuştur. Bu endeks ülkeleri geniş çaplı beş ayrı kategoride değerlendirerek bir sıralama elde etmektedir. Bu kategoriler şunlardır: (SolAbility, 2019).

- a. Doğal Sermaye: kaynakların mevcudiyeti ve bu kaynakların tükenme seviyesi de dahil olmak üzere doğal çevre.
- b. Sosyal Sermaye: bir ülkede sağlık, güvenlik, özgürlük, eşitlik ve yaşam doyumu.
- c. Kaynak Yönetimi: mevcut kaynakları, kaynak kısıtlamalı bir dünyada operasyonel rekabet gücünün bir ölçüsü olarak kullanma verimliliği.
- d. Entelektüel Sermaye: küreselleşmiş pazarlarda inovasyon ve katma değerli endüstriler yoluyla zenginlik ve iş üretme yeteneği
- e. Yönetişim Verimliliği: Temel devlet alanlarının ve yatırımlarının sonuçları-altyapı, pazar ve istihdam yapısı ve refahın sürdürülebilmesi için bir çerçevenin sağlanması

3.3.1.2. Manevi Gelişme Değişkenleri

Bu kısımda, İslami gelişmenin ikinci boyutu olan felahı ölçebilmek adına manevi değişkenler adını verdiğimiz değişkenler kullanılmıştır. Bu değişkenler hem birey hem toplum düzeyinde önemli sonuçları ortaya koyan göstergelerdir.

1-Barış başlığıyla endekse dâhil ettiğimiz değişken ülkelerin içinde bulundukları toplumsal huzurun bir göstergesidir. Bu değişkenin İslam ve İslami gelişme ile bağlantısı dinin kökenine ve temel hedefine dair bir anlam ifade etmektedir. İslam kelime anlamı olarak barış anlamına geldiği gibi Müslümanların selamlaşmaları - Salamün aleyküm- dahi “sana barış diliyorum” anlamına gelmektedir. Hz. Muhammed de “Siz iman etmedikçe cennete giremezsiniz; birbirinizi sevmedikçe de gerçek anlamda iman etmiş olmazsınız. Yaptığınız takdirde birbirinizi sevebileceğiniz bir şeyi söyleyeyim mi? Aranızda selamı yayınız.”¹⁰¹ diyerek Müslümanlar arasında barış, kardeşlik ve dayanışma ilişkilerinin yaygınlaşmasını istemektedir. Bu düzey aynı zamanda felahın da önemli bir göstergesi olmaktadır.

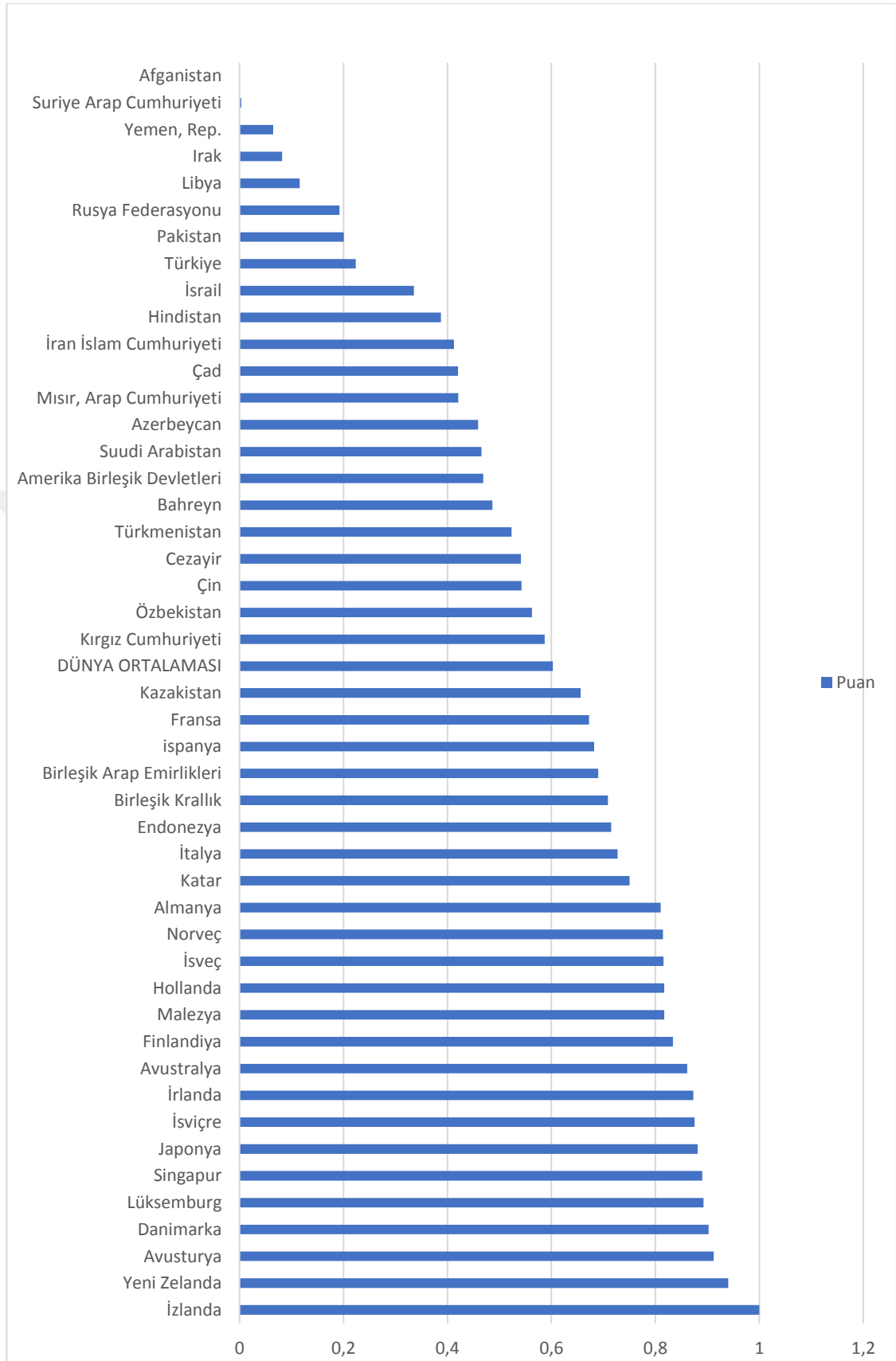
Bu konuda Vision of Humanity tarafından her yıl Global Peace Index (GPI) yayınlanmaktadır. Bu endeks Institute for Economics & Peace tarafından son beş yıldır hesaplanmaktadır. Üç barışçıl alanı kullanarak bir ülkenin negatif barış seviyesini ölçmektedir. Bu endekste kullanılan ana değişkenler; a. devam eden yurt içi ve uluslararası çatışmalar, b. toplumsal güvenlik ve emniyet, c. militarizasyon olmak üzere üç tanedir. Bu değişkenlerin her birinin altında alt değişkenlerle birlikte toplamda 23 değişken ele alınmaktadır (Institute for Economics & Peace, 2019).

Çalışmamızda bu endeksin sonuçları uyguladığımız standartlaştırma yöntemi ile Manevi Gelişme endeksinin içerisine dahil edilmiştir. Ne yazık ki bu anlamdaki sonuçlar Müslüman ülkeler açısından hiç iç açıcı görünmemektedir. Hem geçmişte kimi dönemlerde hem de bugün genel itibarıyla Müslümanlar, dinin temel iddialarından birinin ve hatta isminin, *barış* olmasına rağmen bunu yansıtan bir yaşam düzeyinde değildir. Küresel barış düzeyinin en düşük olduğu ülkelerin genel itibarıyla Müslüman ülkeler olduğu görülmektedir. Sırasıyla Afganistan, Suriye, Yemen, Irak, Libya, Pakistan, Türkiye, Nijerya, Lübnan, Mali, İran gibi ülkeler bu anlamda barış düzeyi en düşük ülkeler arasında yer almaktadır. Barış düzeyi en

¹⁰¹ Müslim, İman, 22, no: 93

düşük ilk yüz ülke arasındaki Müslüman ülke sayısı 44 ülkedir. Ne yazık ki Müslüman ülkeler aralarında selamı yayamamış görünmektedir.

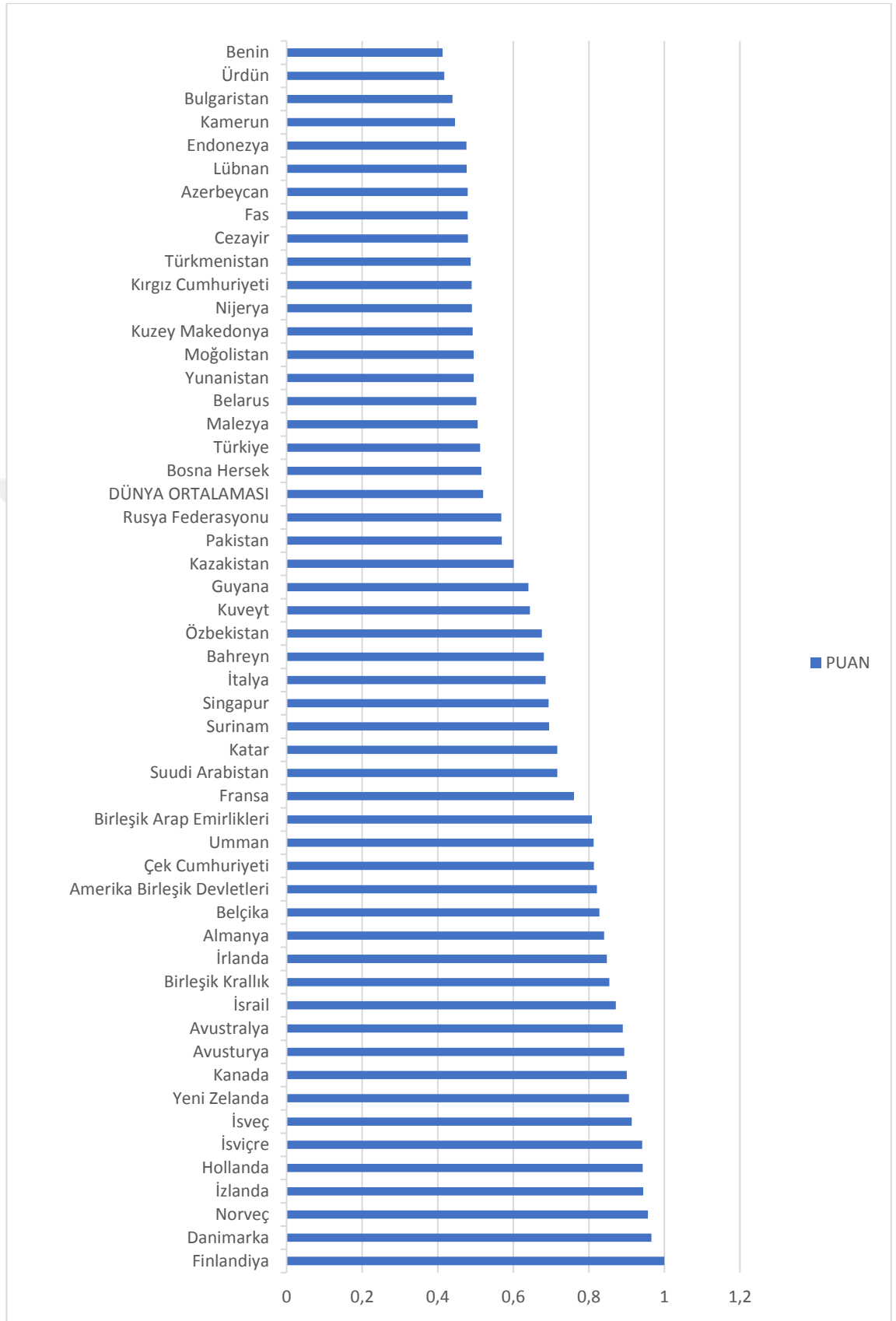
Şekil 13: Seçilmiş Ülkeler ve İİT Ülkelerinin Küresel Barış Endeksi Puanları (2018)

Kaynak: Institute for Economics & Peace, 2019 verilerinden yazar tarafından düzenlenmiştir.

Gelişmiş ülkelere baktığımızda ise tam tersi bir durumla karşılaşılmaktadır. Dünyada küresel barış bağlamında 2018 yılında puanları en yüksek olan ülkeler İzlanda, Yeni Zelanda, Portekiz, Avusturya, Danimarka, Kanada, Lüksemburg, Singapur, Slovenya, Japonya, Çek Cumhuriyeti, İsviçre, İrlanda, Avustralya, Finlandiya olarak sıralanmaktadır.

2-Mutluluk da yine felahı gösteren bir ölçüt olarak değerlendirilmiştir. Bireylerin yaşadıkları toplumsal ve ekonomik sistem içerisinde ulaştıkları mutluluk düzeyi İslami felah için anlamlı bir değişkendir. Endekste mutluluk değişkenini ölçen Küresel Mutluluk Raporu (World Happiness Report-WHR) verileri kullanılmıştır. WHR'nin hazırladığı rapor, Rapor, Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Çözümleri Ağı tarafından Ernesto Illy Vakfı'nın ortaklığı ile 2012 yılından beri yapılan anketlerin sonuçlarına göre her yıl hazırlanmaktadır. Ülke vatandaşlarının kendilerini ne kadar mutlu olarak algıladıklarına göre bir sıralama yapmaktadır (Helliwell, Layard, & Sachs, 2019).

Raporun 2018 yılı verilerine göre dünya mutluluk endeksi ortalamasının üstünde sadece 18 Müslüman ülke yer almaktadır. İlk 100 ülkede 27, ilk 60 ülke arasında ise sadece 10 Müslüman ülke yer almaktadır. İlk baştaki ülkeler, 21.Umman, 22.Birleşik Arap Emirlikleri, 27.Suudi Arabistan, 28.Katar şeklindedir. Mutluluk endeksinde ilk sıralarda yer alan Ülkeler 1.Finlandiya, 2.Danimarka, 3.Norveç, 4. İzlanda ve 5.Hollanda'dır.

Şekil 14: Dünya Mutluluk Raporuna Göre İİT ve Seçilmiş Bazı Ülkeler (2018)

Kaynak: (Helliwell, Layard, & Sacahs, 2019)

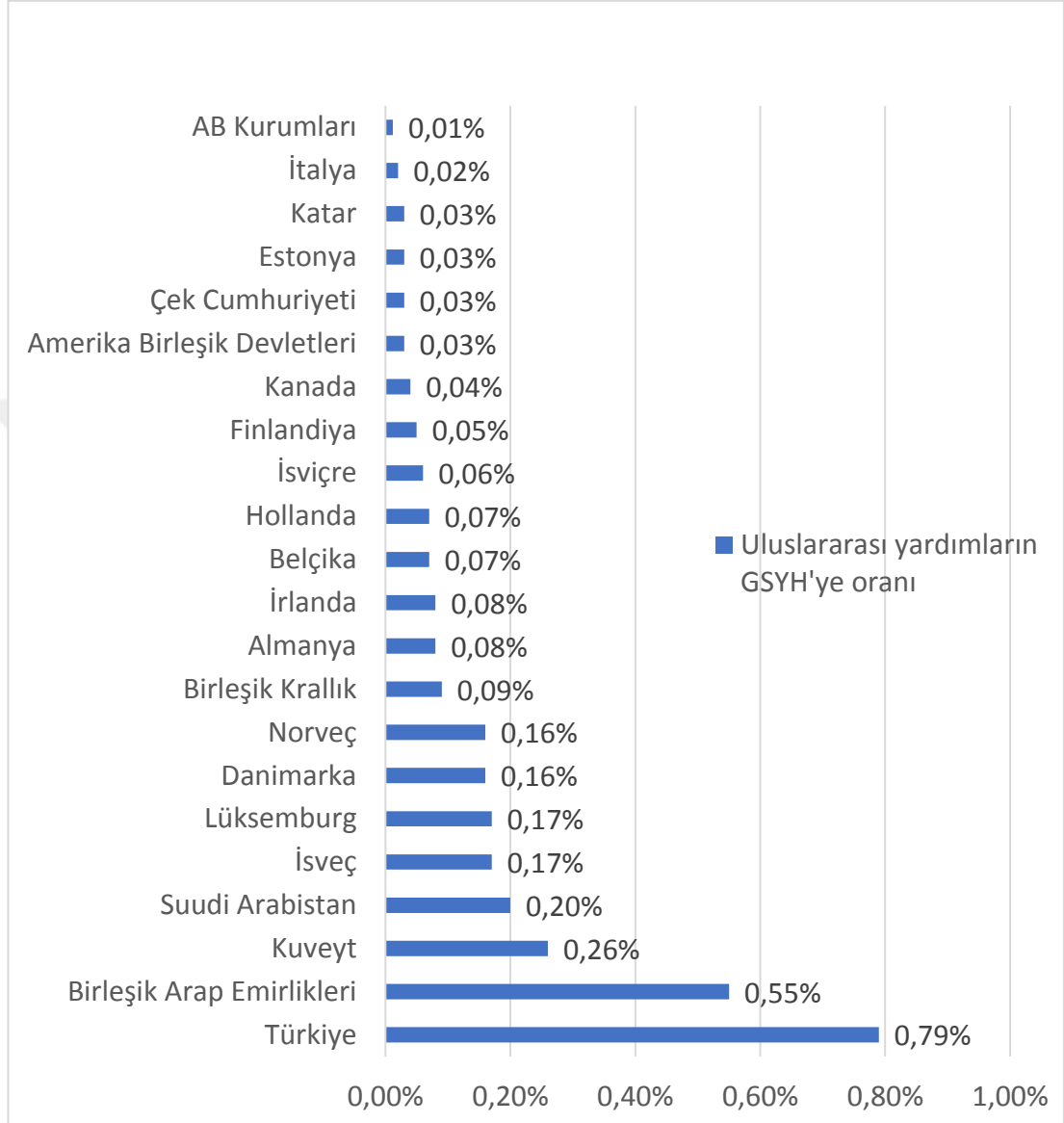
3-Sosyal Yardımlaşma ya da İslami literatürde yer alan adıyla infak çok önemli bir Kur'an hükmüdür. Kur'an'da infak o kadar ileri bir hükümdür ki *“ve sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: Helal Kazancınızın size ve bakmakla yükümlü olduklarınıza yeterli olanından artanını verin.”*¹⁰² ifadesiyle sosyal dayanışmanın en sivil ve ileri örneğini ortaya koymaktadır. Yardımlaşma ve infak bireye yüklenen bir sorumluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun da bir İslami gelişme göstergesi olarak ele alınması zaruri görünmektedir. Sosyal yardımlaşmayı ölçen endeks Gallup anketi ile hazırlanmıştır. Anket üç davranışı ölçmektedir. Bunlar, bir yabancıya yardım etmek; bir hayır kurumuna bağışta bulunmak, gönüllü organizasyonlarda çalışmak. Bu üç soruya evet yanıtını veren insanların oranı alınmaktadır. Anketin yardımlaşma sorularına evet diyen insanların oranı alınarak puanlar hesaplanmaktadır.

4-Uluslararası yardımlar özellikle Müslüman bir ülkenin uluslararası pozisyonu açısından önemlidir. İslam inancının ümmet kavramı bugünkü ulus devlet sınırlarını aştığı gibi aynı zamanda İslam toplumlarının dünyanın diğer coğrafyalarındaki insani yardıma ihtiyacı olan tüm insanlara bakış açısını da belirlemektedir. Miandji'nin de dediği gibi, bir ülkenin gelişmiş olması, gelişmemiş olan ülkeler karşı yaklaşımından da anlaşılabilir (Miandji, 2012). Bunun önemli bir göstergesi de uluslararası yardımlar olmak durumunadır.

Öte yandan, İslami olan tüm değerleri mutlak anlamda endekse dönüştürmek çok da kolay bir yaklaşım değildir. Örneğin yardımlaşma konusunda bir ulusun mültecilere olan yaklaşımını bir endeks değeri olarak nasıl ele alabiliriz? Dünyadaki mazlumların yerinden yurdundan olanların sığınacakları güvenli bölgelere ulaşma imkanlarını ele alalım. Bir kere dünyada 190 civarında ülke var her birini bu kriter açısından değerlendirmek mümkün değil. Fakat bu kriteri ele almadan bir endeks oluşturmak bir sıralama yapmak da eksik oluyor. Örneğin Avrupa ülkeleri gelişmiş ülkeler fakat mülteci politikaları bu gelişmeyle tezat içerisinde. Bir ulus içerisinde yardımlaşma faaliyetlerinin olması iyi bir şey fakat mültecilere karşı takınılan tutum bir çelişki alanı olarak duruyor. Yani Batılı milletler kendi vatandaşları arasında yardımlaşırken, dünyanın diğer bölgelerindeki özellikle Müslüman milletlerle dayanışma bakımından son derece yetersiz görünmektedir.

¹⁰² Bakara 2/219

Development Initiatives'in yaptığı hesaplama göre, yapılan uluslararası yardımlar GSYH değerlerine oranlandığında 2017 yılında Türkiye büyük bir farkla ilk sırada gelmektedir.

Şekil 15: Uluslararası Yardımların GSYH'ye Oranı (2017 Yılı)

Kaynak: Development Initiatives-Global Humanitarian Assistance Report, 2018 verilerinden hazırlanmıştır.

Şekil 15'de en çok uluslararası yardım yapan ilk dört ülkenin Müslüman ülkeler olduğu görülmektedir. Bu da İslami Gelişme Endeksi hesaplaması açısından Müslüman ülkelerin sıralamalarını olumlu etkileyen bir gösterge olmuştur.

5-Gelir dağılımı konusu ülkelerin sosyal yapılarının istikrarı açısından önemli bir değişkendir. Endekste gelir dağılımı eşitsizliğini ölçen Gini katsayısı kullanılmıştır. Yüksek puanlar gelir dağılımının daha eşitsiz bir şekilde dağıldığını ifade etmektedir. Daha önce de değindiğimiz gibi İslam’da gelir dağılımı farklılıklarının bir dereceye kadar kabul edilebilir olmasının yanında, gelir düzeyleri arasında büyük uçurumların olmaması ve toplumdaki istikrarın sürdürülebilir olması adına büyük gelir düzeyi farklılıklarının İslami sivil inisiyatifler ve sosyal politikalar ile belli bir düzeyde tutulması önemlidir.

Yapılan sıralamada, Müslüman ülkelerin Gini katsayılarının ortalaması 0,38 bulunmuştur. Gini katsayısının dünya ortalaması 2018 için 0,39 seviyesindedir. Bu değer gelir dağılımı adaletinin bozuk olduğunu ifade etmektedir. İİT ülkeleri içinde Kırgızistan 0,27’lik bir değer ile gelir dağılımı en iyi ülkedir. Dünya sıralaması açısından bakıldığında ise 2018 yılında Gini katsayısı en düşük olan ülke 0,23’lük bir değer ile Slovakya olmaktadır.

6-Demokrasinin İslami bir yönetim şekli olup olmadığı konusunda bir tartışma olduğundan söz edilebilir. Ancak bunun tartışılması dahi İslam uygarlığının içinde bulunduğu durumun vahameti açısından bir gösterge olarak alınabilir. Burada önemli olan nokta, toplumun nasıl yönetileceğine, kaynakların nasıl üretilip kullanılacağına yönelik tercihlerde mümkün olduğunca fazla insanın katılım göstererek tercihlerini ve fikirlerini ifade edebilmeleridir. İslam’ın bu konudaki temel önermesinin, irsi bir yönetim anlayışını değil seçime ve meşru muhalefete dayalı bir yönetim anlayışını temel aldığını düşünmek için yeterince argümana sahip olduğumuzu düşünüyoruz. Kur’an’da bu konudaki anlatım “İşleri/yönetimleri, aralarında bir şuradır”¹⁰³ şeklindedir. Şura kelimesi işaret etmek, göstermek, süzüp çıkarmak, fikir sormak, danışmak anlamlarına gelmektedir. Yapılacak işlerde şura yöntemini kullanmak, insanların işlerinde farklı görüşleri süzüp çıkarması, meşveret yapması ve bunun için açık, şeffaf ve katılımcı olmasını gerektirmektedir (Eliacık, 2011, s. 422).

Bu bağlamda tüm sorunlu noktalarına rağmen demokrasi günümüzde elimizdeki en gelişmiş sistemdir. Kimi zaman referandumlarla uygulanan doğrudan demokrasi örnekleri, nüfus, maliyet ve zaman açısından sürekli kullanılacak olağan bir yöntem

¹⁰³ Şura 42/38

olamayacağı göz önüne alındığında kaçınılmaz olarak temsili demokrasinin yetkin bir şekilde uygulanması seçeneği ile karşı karşıya kalınmaktadır.

Diğer önemli bir nokta ise devlet ve hükûmet ayrımıyla ilgilidir. Hükûmetlerin demokratik yollarla seçilmesi İslami açıdan şûra prensibi ile örtüşmektedir. Devlet başkanının kim olacağı ise farklı bir ayrıma girmektedir. Bu konudaki iki temel ayrım monarşi ve cumhuriyet şeklindedir. Ancak her ikisi de demokratik yönetime dair belirleyici vasıflara haiz değildir. Devlet başkanlarının seçimle iş başına geldikleri rejimler cumhuriyet olarak adlandırılırken, devlet başkanlığının belli hanedanlar tarafından veraset usulü ile iş başına gelmesi anlamını taşımaktadır. Cumhuriyet rejimleri kuvvetli ya da sembolik ayrıma tabi iken, monarşiler de mutlak ve meşruti monarşi olarak ayrılabilirlerdir. Fakat burada asıl önemli olan yönetimin demokratik olabilmesidir. Bir yönetimin Cumhuriyet olması, Sovyet Rusya, Çin, Kuzey Kore, Küba, İran, Irak, Suriye, Latin Amerika ülkelerinde olduğu gibi, mutlaka hükûmet şeklinin demokratik olacağı anlamına gelmeyeabilmektedir. Dolayısıyla bir yönetimin cumhuriyet olması, hükûmet şeklinin demokratik olup olmamasını garanti etmemektedir. Öte yandan bir yönetimin Monarşi olması da İngiltere, Danimarka, İsveç, Norveç, Belçika, Lüksemburg, İspanya, Monaco, Hollanda'da olduğu gibi mutlaka, diktatörlük olacağı anlamına gelmeyeabilmektedir (Koçak, 2013). Bu ikisi arasındaki kritik ayrım, yönetimin demokratik olup olmamasından kaynaklanmaktadır. İslam'ın şûra prensibi ise her iki ayrımda da yönetimin ve devlet başkanının demokratik yöntem ile iş başına gelmesine işaret etmektedir. Dolayısıyla İslam açısından devlet başkanı irsî bir hanedanlık olmayacağı gibi yönetim şekli de kapalı kapılar ardında kararların verildiği bir diktatoryal mekanizma olmayacaktır.

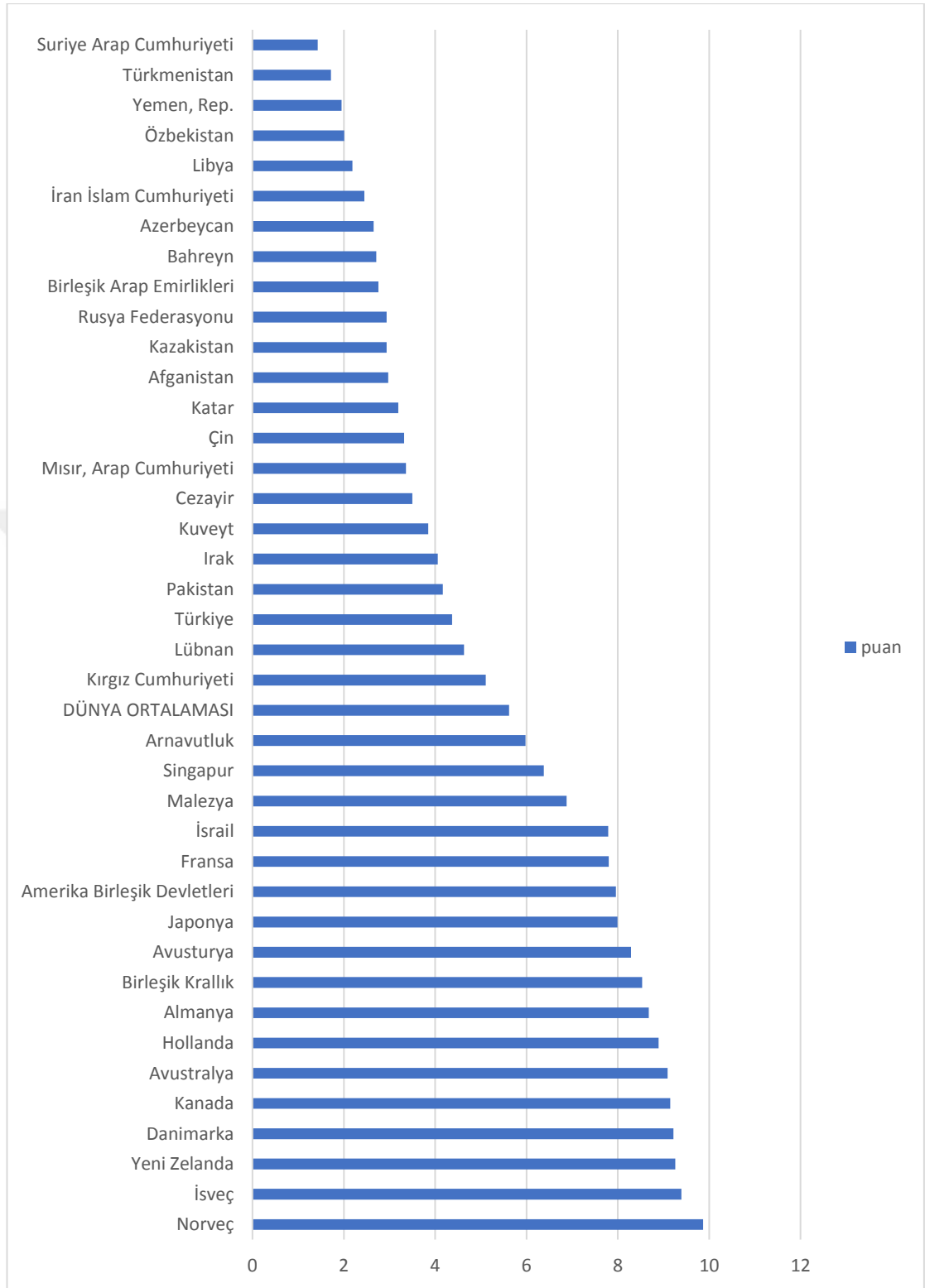
Çalışmamızda demokrasi için kullandığımız değişken, The Economist Intelligence Unit (EII) tarafından seçim süreci ve çoğulculuk, hükûmetin işleyişi, siyasi katılım, politik kültür, sivil özgürlükler gibi alanlara ait puanlar birleştirilerek bir genel puan şeklinde oluşturulan veriler kullanılmıştır (The Economist Intelligence Unit, 2019).

Müslüman ülkelerin bu konudaki performanslar pek iç açıcı görünmemektedir. Chapra, Müslüman ülkelerdeki 13.yüzyılda başlayan gerilemenin başlıca nedeni olarak, düşüşü tetikleyen siyasi gayri meşruiyet olduğunu kaydetmektedir. Bu durum İslam toplumlarında hâlâ devam etmektedir. Bugün Müslüman dünya İbn Haldun

döneminden çok daha büyük ve çeşitlendirilmiş bir yapıya sahiptir. Ancak bu yapı şimdiye kadar iktidarın dizginlerini, şeriat uyarınca kamu kaynaklarını verimli ve adil kullanımını sağlayacak Kur'an'ın istediği gibi insanlara (49/13)¹⁰⁴ teslimini sağlayacak ve hükmet politikalarının korkusuzca eleştirilebileceği bir sistem yaratamamıştır (Chapra, 2008, s.823).

¹⁰⁴ Chapra burada şu ayeti zikretmektedir: “Ey insanlar! Biz sizi, bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve örfler yoluyla tanışıp kaynaşasınız diye sizi milletlere, boylara ayırdık. Hiç kuşkusuz, Allah katında en seçkininiz, takvada/dindarlıkta en ileri olanınızdır. Allah her şeyi bilir, her şeyden haberdardır.” (Hucurat 49/13)

Şekil 16: Seçilmiş Ülkelerde ve İİT ülkelerinde Demokrasi Puanları (2018)

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, 2019 verilerinden oluşturulmuştur.

Şekil 16’da görüldüğü gibi Müslüman ülkelerin büyük çoğunluğu demokrasi düzeyi olarak dünya ortalamasının (5,62 puan) altında kalmaktadır. Bu düzeyin üzerinde

sadece sekiz ülke vardır. Bunlar Arnavutluk, Benin, Guyana, Endonezya, Malezya, Senegal, Surinam ve Tunus'tur. Müslüman ülkelerin %85'i demokrasi konusunda dünya ortalamasının altında kalmıştır. Gelişmiş ülkelerin demokrasi konusundaki puanları hakkında herhangi bir yorum yapmak gereksiz görünmektedir.

7-Bir ülkede yolsuzluğun azaltılması ve yönetimin şeffaflık ve açıklık ilkelerine göre sürdürülmesi, İslam'ın meşveret ve şura ilkeleriyle bağlantılı önemli bir değerlerdir. Yönetimin ve işlerin kapalı kapılar ardında değil danışma ve toplumun bilgisi ve sorgulamasına açık bir şekilde yapılması İslami gelişme anlayışı açısından önemlidir. Kur'an, kamu emanetlerine hıyanet edilmemesi gerektiği açıkça anlatılmıştır.¹⁰⁵ Yolsuzluk konusunda Uluslararası Şeffaflık Örgütü 13 anket ve uzman değerlendirmesinden yararlanarak 0'dan (çok bozuk) 100'e (çok temiz) bir puan vererek her yıl için bir hesaplama ve sıralama yapmaktadır. Bu endekste kamu sektörünün yolsuzluk derecesi ölçülmektedir (Transparency International , 2019).

Bu ölçüme göre dünya o ortalaması 43 iken Müslüman ülkelerin ortalaması 32'dir. Bu da Müslüman ülkelerin yolsuzluk konusunda dünya ortalamalarının altında kaldıklarını göstermesi açısından önemlidir. Bu durum aynı zamanda Müslüman ülkelerin İslami gelişme endeksi içindeki sıralamalarını olumsuz etkilemektedir.

8-Ekonomik özgürlük İslami gelişme anlayışı açısından Kur'an'ın ticaret yapma, girişim ve mülkiyet haklarına olan açık hükümleri açısından önemli bir göstergedir. Allah, alışverişi helal, ribayı haram kılmış¹⁰⁶ ve insanların ibadetlerini yaptıktan sonra yeryüzüne dağılarak rızıklarını aramalarını¹⁰⁷ ve elde edecekleri kazancın yalnızca kendi emeklerinin ürünü olması gerektiğini emretmiştir.¹⁰⁸ Fraser Institute bu konuda her yıl bir endeks hazırlamaktadır. Hazırlanan endeks çeşitli kriterler ile ülkelerin ekonomik özgürlük derecesini ölçmektedir (Fraser Institute, 2019). Bu kriterler,

- a. Hükûmetin Büyüklüğü
- b. Hukuk Sistemi ve Mülkiyet Haklarının Güvenliği
- c. Sağlam Para

¹⁰⁵ Al-i İmran 3/161

¹⁰⁶ Bakara 2/275

¹⁰⁷ Cuma 62/10

¹⁰⁸ Necm 53/39

d. Uluslararası Ticarete Özgürlük

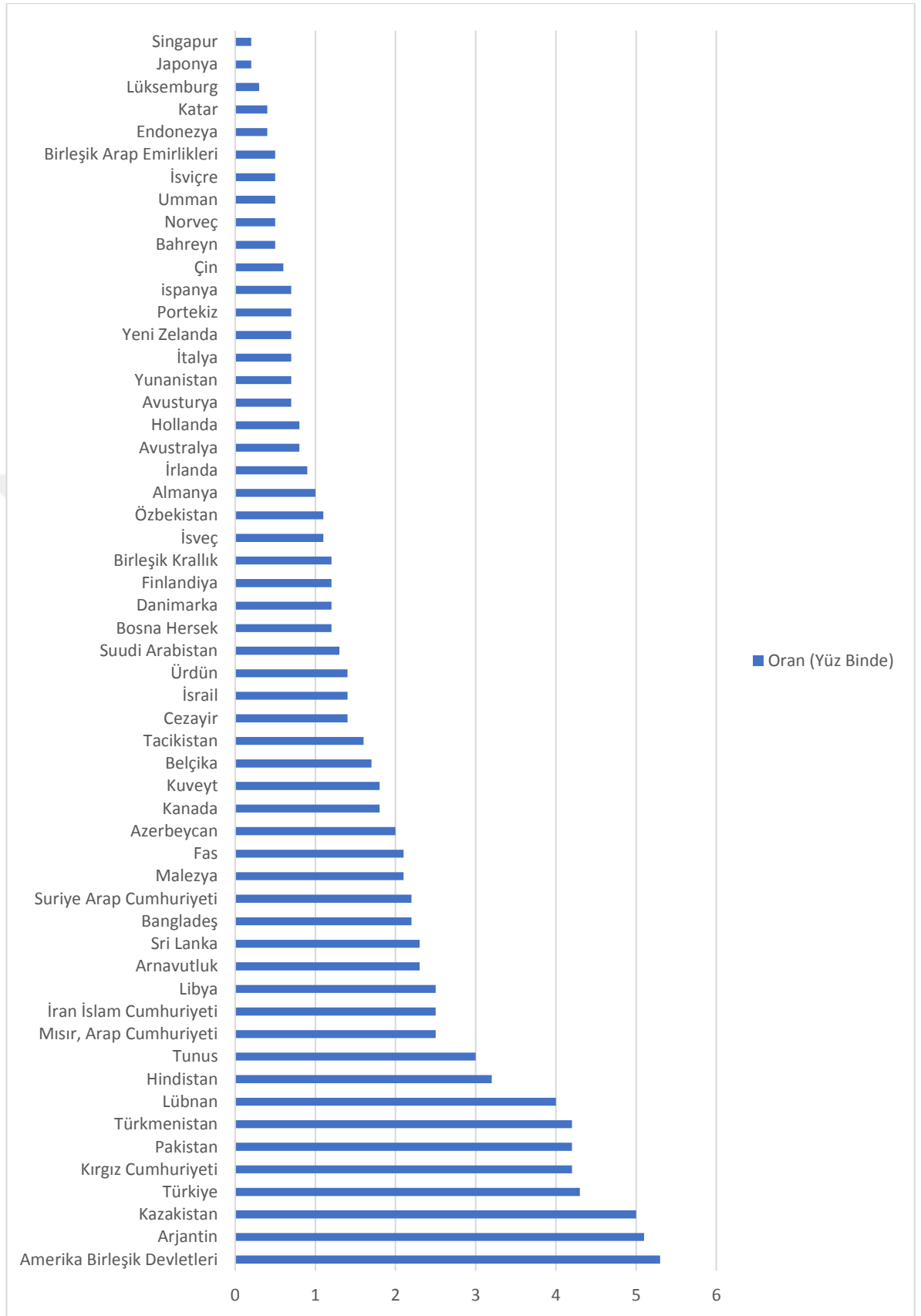
e. Regülasyon

Bu bileşenler 0-10 arasında bir skalaya yerleştirilerek ve en yüksek puanı olan ülkenin ekonomik özgürlüğü en fazla olacak şekilde sıralanmıştır. Müslüman ülkelerin puanı ortalama olarak dünya ortalamasına altında görünmektedir. Dünya ortalaması 6,7 iken İİT ülkelerinin ortalaması 6,2 çıkmaktadır.

9-Suç oranları endekste bir manevi gelişme göstergesi olarak alınmıştır. Bireylerin birbirlerinin en başta canına, malına ve kişilik haklarına saygı içinde yaşamaları İslami bir toplumun gereklerindendir. Hz. Muhammed'in veda hutbesinde değindiği konulardan biri de insanın canı, malı ve yaşama hakkının dokunulmaz olduğudur (Son Peygamber.info, 2009) Suç oranlarının artması ise toplumsal sorunların bir göstergesidir. Diğer bir nokta ise suçun niteliğinin ne olduğudur. Hırsızlık gibi mülkiyete karşı işlenen suçlardan cana kastetme gibi suçlara kadar çok çeşitli suç türleri söz konusudur. Sosyolojik olarak cana kast suçlarının çokluğunu adalet mekanizmasının iyi işlemediğine ve kişilerin kendi adaletlerinin kendilerinin sağlamaya çalıştıklarına yorumlayabiliriz. Hırsızlık suçlarının fazla olması ise ekonomik geçim olanaklarının kötüleştiğine yorumlanabilir.

İslami Gelişme endeksinde pek çok suç türünden sadece bir tanesinin kullanılması tercih edilmiştir. Bileşik bir suç endeksi oluşturmanın külfetli bir sosyolojik çalışmanın konusu ve kapsamına girdiğini düşündüğümüzden böyle bir uygulama bu çalışmanın kapsamının dışında görünmektedir. Bu nedenle, suçu temsilen vekil değişken olarak cinayet oranları alınmıştır.

Yüz bin kişiye oranla cinayet istatistiklerine bakıldığında, Müslüman ülkelerde genel bir eğilim olarak cinayet oranlarının ortalamanın altında olduğu gözlenmektedir. Ülkelerin Cinayet oranlarını gösteren sayıların endeks puanların göre dünya ortalaması 6,5 iken Müslüman ülke ortalamaları 4,08'dir. Bunun anlamı Müslüman ülkelerde genel olarak cinayet oranlarının diğer göstergelere nazaran olumlu anlamda düşük kalmasıdır.

Şekil 17: Seçilmiş Bazı Ülkelerde ve İİT Üyelerinde Cinayet Oranları (2018)

Kaynak: World Bank World Development Indicator

Buna göre veriler sıralandığında suç oranları düşük olan ilk 20 ülkenin 6'sı Müslüman ülkelerden oluşmakta, ilk 60 ülkede 18 ve ilk yüz ülkede 36 Müslüman ülke bulunmaktadır.

Dünyada cinayet oranları en düşük ülkeler, Japonya, Singapur ve Lüksemburg'dur. Onların ardından, Gambiya, Endonezya, Katar ve Bahreyn gibi Müslüman Ülkeler gelmektedir. Umman 9. Sırada ve Birleşik Arap Emirlikleri 11.sıradadır.

10-Çevre konusunda Hz. Peygamberin, “*Kıyamet kopsa dahi elinizdeki fidanı dikaniz*” sözü belki de çevre duyarlılığını en veciz şekilde ifade eden bir sözdür. Devletlerin, toplumların ve bireylerin çevre konusundaki tutumları İslamîlikle yakından bağlantılıdır. İslam inancında varlıkların emanet edildiği insan yeryüzünde bir halife olarak yaratılmıştır. Ekosistem insanın hizmetine sunulmuştur ancak insan da ekosistemin koruyucu ve kollayıcısı olmak durumundadır. İslami ilkeler bunu zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle İslami gelişme açısından çevre sorunları önemli bir başlıktır. Çevre sorunlarını önemsemeyen bir büyüme ve gelişme süreci İslami gelişme anlayışına karşı bir süreçtir.

Çevre sorunlarının küresel düzeyde ölçülmesiyle ilgili yapılan önemli çalışmalardan biri Enviromental Performance Index (EPI) adlı Yale Üniversitesi merkezli uluslararası üniversite ve kuruluşlar tarafından 2018 yılı için 180 ülkeyle için yapılan çalışmadır. Bu çalışmanın sonuçları, bizim hazırladığımız İslami gelişme endeksi açısından kullanılarak endekse dahil edilmiştir. 20 yıllık deneyimle oluşturulan bu endeks iki temel boyuttaki gerilimi ortaya koymaktadır. Bunlardan biri ekonomik büyüme ve refah ile artan çevre sağlığı ile diğeri sanayileşme ve kentleşmenin kaynaklar üzerinde yarattığı baskı altında olan ekosistemin canlılığıdır. Bu iki boyutun altında alt ölçüm boyutları yer almaktadır. Çevre sağlığı konusunun içine hava kalitesi, su ve ağır metallerin yarattığı etkiler ele alınmıştır. Ekosistemin canlılığı boyutunun altında ise, biyoçeşitlilik ve habitat, ormanlar, deniz canlıları, iklim ve enerji, hava kirliliği, su kaynakları ve tarım kesimi yer almaktadır. Dolayısıyla bu iki ana boyutun dengelenebilmesi önemlidir (Yale Center for Enviromental Law & Policy, 2019). EPI bu geniş kapsamı ile çok önemli ölçüm değerleri ortaya koymaktadır.

3.3.2.Hesaplama

İslami gelişme endeksinin hesaplanmasında uygulanan yöntemle göre, öncelikle belirlenen değişkenlerin nominal değerleri dağılım aralığı (0; +1) olacak şekilde standartlaştırma yapılmıştır. Bu standartlaştırma yöntemine göre kullanılan formül şöyledir (Alpar, 2013, s. 99);

$$S_i = \frac{\text{gözlenen değer} - \text{minimum değer}}{\text{maksimum değer} - \text{minimum değer}}$$

Burada maksimum ve minimum değerlerin rakamsal olarak İslami ekonomik gelişme bağlamında yorumlanması kritik önemdedir. Maksimum değer olarak İslami gelişme için olumlu olan ve istenen değerler kullanılmıştır. Sayısal değerler, nominal olarak yüksek olmalarına ya da düşük olmalarına göre değil, iktisat teorisi ve İslami ekonomik gelişme açısından olumlu olan ya da olumsuz olarak neyin anlaşılacağına göre ele alınmaktadır. Bunları örnekler ile açıklar isek;

a. Bazı durumlarda yüksek gözlem değeri olumlu bir durumdur. Örneğin mutluluk puanı, uzun yaşam yılı, kişi başına gelir değeri gibi değişkenler. Bu değerler maksimum olarak kullanıldı. Böylece olumlu bulunan değerlerin hesaplanan puanları 1'e doğru yaklaşması sağlandı.

Örneğin;

-Avustralya için mutluluk endeksinin hesaplanmasında; mutluluk verilerinde serinin minimum değeri 2,85260009765625; maksimum değeri 7,76889991760253 ve gözlem değeri (Avustralya) 7,228'dir. Bunlara göre hesaplanan puan;

$$\text{Avustralya Puan} = \frac{(7,228 - 2,85260009765625)}{(7,76889991760253 - 2,85260009765625)} = 0,88998'dir.$$

-Angola için mutluluk endeksinin gözlem değeri 3,75 ve hesaplanan puan,

$$\text{Angola Puan} = \frac{(3,75 - 2,85260009765625)}{(7,76889991760253 - 2,85260009765625)} = 0,18'dir.$$

a. Bazı durumlarda ise en düşük değer olumlu bir durum olmaktadır. Örneğin, dolaylı vergi oranlarının düşük olması, Gini katsayısının, faiz oranlarının, enflasyonun düşük olması ülke için olumlu bir durumdur. Bu durumlarda da maksimum değer olarak en

düşük sayısal değer, minimum değer olarak da en yüksek sayısal değer alındı. Bu şekilde de olumlu bulunan değerlerin hesaplanan puanları 1'e doğru yakınsamaya başladı.

Gini katsayısı 0-1 aralığında dağılım göstermektedir. Katsayının 1'e yaklaşılması gelir dağılımının bozulduğunu, 0'a yaklaşılması ise tersini ifade etmektedir. Ancak İslami Gelişme Endeksinde puan hesaplanırken yüksek puan alan ülkelere göre iyi durum sıralaması yapılacağı için, Gini katsayısının nominal değerinin ters yorumlanması gereklidir. Bundan dolayı, Gini katsayısı gibi küçüldükçe olumlu olan değişkenlerin puanları 1'e yaklaşacak şekilde hesaplanmıştır. Gini katsayısı için olumlu olan değer 0'a yaklaşmak olduğu için maksimum değer olarak "0" ı alınmış; minimum değer olarak ise "1" alınmıştır. Dolayısıyla değerlerin mutlak rakamsal büyüklüğüne göre maksimum minimum değil, ekonomik anlamına ve yorumuna göre maksimum minimum yorumu yapılmıştır. Buna göre, Avustralya için Gini katsayısının gözlem değeri 0,332'dir. Hesaplanan Gini puanı ise,

$$\text{Avustralya Puan} = \frac{(0,32 - 1)}{(0 - 1)} = 0,668' \text{dir.}$$

-Angola'nın Gini katsayısı ise 0,42'dir ki gelir dağılımı daha bozuk olduğu için olumsuz bir değerdir. Bunu da standartlaştırırken 0'a yaklaşacak şekilde yine tersten yorumlamak gerekmiştir.

$$\text{Angola Puan} = \frac{(0,427 - 1)}{(0 - 1)} = 0,573'$$

Sonuçta gelir dağılımı görece daha iyi olan Avustralya'nın puanı yüksek (0,668), gelir dağılımı görece daha bozuk olan Angola'nın puanı düşük (0,573) çıkmıştır. Bu da Gini katsayısının endeksin bütünü içindeki yüksek puanlı ülkenin gelişmişliğinin daha iyi olacağı yönündeki sıralama biçimi açısından doğru olmaktadır.

c. Bu yöntem, endeksin tamamına uygulanmıştır. Ancak rakamların değeri birbirinden aşırı derecede uzaklaşmış ve sapması çok fazla olan kişi başına düşen

gelir değişkeni standartlaştırılmadan önce sayıların doğal logaritması (Ln) alınmıştır. Bu yöntem aynı zamanda UNDP'nin de kullandığı yöntemdir.¹⁰⁹

bileşik endeks olarak hesaplanan iki değişken bulunmaktadır. Bunlar İslami finans ve vergi değişkenleridir. Bu değişkenler iki alt değişkene ayrılmaktadır. İslami finansın hesaplanmasında ülkelerin borç verme faiz oranlarının ne kadar düşük olduğu şeklinde bir hesaplama yapılmıştır. Ancak İslami finans için bu yeterli değildir. Aynı zamanda ülkede katalım finans ürünlerinin ve kurumlarının varlığı ve bu konudaki toplumsal farkındalık da İslami Finansı değerlendirmek için önem arz etmektedir. İslam Kalkınma Bankası (IKB) bünyesinde bulunan The Islamic Corporation for The Development of The Privat Sector (ICD) tarafından hazırlanan İslami Finans Gelişim Göstergesi ikinci önemli değişken olarak alınmıştır. Bu iki değişkenin aritmetik ortalaması ile o ülke için İslami finans puanı elde edilmiştir.

e. Vergilerin hesaplanmasında ekonomi teorisinden yararlanılmıştır. Endekse ülkelerin (Vergiler/GSYH) oranı verileri alınmıştır. Ancak bir ülkede vergilerin yüksek veya düşük olması değil optimum vergi oranında olması önemlidir. Bu hem İbn Haldun'da hem de Laffer eğrisi olarak bilinen ilişkide ifade edilmiştir. O nedenle Hem İbn. Haldun'un söylediği hem de Laffer 'in bir eğri ile ifade ettiği bu oran için dünya optimum vergi oranını hesaplayan bir çalışmadan faydalanılmıştır (Steinmüller, Thunecke, & Wamser, 2018). Buna göre optimum vergi oranı dünya için %31 olarak alınmıştır. Gerçekte her ülkenin optimum vergi oranı farklıdır ancak tüm ülkeler için ayrı ayrı optimum oranların hesaplandığı bir çalışma bulunamamıştır. Ancak Steinmüller vd. dünya ortalamasını alarak 0,31 oranını bulduklarından dolayı çalışmada bu değeri optimum vergi oranı olarak ele alınmıştır.

Haldun-Laffer eğrisinin teorik izahına göre optimum vergi oranının altı da üstü de vergi hasılatını düşürmekte ve aynı zamanda etkin olmayan bir kamu mali yönetimi yaratmaktadır. Diğer taraftan özel sektör açısından da vergi oranları girişim ve üretim motivasyonları üzerinde belirleyicidir. Bu nedenle, %31 değerinin altı da üstü de olumsuz olarak ele alınmıştır. Bunun için %31 değeri merkeze alınmış ve sol uçtan da sağ uçtan da maksimum değer olarak düşünülmüştür. Bu şekilde

¹⁰⁹ UNDP de kişi başına düşen gelir değişkenini standartlaştırırken sayıların Ln değerlerini alarak işlem yapmaktadır. Bkz. (UNDP, Technical notes Calculating the human development indices—graphical presentation, 2019, s.3)

hesaplandığında %31 değerinden her iki yönde uzaklaşıldığında puanlar düşmeye, her iki yönde yaklaşıldığında ise puanlar yükselmeye başlamıştır.

Örneğin, Belçika'nın (Vergiler/GSYH) oranı %51'dir. Optimum orandan (%31) yüksek olduğu için hesaplamada; maksimum değer olarak %31 alındı. Minimum değer olarak ise serinin en yüksek vergi oranı olan %63,297 alınmıştır.

$$\text{Belçika Puan} = \frac{(51,693 - 63,297)}{(31 - 63,297)} = 0,3592'dir.$$

Verginin optimum değerden yüksek olması, ülkenin puanını düşürüyor.

Diğer bir örnek Benin'in vergi oranı %13. Bu da optimum değer altında ve olumsuz olarak değerlendirilen bir durumdur. Burada da yine maksimum oran olarak %31 alınmıştır. Burada da minimum değer olarak serinin en düşük değeri olan 4,168 kullanılmıştır.

$$\text{Benin Puan} = \frac{(13 - 4,168)}{(31 - 4,168)} = 0,3507'dir.$$

Böylece %31 değerinden her iki yanda da uzaklaşıldığında puanlar düşmeye başlamıştır.

f. Bazı puanlar, o değişken için veri hazırlayan kurum tarafından içinde 0-100 aralığında hesaplanmıştır. Örneğin küresel sürdürülebilir rekabetçilik endeksi ya da çevre endeksi gibi. Burada da rakamların değerleri 100'e bölünerek 0-1 aralığında puanlar elde edilmiştir.

Daha sonra elde edilen standartlaştırılmış tüm puanların maddi ve manevi gelişme başlığı altında kendi içlerinde aritmetik ortalaması¹¹⁰ alınarak boyut endeksi elde edilmiştir. Maddi gelişme endeksi şöyle hesaplanacaktır:

$$\text{Maddi Gelişme} = (\sum_1^9 (\text{gelir} + \text{Sağlık} + \text{Eğitim} + \dots + \text{Rekabetçilik}))/9$$

Benzer şekilde manevi gelişme endeksi de şöyle hesaplanmıştır:

¹¹⁰ Geometrik ortalama yerine aritmetik ortalamanın tercih edilmesinin nedeni, bazı değişkenler için ülkelerin puanlarının "0" olmasından dolayı geometrik ortalama hesaplanamamaktadır. Aynı zamanda değişkenler birbirinden bağımsız değişkenler olmaları nedeniyle aritmetik ortalama almak daha uygundur.

$$\text{Manevi Gelişme} = (\sum_{i=1}^{10} (\text{Huzur} + \text{Barış} + \text{Sosyal Yard.} + \dots + \text{Çevre})) / 10$$

Daha sonra her iki değişkenin geometrik ortalaması alınarak İslami gelişme endeksi hesaplanmıştır.

$$\text{İslami Gelişme Endeksi} = \sqrt{(\text{Maddi Gelişme endeksi} * \text{Manevi Gelişme endeksi})}$$

Bu şekilde hesaplanan değerler ile en son maddi ve manevi gelişme göstergelerinin geometrik ortalaması alınmış ve İslami gelişme puanı bu şekilde hesaplanmıştır.

3.3.3. Modelin Sonuçları

Belirlenen değişkenlere göre hem maddi gelişme ve hem de manevi gelişme kategorisinde ülkelerin puanlarına göre sıralama yapıldığında Tablo 8'deki gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. İslami gelişme endeksiyle ülkelerin İslami gelişme perspektifinden sıralamaları görülmektedir. Bu sıralamaya göre 2018 yılında 0,779 puanla İsviçre 1.sırada gelmektedir. Onu 0,77 puanla Yeni Zelanda takip etmektedir. İlk on ülke sırasıyla, 3.Norveç, 4.Danimarka, 5.Kanada, 6. İrlanda, 7. Avustralya, 8.İzlanda, 9.Lüksemburg ve 10.Hollanda'dır.

İGE'de en yüksek 20.sırada yer alan ülke 0,70 puan ile Birleşik Arap Emirlikleri'dir. Onun ardından 22.sırada Katar, 28.sırada Malezya, 42.sırada Kuveyt, 44.sırada Endonezya gelmektedir. Türkiye'nin sıralaması 61'dir. İlk 60 ülke arasında on Müslüman ülke (ülkelerin %17'si) yer almaktadır.

Müslüman ülkelerin yaklaşık %82'si İGE sıralamasında ilk 60 ülke arasında değildir. İlk 100 ülke arasına giren Müslüman ülke sayısı 22'dir ve bu sayı toplam ülkelerin %38'idir. Dolayısıyla Müslüman ülkelerin gelişme seyrinin İslami gelişme çerçevesi içerisinde oldukça geri seviyelerde oldukları gözlenmektedir. Müslüman ülkelerin büyük çoğunluğu olan 35 ülkenin İslami gelişme sıralaması 100.sıradan sonra gelmektedir. Özellikle son sıralamalara bakıldığında ağırlıklı olarak Müslüman ülkelere rastlanmaktadır.

İGE'de, Müslüman ülkelerin puanlarının ortalaması alındığında 0,520 puan ile Müslüman ülkelerin tamamının ortalaması 99.sıraya yerleşmektedir.

Tablo 11 İslami Gelişme Endeksi -İGE (2018 Yılı)

SIRA	ÜLKE	PUAN	SIRA	ÜLKE	PUAN
1	İsviçre	0,779027831	75	Brezilya	0,5531481
2	Yeni Zelanda	0,771142379	76	Jamaika	0,55198
3	Norveç	0,765561736	77	Tunus	0,5519529
4	Danimarka	0,764585927	78	Kolombiya	0,5513185
5	Kanada	0,761000535	79	Bolivya	0,5511285
6	İrlanda	0,760213461	80	Çin	0,549859
7	Avustralya	0,759862425	81	Botsvana	0,5492017
8	İzlanda	0,759479612	82	Bosna Hersek	0,5481615
9	Lüksemburg	0,757661766	83	Gana	0,5476327
10	Hollanda	0,753908894	84	Sri Lanka	0,5467462
11	Birleşik Krallık	0,75132561	85	Surinam	0,5432004
12	Almanya	0,742959744	86	Meksika	0,5430481
13	İsveç	0,742012229	87	Türkmenistan	0,5425561
14	Avusturya	0,73793672	88	Özbekistan	0,5424332
15	Finlandiya	0,735306819	89	Arjantin	0,5401697
16	ABD	0,722219073	90	Cezayir	0,5401613
17	Singapur	0,719970653	91	Ermenistan	0,5396688
18	Belçika	0,711786985	92	Lübnan	0,5371993
19	Japonya	0,708782174	93	Azerbaycan	0,5367132
20	BAE	0,703000256	94	Nepal	0,5334649
21	Çek Cumhuriyeti	0,69367049	95	Rusya	0,5331768
22	Katar	0,691536589	96	Nikaragua	0,531719
23	Slovenya	0,686235593	97	Ukrayna	0,5278544
24	İsrail	0,680813721	98	Kenya	0,5220212
25	Fransa	0,674773902	99	Hindistan	0,5187244
26	G. Kore	0,67371136	100	Guatemala	0,5155201
27	G. Kıbrıs	0,672174813	101	Honduras	0,5136597
28	Malezya	0,666788054	102	Senegal	0,5132303
29	Slovakya	0,666302608	103	Kamboçya	0,5129696
30	Portekiz	0,663408235	104	Myanmar	0,5128742
31	Estonya	0,662870556	105	İran	0,5122915
32	Şili	0,658557804	106	Namibya	0,5116571
33	İspanya	0,65440122	107	Zambiya	0,511294
34	Polonya	0,653759619	108	Tacikistan	0,5110678
35	Mauritius	0,653127144	109	Tanzanya	0,5090421
36	Litvanya	0,652698068	110	Bangladeş	0,5053761
37	İtalya	0,651624285	111	El Salvador	0,5031525
38	Uruguay	0,645914474	112	Ruanda	0,5029789
39	Romanya	0,638805638	113	Güney Afrika	0,5014913
40	Letonya	0,636869003	114	Uganda	0,5004101
41	Macaristan	0,636522553	115	Pakistan	0,4989582
42	Kuveyt	0,632023487	116	Benin	0,4977969

43	Umman	0,62924872	117	Liberya	0,4971298
44	Kosta Rika	0,626500443	118	Burkina Faso	0,4947076
45	Endonezya	0,624658387	119	Lao PDR	0,4943084
46	T.ve Tobago	0,613130475	120	Nijerya	0,4875758
47	Butan	0,612177327	121	Kamerun	0,4866469
48	Bahreyn	0,612152436	122	Gabon	0,4851071
49	Hırvatistan	0,611944076	123	Gambiya	0,4841146
50	Panama	0,60990418	124	Irak	0,4817517
51	S. Arabistan	0,606401727	125	Malawi	0,4810082
52	Karadağ	0,599902389	126	Etiyopya	0,4792454
53	Bulgaristan	0,596597425	127	Mısır	0,4752316
54	Moldova	0,593246965	128	Nijer	0,4703114
55	Gürcistan	0,591675592	129	Sierra Leone	0,4672464
56	Tayland	0,589150703	130	Moritanya	0,4663804
57	Moğolistan	0,587793159	131	Angora	0,4634508
58	Kazakistan	0,586473683	132	Mozambik	0,4620373
59	Peru	0,586425654	133	Madagaskar	0,4602956
60	Sırbistan	0,584369301	134	Libya	0,4583773
61	Türkiye	0,582730613	135	Togo	0,4578486
62	Arnavutluk	0,582418579	136	Mali	0,4543199
63	Belarus	0,579812312	137	Gine	0,4519871
64	Yunanistan	0,577858413	138	Haiti	0,4464049
65	Ekvador	0,572518839	139	Zimbabve	0,4320092
66	Ürdün	0,571170469	140	Çad	0,4215667
67	Filipinler	0,565696248	141	Lesotho	0,4144578
68	Fas	0,564221267	142	Afganistan	0,4111929
69	Paraguay	0,563951183	143	Burundi	0,3907117
70	Guyana	0,562802455	144	Kongo,Dem.Cum.	0,3810816
71	Vietnam	0,560149762	145	Sudan	0,3805352
72	Kırgızistan	0,559882553	146	Suriye	0,3729151
73	K. Makedonya	0,55839981	147	Venezuela, RB	0,3540389
74	Dominik C.	0,554958147	148	Yemen	0,3444526

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Gri renkli ülkeler İİT üyesidir.

Diğer taraftan İGE'yi Askari'nin 2018 yılı için yaptığı ve İslamîlik endeksi (EII) ve HDI ile karşılaştırdığımızda kimi noktalarda örtüşen kimi noktalarda ayrışan bir durumla karşılaşılmaktadır.

Her üç endeksin benzeşen yanları, ilk sıralarda yer alan ülkelerin hemen hemen aynı ülkeler olması şeklinde görülmektedir. İlk yirmi ülke içinde, her üç endekste 16 ülke ortaktır. Bu genel durum, her üç endekste de ilk sıralarda yer alan ülkelerin genel itibariyle benzer ülkeler olduğu anlamında bir tutarlılığa işaret etmektedir.

İslami Gelişme Endeksi sıralamasında 1. sırada yer alan ülke İsviçre iken, İslamîlik endeksinde 1.sırada Yeni Zelanda, İnsani Gelişme endeksinde ise 1. sırada gelen ülke Norveçtir.

Tablo 12: İslami Gelişme Endeksi, İslamîlik Endeksi ve İnsani Gelişme Endeksi: Üçlü Karşılaştırma, İlk Yirmi Ülke -2018

İslami Gelişme Endeksi (IGE)			İslamîlik Endeksi (EII)			İnsani Gelişme Endeksi-HDI		
SIRA	ÜLKE	PUAN	SIRA	ÜLKE	PUAN	SIRA	ÜLKE	PUAN
1	İsviçre	0,77903	1	Yeni Zelanda	9,2	1	Norveç	0,954
2	Yeni Zelanda	0,77114	2	İsveç	8,98	2	İsviçre	0,946
3	Norveç	0,76556	3	Hollanda	8,98	3	İrlanda	0,942
4	Danimarka	0,76459	4	İzlanda	8,97	4	Almanya	0,939
5	Kanada	0,761	5	İsviçre	8,92	5	Hong Kong	0,939
6	İrlanda	0,76021	6	İrlanda	8,86	6	Avustralya	0,938
7	Avustralya	0,75986	7	Danimarka	8,82	7	İzlanda	0,938
8	İzlanda	0,75948	8	Kanada	8,76	8	İsveç	0,937
9	Lüksemburg	0,75766	9	Avusturya	8,73	9	Singapur	0,935
10	Hollanda	0,75391	10	Norveç	8,71	10	Hollanda	0,933
11	Birleşik Krallık	0,75133	11	Lüksemburg	8,7	11	Danimarka	0,93
12	Almanya	0,74296	12	Almanya	8,66	12	Finlandiya	0,925
13	İsveç	0,74201	13	Finlandiya	8,58	13	Kanada	0,922
14	Avusturya	0,73794	14	Avusturya	8,44	14	Yeni Zelanda	0,921
15	Finlandiya	0,73531	15	Japonya	8,36	15	Birleşik Krallık	0,92
16	ABD	0,72222	16	İngiltere	8,35	16	ABD	0,92
17	Singapur	0,71997	17	Belçika	8,21	17	Belçika	0,919
18	Belçika	0,71179	18	Çek C.	8,08	18	Lihtenştayn	0,917
19	Japonya	0,70878	19	Malta	8	19	Japonya	0,915
20	BAE	0,703	20	Slovenya	7,85	20	Avusturya	0,914

Kaynak: Yazar tarafından Oluşturulmuştur. EII verileri <http://islamicity-index.org/wp/latest-indices-2018/>, HDI verileri <http://hdr.undp.org/en/content/2019-human-development-index-ranking>, adreslerinden alınmıştır.

İGE ve EII için de en üst sırada yer alan Müslüman ülke Birleşik Arap Emirlikleri olmuştur. Bu ülkenin İGE’de yer alan sıralaması 20 iken EII’de yer alan sıralaması 45’tir. Diğer bir benzer nokta, her iki endekste en yüksek puan alan Müslüman ülkeler, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar ve Malezya’dır.

Aşağıda yer alan Tablo 13, İİT üyesi ülkelerinin İGE ve EII içindeki sıralamaları karşılaştırmalı olarak vermektedir.

Tablo 13: İİT Ülkelerinin İGE, EII ve HDI Sıralamaları: Üçlü Karşılaştırma (2018 Yılı)

İSLAMİ GELİŞME ENDEKSİ-İGE			İSLAMİLİK ENDEKSİ-EII			İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ-HDI		
SIRA	ÜLKE	PUAN	SIRA	ÜLKE	PUAN	SIRA	ÜLKE	PUAN
20	BAE	0,703	45	BAE	6,18	35	BAE	0,8664
22	Katar	0,6915	46	Arnavutluk	6,04	36	Sudi Arab.	0,857
28	Malezya	0,6668	47	Malezya	6,02	41	Katar	0,8484
42	Kuveyt	0,632	48	Katar	6,01	45	Bahreyn	0,8378
43	Umman	0,6292	61	Umman	5,14	47	Umman	0,8338
45	Endonezya	0,6247	64	Endonezya	5,05	50	Kazakistan	0,8172
48	Bahreyn	0,6122	65	Kazakistan	5,05	57	Kuveyt	0,8084
51	S. Arabistan	0,6064	66	Kuveyt	5,03	59	Türkiye	0,8065
58	Kazakistan	0,5865	70	Bahreyn	4,9	61	Malezya	0,8042
61	Türkiye	0,5827	80	Ürdün	4,49	65	İran	0,7975
62	Arnavutluk	0,5824	82	Guyana	4,48	69	Arnavutluk	0,7914
66	Ürdün	0,5712	83	Senegal	4,47	82	Cezayir	0,759
68	Fas	0,5642	84	Surinam	4,46	87	Azerbaycan	0,7539
70	Guyana	0,5628	85	S. Arabistan	4,42	91	Tunus	0,7392
72	Kırgızistan	0,5599	86	Tunus	4,4	93	Lübnan	0,7301
77	Tunus	0,552	93	Kırgızistan	4,19	98	Surinam	0,7237
85	Surinam	0,5432	96	Benin	4,06	102	Ürdün	0,7234
87	Türkmenistan	0,5426	94	Fas	4,06	108	Türkmenistan	0,7101
88	Özbekistan	0,5424	95	Türkiye	4,06	108	Özbekistan	0,7105
90	Cezayir	0,5402	99	Azerbaycan	4,02	110	Libya	0,7076
92	Lübnan	0,5372	105	Burkina Faso	3,84	111	Endonezya	0,7069
93	Azerbaycan	0,5367	112	Uganda	3,59	115	Gabon	0,7016
102	Senegal	0,5132	118	Lübnan	3,29	116	Mısır	0,6997
105	İran	0,5123	117	Tacikistan	3,29	119	Filistin	0,69
108	Tacikistan	0,5111	119	Özbekistan	3,28	120	Irak	0,6888
110	Bangladeş	0,5054	122	Sierra Leone	3,25	121	Fas	0,6764
114	Uganda	0,5004	123	Türkmenistan	3,22	122	Kırgızistan	0,6742
115	Pakistan	0,499	125	İran	3,13	123	Guyana	0,6703
116	Benin	0,4978	126	Gabon	3,1	125	Tacikistan	0,656
118	Burkina Faso	0,4947	127	Togo	3,09	135	Bangladeş	0,6137
120	Nijerya	0,4876	129	Cezayir	3,02	150	Kamerun	0,5627
121	Kamerun	0,4866	128	Niger	3,02	152	Pakistan	0,5604
122	Gabon	0,4851	131	Bangladeş	2,99	154	Suriye	0,5489
123	Gambiya	0,4841	132	Mali	2,97	158	Nijerya	0,5341
124	Irak	0,4818	133	Nijerya	2,79	159	Uganda	0,5282
127	Mısır	0,4752	134	Gine	2,72	161	Moritanya	0,5271
128	Nijer	0,4703	136	Mozambik	2,58	163	Benin	0,5198
129	Sierra Leone	0,4672	137	Mısır	2,42	166	Senegal	0,5138
130	Moritanya	0,4664	138	Irak	2,36	167	Togo	0,5127
132	Mozambik	0,462	140	Pakistan	2,3	168	Sudan	0,5075
134	Libya	0,4584	142	Moritanya	2,19	170	Afganistan	0,496
135	Togo	0,4578	146	Afganistan	1,94	174	Gambiya	0,4657
136	Mali	0,4543	147	Libya	1,94	174	Gine	0,4655
137	Gine	0,452	149	Suriye	1,82	177	Yemen	0,4627
140	Çad	0,4216	151	Çad	1,69	180	Mozambik	0,446
142	Afganistan	0,4112	152	Sudan	1,25	181	Sierra Leone	0,4385
145	Sudan	0,3805	153	Yemen	0,97	182	Burkina Faso	0,4335
146	Suriye	0,3729	..	..	..	184	Parasal	0,4272
148	Yemen	0,3445	..	..	..	187	Çad	0,4012
..	..	..	..	..	..	189	Nijer	0,3766

Kaynak: Yazar Tarafından oluşturulmuştur, EII verileri <http://islamicity-index.org/>, HDI verileri <http://hdr.undp.org> adreslerinden alınmıştır.

Her üç endeks arasındaki en önemli farklılık, İGE içinde ilk sıralarda yer alan Müslüman ülkeler 20.sıradan itibaren başlar iken EII içinde ilk sırada yer alan Müslüman ülkeler 45.sırada, HDI içinde ise 35. sırada başlamaktadır. Her üç endekste ilk sırada yer alan İİT ülkesi, Birleşik Arap Emirlikleri olmuştur. Bu durum her üç endeks için de en önemli farklılık ve aynı zamanda ortak nokta olarak görülmektedir. İGE ve EII arasındaki Müslüman ülkelerin sıralamaları arasında 25 ülkelik bir farklılık görülürken, İGE ve HDI arasındaki fark 15 ülkedir.

Bu farklılık her üç endeksin metodoloji ve veri seti farklılığında kaynaklanmaktadır. Özel olarak İGE ve EII'ya bakıldığında, her iki endeks de İslami değerler bağlamında oluşturulmuş veriler üzerinden hesaplama yaptığı iddiasında olmakla birlikte gelişmiş ülkeler arasındaki sıralamalarda büyük farklılıklar gözlenmemiş iken Müslüman ülkeler arasındaki sıralamalarda büyük bir farklılık ortaya çıktığı görülmüştür. Bu farklılığın nedenleri, endekslerin örtüşen değişkenleri olduğu gibi farklılaşan değişkenlere de yer vermiş olmalarından kaynaklanmaktadır.

Diğer önemli farklılıklardan biri İslamîlik endeksinde doğrudan İslam'la bağlantısı olmayan ancak dolaylı olarak bağlantı kurulabilecek küreselleşme, uluslararası ticaret vb. kimi değişkenlerin yer almasına karşılık İGE içindeki değişkenlerin ağırlığının İslami Finans Gelişme endeksi gibi Uluslararası Yardımlaşma gibi İslami değerlerle doğrudan bağlantısı daha güçlü değişkenlere yer verilmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Askari'nin endeksi bir İslamîlik endeksi iken, ekonomik İslamîlik boyutunda İslami Finans'a ilişkin doğrudan bir değişken bulunmamaktadır. İslami gelişme endeksinin içinde ise ülkelerin İslami finans düzeyindeki gelişmelerini veren İslami Finans Gelişme Endeksi sonuçlarına yer verilmiştir. Bu durum sonuçlara önemli oranda yansımıştır.

Diğer bir farklılık ise vergi oranlarına ilişkin iki farklı değişkenin hesaplanmasına ilişkindir. Haldun-Laffer eğrisi bağlamında dünya ülkelerinin optimum vergi oranlarından oluşan endeks sıralaması, İslami Gelişme Endeksine dahil edilmiştir. Bu çalışmada ikinci bir vergi değişkeni olarak dolaylı vergilerin gelir dağılımı adaleti açısından olumsuzluğu baz alınarak, değişken olarak dolaysız vergilerin toplam vergi

gelirleri içindeki oranı kullanılmış ve her iki gösterge tek bir endekse dönüştürülmüştür.

Bunun yanında Islamicity Index'den farklı olarak hem ulusal hem de uluslararası düzeyde piyasanın nasıl işlediğine dair bir ölçüt olarak, sürdürülebilir küresel rekabet endeksi (The Global Sustainable Compettiveness Index-GSCI) İGE'ye dahil edilmiştir.

Diğer farklı değişkenler, özellikle felah ya da manevi gelişme kategorisinde yer alan göstergelerdir. Bizim çalışmamızın aksine, Askari'nin endeksinde huzur, mutluluk, barış gibi değişkenler yer almamaktadır. Çalışmamızda barış içinde yaşamaya ilişkin yapılan Global Peace Index (GPI) sonuçlarına yer verilmiştir. Küresel Mutluluk Raporu'ndan (World Happiness Report) elde edilen mutluluk endeksi de yine EII'den farklı olarak manevi gelişme kategorisi için özellikle kullandığımız değişkenlerden biridir.

Uluslararası yardımlar İslami gelişme endeksinde yer alan diğer bir önemli gelişme göstergesidir. Zira bu yardımlar toplumların birbirleriyle uluslararası insani yardım kategorisindeki dayanışmalarının en önemli göstergelerinden biridir. Buna ek olarak Müslüman toplumların ümmet anlayışı uluslararası ilişkileri EII'da olduğu gibi küresel ticaret bağlamına oturtmaktan daha çok yardımlaşma bağlamına oturtmayı gerekli kılmaktadır. International Humanitarian Assistance tarafından hazırlanan verilere göre 2018 yılında Türkiye dünyada en çok insani yardım yapan ülke olmuştur. Ortadoğu'da ve özel olarak Suriye'de 2011 yılından beri devam eden savaş kapsamında sığınmacı konumuna düşmüş dört milyona yakın insan Türkiye'de yaşama imkânı bulmuştur. Bu kuşkusuz hem İslamîlik hem de İslami gelişme bağlamında ele alınması gereken en önemli unsurlardan biri olmalıdır.

İslami gelişme endeksinde tasarladığımız değişkenlerden biri olan suç istatistikleri de yine bizim çalışmamızın sonuçlarını Müslüman ülkeler açısından genelde olumlu etkileyen bir değişken olarak karşımıza çıkmıştır. İslamîlik endeksinde bu türden bir değişken bulunmamaktadır.

Diğer bir farklılık, Çevre kirliliğine ait verilerden oluşmaktadır. Yale Üniversitesinin çok boyutlu olarak hazırladığı Yale Enviromental Performance Index çalışmada kullandığımız diğer önemli bir değişken olmuştur.

Yukarıda anlatılan değişkenler İslami Gelişme Endeksi içinde yer alan tüm ülkeler için derlenerek yapılan sıralama ile oluşan puanlar Rehman ve Askari'nin Ekonomik İslamîlik Endeksinden farklılaşmasının nedenleridir.

Her iki endeks toplu olarak değerlendirildiğinde, ilk sıralarda yer alan gelişmiş ülkelerin sıralamalarında önemli bir farklılık gözlenmemiştir. Ancak bizim çalışmamızın sonuçları ile Müslüman ülkelerin ekonomik gelişme sıralamaları, İslamîlik endeksine göre daha ön sıralarda çıkmıştır.

Çalışmanın maddi ve manevi gelişme kategorileri için yapılan sıralamada da şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

Tablo 14: Maddi ve Manevi Gelişme Endeksi- İlk Yirmi Ülke (2018 Yılı)

Maddi Gelişme Endeksi			Manevi Gelişme Endeksi		
SIRA	ÜLKE	PUAN	SIRA	ÜLKE	PUAN
1	Katar	0,877	1	Danimarka	0,7285
2	İsviçre	0,8558	2	Yeni Zelanda	0,7244
3	ABD	0,8483	3	Norveç	0,7232
4	Japonya	0,8363	4	İsviçre	0,7092
5	Kanada	0,8354	5	İzlanda	0,7081
6	Malezya	0,8349	6	İsveç	0,702
7	Avustralya	0,8301	7	İrlanda	0,7004
8	Lüksemburg	0,8267	8	Hollanda	0,6985
9	İrlanda	0,8251	9	Finlandiya	0,696
10	Birleşik Krallık	0,8234	10	Avustralya	0,6956
11	Yeni Zelanda	0,8209	11	Lüksemburg	0,6944
12	İzlanda	0,8146	12	Kanada	0,6933
13	Hollanda	0,8137	13	Birleşik Krallık	0,6856
14	Almanya	0,8128	14	Almanya	0,6791
15	Norveç	0,8104	15	Avusturya	0,6726
16	Avusturya	0,8096	16	Belçika	0,6509
17	Singapur	0,8082	17	Singapur	0,6413
18	G.Kore	0,806	18	BAE	0,6156
19	Çek Cumhuriyeti	0,8043	19	ABD	0,6149
20	BAE	0,8028	20	Japonya	0,6007

Kaynak: Yazar Tarafından oluşturulmuştur. Tabloların tamamı Ek 1 ve Ek 2'dedir.

Burada en dikkat çeken nokta, 148 ülke için yapılan sıralamada, İslami bağlamda maddi gelişme skoru en yüksek olan ülkenin Katar olmasıdır. Onu İsviçre, ABD, Japonya ve Kanada takip etmektedir. Maddi gelişme sıralamasında ilk yirmi

içerisinde üç İİT üyesi ülke bulunmaktadır. Bunlar Katar (1.), Malezya (6.) ve Birleşik Arap Emirlikleri'dir (20).

Öte yandan İGE'nin manevi gelişme boyutuna bakıldığında ise ilk sırada gelen ülke Danimarka'dır. Onu Yeni Zelanda, Norveç, İsviçre ve İzlanda takip etmektedir. Manevi gelişmede en yüksek puan alan İİT ülkesi, 18. sırada bulunan Birleşik Arap Emirlikleri'dir.

Maddi ve manevi gelişme göstergelerinin tamamı ek.1 ve ek.2'de verilmiştir. Tabloların bütününe bakıldığında İİT ülkeleri maddi gelişme boyutunun, manevi gelişme boyutundan daha iyi görünmektedir. Ülkelerin maddi gelişme göstergeleri bariz bir şekilde daha yüksek puanlar alarak daha ileri sıralarda gelmektedir. Bu da Müslüman ülkelerinin gelişmesinin temel ahlaki ve manevi motivasyonlarının seyrine dair genel kanıyla örtüşmektedir.

SONUÇ

İslami gelişme anlayışı insanı temel almaktadır. Gelişmenin kaynağı da sonucu da insandır. İnsanın refahı ve felahıdır. Bu bağlamda insan maddi ve manevi gelişme boyutlarıyla ancak bütünlüğünü koruyabilir. İslam salt ekonomik ve maddi refahın elde edilmesi değil bunlarla birlikte mutluluğun, barışın ve huzurun kısaca felahın sağlandığı bir gelişme anlayışına sahiptir.

Çalışmadaki temel bulgumuz, İslam'ın temel kaynakları ve ona bağlı olarak klasik dönemde oluşan düşünce sisteminin, ilkelerinin ve iktisadi anlayışının önemli bir gelişme perspektifi içermekte olduğudur. Aynı zamanda Müslümanların geri kalmışlığı, İslami ilke ve değerleri olduğu gibi uyguluyor olmalarından değil bilakis uygulamıyor olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu önemli husus, çalışmamızın uygulama bölümünde açıkça ortaya çıkmıştır.

İslam'ın gelişme ve toplumsal değişim anlayışı bireyden topluma doğru bir inşa sürecini ortaya koyarak toplumu ekonomisi, sosyal yapısı ile bir bütün olarak ele almaktadır. Bu bütün içinde bireyler, aile, toplum, piyasa ve devletten oluşan ekonomik birimlerin yapılanması temel değerler çerçevesine oturduğunda, toplum ekonomik ve sosyal olarak gelişmektedir. Bu yapılanmada birey hak ve özürlülüklerinin korunması, çoğulcu, kapsayıcı ve ahlaki piyasa en saygın ve geliştirici yol olarak ortaya çıkmaktadır.

İslam'ın gelişme anlayışı değer temelli ve değerlerden hayata yönelen bir çerçeveye sahiptir. İslam toplumlarının klasik dönemleri bunu somut olarak ortaya koymuştur. Toplumun temel değerler çerçevesinde inşa edilmesi ile ekonomik ve sosyal performans göz kamaştırıcı noktalara ulaşmıştır.

İslam teorik olarak birey ve toplum ilişkisini Allah merkezli bir denge üzerine oturtmaktadır. Bu dengenin temelinde tevhid ve ondan türeyen adalet ve hilafet ilkeleri yer almaktadır. Bu ana ilkelerden hareketle oluşan değerler sistemi gelişmenin maddi ve manevi yolunu ortaya koymaktadır.

Adalet anlayışı ile gelirin adil dağılımı, bireyin kazancının kendi emeğine bağlanması, riba gibi emek dışı kazançların önlenmesi, piyasanın insanların hür iradelerinin yansıyacağı ahlaki bir mekanizma olması gerçeğine dayanır. Bu

çerçevede yapılanmış ekonomik hayat, gelişmeyi sağlamaktadır. Adalet anlayışı aynı zamanda, ekonomik ve toplumsal sistem içinde üretimde, tüketimde dengeyi ve ölçüyü gözetmeyi sağlamaktadır.

İslami gelişmenin kaynağı olan diğer önemli bir tevhit basamağı da hilafettir. Bu, Allah'ın insanı yeryüzünü imar edecek bir halife olarak yaratması ona verdiği imkanlar nispetinde yüklediği önemli sorumluluğu ifade etmektedir. İnsan yeryüzünde imarı ve ümrani sağlamamakla görevlendirilmiştir. Bütün eylemlerinde insan-insan ilişkilerinde, insan-doğa ilişkilerinde İslami değerlerin ona yüklediği bu halife sorumluluğuna uygun olarak davranmasını gerekli kılmaktadır. Bu anlayış içinde ekonomik kaynak kullanımında sürdürülebilirliği ve gelecek perspektifini barındırmaktadır.

İnsanın *halife* olması anlayışı sistematik olarak maslahatı, ehliyeti, meşvereti, marifeti ve bunlara paralel olarak toplumun yararını gözetmeyi gerekli kılmaktadır.

Maslahat anlayışı ile bireyler ve yönetim, ortak iyi adına eylemde bulunmak durumundadır. Tüm insanlık için ortak iyi olan nedir? Geçmişten beri bilinen ve tüm insanlık için ma'ruf olan iyilikler (*marifet*) neler ise birey ve devlet katında bu çerçeveye bağlı kalınması gerekmektedir. Bu çerçeve insanlar arasında ayırım yapmama ve her türlü soyculuk, kavmiyetçilik, mezhepçilik ve dar klancılık anlayışlarını ortadan kaldıran ve kaynağını tevhit anlayışından alan çoğulcu, kapsayıcı bir yapıdır.

Ehliyet ve *emanet* ile görevlerin en iyi olana/yapana teslim edilmesi hem sosyal hem de ekonomik verimlilik için elzem bir ilkedir. Hem piyasanın işleyişinde ve hem de kamu emanetlerinde ehil olanların iş başında bulunması ile yönetim ve ekonomi İslami gelişme çerçevesine oturacak bir kaynağa sahip olacaktır.

Meşveret ise *şûra* anlayışı ile bugün modern toplumları da temsili demokrasiye götüren aynı zamanda ekonomik yapının verimliliğe odaklanmasını destekleyen bir değerdir. Alınan kararlarda, o kararların sonuçlarına katlanmak durumunda olan toplum bireylerinin özgürce söz hakkını kullanabiliyor olmaları İslami meşveret ilkesinin bir gereği olarak ortaya çıkmıştır.

Diğer yandan İslami gelişmenin teorik çerçevesinde öncelik sonralık ilişkisi içinde *bireycilik-toplumculuk* dengesi de yer almaktadır. *Homoislamicus* salt kendi kişisel çıkarlarına hizmet eden haz odaklı bir birey değildir. Kendi ihtiyaçlarını, çıkarlarını, fitrata uygun bir şekilde temin etmesine müteakip, bakışlarını etrafına yardım etme ve paylaşma anlayışıyla toplumdaki muhtaçlara yönlendirecektir. Toplumundaki ihtiyaç sahibi bireyler ile dayanışma ve yardımlaşma içerisinde bulunmak bulunacaktır. Tek başına değil, birbirlerine ihtiyaç duyan, birbirlerini karşılayan varlıklar olarak bütüncül bir gelişmenin sağlanması bireycilik-toplumculuk dengesini ifade eden değerler ile vücut bulacaktır.

İslam'ın gelişme ve toplumsal değişme anlayışı bireyden topluma doğru bir inşa sürecini ortaya koyarak toplumu ekonomisi, sosyal yapısı ile bir bütün olarak ele almaktadır. Bu bütün içinde bireyler, aile, toplum, piyasa ve devletten oluşan ekonomik birimlerin yapılanması temel değerler çerçevesine oturduğunda, toplum ekonomik ve sosyal olarak gelişmektedir. Bu yapılanmada birey hak ve özürlülüklerinin korunması, çoğulcu, kapsayıcı ve ahlaki piyasa en saygın ve geliştirici yol olarak ortaya çıkmaktadır.

İslam toplumlarının çöküş ve geri kalma sebepleri sahip oldukları inanç yapısı ve değerler sisteminden değil, bu değerler ile bireyler ve toplum arasında açılan mesafeden kaynaklanmaktadır. Bu süreç bir başladı mı tüm toplumsal kurumlar bir helezon sarmalının içinde birbirini tüketmektedir. İctihat kapısının kapatılması, kadercilik, bireyin/bireyciliğin yok sayılması, yöneticilerin kutsanması ve meşru muhalefetin bastırılması, çoğulculuğun ve çok kültürlülüğün yok edilmesi gibi uygulamalar, İslam uygarlıklarını durağanlaştırmış ve istismara açık hale getirmiştir. Bu yapı üzerine dışsal faktörler eklendiğinde çöküş kaçınılmaz olmuştur. Bu dışsal faktörler, Haçlı seferleri, Moğol istilası ve Batı Avrupa'nın sömürgecilik faaliyetleri olmuştur. Müslüman ülkeler için, bugünkü dünya sisteminin yapısı da son çöküş dönemiyle kalıcı hale gelmiştir.

Bu bulgulardan hareketle, 21. yüzyılın eşiğinde, düşünürlerinin çıkış rotaları aradığı İslam toplumlarının felahı, layıkıyla taşımadıkları ancak müktesebatlarında bulunan temel değerler ile bağlantılarını ne düzeyde kurduklarına bağlıdır. Bu değerler ortak iyi çerçevesinde sosyal ve ekonomik yapıyı oluşturduğu için gelişme ancak o çerçeveye mümkün olabilecektir.

Bu aynı zamanda Batı modernleşmesinin handikaplarını da görerek, yeni bir modernleşme anlayışını da ortaya koyacaktır. Salt materyalist bir büyüme, kalkınma ve refah anlayışının insanın felahını sağlaması mümkün görünmemektedir. Bu yeni anlayış aynı zamanda bir halife sorumluluğu ile maddi gelişmeyi manevi gelişme ile insan ruhunun gereksinimlerine kulaklarını tıkamayan bir iktisadi anlayışa taşıyarak mümkün olabilecektir.

Bu bağlamda İslami bir gelişmenin ön şartları olarak adaletin sağlanması, demokratikleşme, mülkiyet hakları gibi temel özgürlüklerin güvence altına olması gerekirken, ekonomiyi ve toplumsal, kurumsal ilişkileri kötürümleştiren belirsizlikler, mezhep çatışmaları ve nepotizm uygulamalarının kesin bir kararlılıkla ortadan kaldırılmasına yönelik politikalar geliştirilmesi elzem görünmektedir.

Bu nedenle çalışmada öne sürdüğümüz İslam inancının temel değerlerinin ekonomik ve sosyal gelişmeyi teşvik ettiği savı tarihsel kanıtlar ile doğrulanmıştır. İslam toplumları, yukarıda izah edilen İslami değerler çerçevesinde bir yapılanmaya yöneldiklerinde uygarlık sürekli gelişme göstermiştir. Bu gelişme içten dışa doru, bireyden topluma, hatta Müslümanlardan, gayrimüslim topluluklara kadar ulaşmıştır. Pek çok tarihçinin belirttiği gibi Batı uygarlığının ekonomik ve sosyal gelişmesinin arka planında İslam uygarlığından tevarüs ettiği teknik, ekonomik pek çok bilgi, yöntem ve araçların katkısı hayati önem taşımıştır.

Çalışmada, bu gelişme anlayışını temsil ettiğini düşündüğümüz bazı vekil değişkenler ile bir endeks oluşturulmuştur. İslami Gelişme Endeksi adını verdiğimiz bu endeks ile 148 ülke için bir gelişme sıralaması yapılmıştır. Kullanılan değişkenler temel olarak iki kategoriye ayrılmıştır: Maddi ve manevi gelişme. Her iki boyutun içinde İslami Gelişme anlayışını ifade etme amacını taşıyan alt endeksler bulunmaktadır. Bu endeksleri oluşturmak için uluslararası veri kaynaklarından elde edilen değerler istatistiksel bir standartlaştırma ile birleştirilmiş ve neticede her ülkeye ait 0 ile 1 arasında değişen puanlar elde edilmiştir. Bu puanların sıralaması bize yeni bir iktisadi gelişme endeksi vermiştir.

Bu endeks bir İslami gelişmenin hangi kaynaklara dayalı olacağını somutlaştırmış ve bu kaynakları bünyesinde barındıran Müslüman olsun ya da olmasın tüm toplumların

İslami gelişme manzarasını ortaya koymuştur. Çalışma İslam ve gelişme bağlamında literatürde yapılan sayılı çalışmalardan biri olmuştur.

2018 yılı için hesapladığımız endeksin sonuçlarına bakıldığında İslami Gelişme’de ilk sırayı bir Müslüman ülke alamamıştır. Dünyanın İslami anlamda en gelişmiş ülkesi İsviçre’dir. Onun ardından Yeni Zelanda, Norveç, Danimarka ve Kanada gelmektedir. Endekste, Birleşik Arap Emirlikleri ile birlikte 20. sıradan itibaren Müslüman ülkeler yer almıştır. Sıralamada Katar 22., Malezya 28., Kuveyt 42., Endonezya 44., Bahreyn 47., Umman 49., Suudi Arabistan 51., Kazakistan 58. ve Türkiye 61. sırada yer almaktadır. Endekste ilk yüz ülke içinde 22 İİT ülkesi (%38) bulunmaktadır.

İGE’nin ilk sıralamalarında yer alan ülkelere bakıldığında, diğer uluslararası endeksler ile özellikle UNDP’nin İnsani Gelişme Endeksi (HDI) ve Rehman ve Askari’nin İslamîlik Endeksi (EII) ile büyük ölçüde tutarlılık göstermektedir.

Bununla birlikte İGE’nin değişkenlerinin getirdiği yenilikler ile kimi İİT ülkeleri endekste, diğer iki endeksten çok daha ön sıralamalarda yer almıştır. Bu bağlamda İGE’nin İslami gelişmeyi ölçmede diğer endekslere nazaran daha hassas olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuçları Askari’nin 2018 yılı için hesapladığı İslamîlik Endeksi ile karşılaştırdığımızda Müslüman ülkeler, Askari’nin endeksinde 45. sıradan itibaren sıralanmaya başlamış iken, bizim çalışmamızda 25 sıra daha önde bir sıralama ile yer almışlardır. Her iki endekste de en baş sıralarda yer alan Müslüman ülkelere ilk yirmi ülkenin 17’si aynıdır. Fakat bizim hazırladığımız İGE içinde Müslüman ülkelerin sırası 20’den başlamakta iken, Askari’nin endeksinde 45’ten itibaren başlamaktadır. Bu durum her iki endeksin sonuçları arasındaki en önemli farktır. Bununla birlikte sıralamalarda en üst puan almış olan ilk 17 Müslüman ülkenin aynı olması (BAE, Katar, Malezya, Kuveyt, Endonezya, Bahreyn, Umman, Suudi Arabistan, Kazakistan, Türkiye, Arnavutluk, Ürdün, Fas, Guyana, Kırgız Cumhuriyeti, Tunus, Surinam) her iki endeksin örtüşen yönünü oluşturmaktadır.

Bu iki olgu, yani İGE içindeki ilk 20 ülkenin sıralamasında HDI ve EII ile paralellik göstermesi, çalışmamızın tutarlı sonuçlar ortaya koyduğunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Öte yandan İGE’nin özgün yanı, kullandığı değişkenler ve

metodolojisinden kaynaklı olarak, İslam ülkelerinin İslami gelişme sıralamalarının 20. sıradan itibaren başlamış olmasıdır. Çalışmanın literatürdeki tüm diğer çalışmalardan farkı ve bu anlamda getirdiği yenilikler, endeks kısmında İslami finans boyutunun ilk defa bir endekse dönüştürülmesi, barış, mutluluk, uluslararası yardım yapma gibi değişkenlerin sıralamalarda ilk defa kullanılmış olması, vergilerle ilgili yine ilk defa ibn Haldun yaklaşımıyla bir endeks geliştirilmesidir.

Bu endeks ile İslami gelişme için önemli olan maddi ve manevi değerler sisteminin neler olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu değerlere göre 148 ülkenin veri setinden oluşan bir grubun İslami gelişme açısından performansları ortaya konmuştur.

Çalışmanın getirdiği bir diğer yenilik maddi ve manevi gelişme boyutlarına göre ülkelerin durumunun takip edilebilmesidir. İslam ülkelerinin genel yapısı, maddi gelişme puanlarının manevi gelişme puanlarından daha yüksek seyretmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Çalışmada yer alan 148 ülke arasında İslami maddi gelişme sıralamasında ilk sırada yer alan ülke Katar olmuştur. Onu İsviçre, ABD ve Japonya takip etmektedir. İİT ülkelerinden Malezya 6., BAE 20., Umman 28., Sudi Arabistan 32 ve Bahreyn 33. Sırada yer almıştır.

Manevi gelişme sıralamasına bakıldığında ise çok farklı bir tablo ile karşılaşılmıştır. Manevi gelişmede 148 ülke içinde ilk sırayı Danimarka almıştır. İİT ülkeleri arasında bu alanda en yüksek puan alan ülke BAE'dir (18.). Daha sonra Katar (38.) ve Malezya gelmektedir. İki boyut arasındaki bu fark da Müslüman toplumların temel değerler sisteminin kullanmada yeterince işlevsel olmadıklarının bir kanıtı olarak değerlendirilebilir.

İslami ekonomi ve değerler sisteminden hareket ettiğimiz bu çalışmada ortaya çıkan sonuçlar anlamlıdır. İslami Ekonomik Gelişme değerlerine uygun yapıdaki pek çok Batılı ülke endekste ilk sıralarda yer almaktadır. Müslüman ülkeler ise bu değerler ile aralarında açtıkları mesafe ölçüsünde sosyal ve ekonomik geri kalmışlık yaşamaktadır.

Uygarlıkların ve medeniyetlerin sürekliliği bize insanlığın bir bütün olduğuna ve bilginin bu bütünlük içinde kavranması ve paylaşılmasıyla anlam kazanabileceğine işaret etmektedir. Bu bütünlük içinde toplumların kimliklerinin ve değerlerinin anlaşılması, korunması ve “biz” denen bütüne yani insanlığa katkı sağlayacak

noktalarının önyargısız biçimde anlaşılması önemlidir. Bugün hem siyasal alanda hem de bilimsel çalışmalardaki perspektifler ne kaba bir Batı düşmanlığı olan oksidantalizmden ne de kendini değersizleştiren oryantalizmden beslenmelidir. İslam toplumlarının modernleşme sürecinde yerli ve Batılı oryantalistlerin ifade ettikleri gibi kimliklerinin ve özgün niteliklerinin yok olup gitmesi değil, kimlikli, kutsalı yok saymayan yeni bir modernleşme benimsemesi gereklidir. Ancak bu şekilde toplumun ruhu gelişmeye yansıyacaktır.

İslam dünyasının içinde bulunduğu yakıcı sorunların çözümleri, hangi alanlarda aksaklıklar olduğunun tespiti ve bu alanlara yönelik çözüm önerilerinin basiretle uygulanabilmesi nispetinde mümkün olacaktır. Çalışmamızın ortaya koyduğu sonuçlar, İslami gelişme sürecinde aksayan yönleri net olarak sergilemiştir. Adalet anlayışının realize olduğu gelirin adil dağılımı sağlanamamıştır. Buna paralel olarak vasat bir toplumsal yapı oluşturulamamıştır. İİT üyelerinin genel ortalama değerler bazında kişi başına düşen gelir düzeyinin yetersizliği (14 bin \$), eğitim (6,8 yıl), yoksulluk (%30), yüksek faiz oranları (%11), yüksek dolaylı vergi oranları (%62), düşük rekabetçi yapısı, gelir dağılımı adaleti bozukluğu (0,38), demokrasi geleneğinin zayıflığı, kamuda yolsuzluk oranlarını olumsuzluğu, ekonomik özgürlük değerlerinin düşüklüğü, *ehliyet-emanet* anlayışındaki aksaklıklar, sosyal dayanışmayı, güveni, bir arada yaşamayı, kamu yönetimini ve siyasal-ekonomik verimliliği olumsuz etkilemektedir. *Meşveret* ile somutlaşan ortak karar alma anlayışı otoriter yönetimler ve aksayan demokratik süreçler ile sekteye uğramaktadır.

Bütün bu olumsuz manzara karşısında İİT ülkelerinin gelişmeleri kötümser bir manzara ortaya koymakta ve bir uygarlık iddiasına gölge düşürmektedir. Fakat Müslüman toplumlar adına görünen bu olumsuz tablo içinde çok önemli bir umut ışığını da barındırmaktadır. O da İslam'ın kendisidir. İslam inancı yüzlerce yıldır canlılığını sürdürmektedir. Bu inancı taşıyan toplumların içsel ve dışsal etkenlerce sekteye uğramış olan uygarlık misyonunun farkına varmaları kültürel hegemonyadan kurtulabildikleri ve objektif bir özeleştiri mekanizmasını kurabildikleri ölçüde mümkün olabilecektir. Aynı zamanda İslam'ın gelenekçi ve lafızcı yorumları ile içtihad geleneğinin sonlandırılmış olması gelişmeyi durduran en önemli nedenlerdendir. İlahi vahyi her dönemin ruhuna ve ülkenin şartlarına uygun bir şekilde yorumlayıp uygulamak Müslümanların sorumluluğundadır.

Batı uygarlığının bilimsel ve ekonomik köklerinde Doğu'dan alıp ustalıkla işlediği değerler ve teknikler vardır. Zamanın devrevi yorumu açısından bakıldığında, tarihin sonunun geldiğini düşünmek için hiçbir sebep yoktur. Müslüman toplumların yeni bir modernlik anlayışı ile gelişme sürecine ivme kazandırmaları için umutlu olmayı gerektirecek temel bir sebebe sahibiz. Işığın doğudan geldiği doğrudur, fakat bu ışık fark edildiği ölçüde aydınlatmaktadır.

Kaynakça

- Acar, M. (2003). İslam İktisadının Başlıca Sorunları. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 540-546.
- Acar, M. (2016). Reason versus Tradition, Free Will versus Fate, Interpretation versus Literalism: Intellectual Underpinnings of the Negative Outlook for the Muslim world. N. El Harmouzi, & L. Whetstone içinde, *Islamic Foundations of a Free Society* (s. 33-57). London: The Institute of Economic Affairs.
- Acar, M. (2019a). Geleneğe Karşı Akıl, Kadere Karşı Özgür İrade, Lafzcılığa Karşı Yorum: İslam Dünyasındaki Olumsuz Görüntünün Fikri Temelleri. N. El Harmouzi, & L. Whetstone içinde, *Özgür Toplumun İslami Temelleri* (H. Şahin, Çev., s. 55-82). Ankara: Liberte Yayınları.
- Acar, M. (2019b, 12 26). *Artan Oranlı Vergilendirme Adil Bir Sistem midir? Fikir Coğrafyası*: <https://fikircogrfyasi.com/makale/artan-oranli-vergilendirme-adil-bir-sistem-midir> adresinden alındı
- Acar, M., & Bilir, H. (2014). Gerçek Bir Alim, Mümtaz Bir Şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(26), 114-122.
- Acemoğlu, D., & Robinson, J. A. (2017). *Ulusların Düşüşü*. (F. R. Velioğlu, Çev.) İstanbul: Doğan Kitap.
- Ahmad, K. (1980). Economic Development in an Islamic Framework. K. Ahmad içinde, *Studies in Islamic Economics* (s. 171-190). Jeddah: International Centre for Research in Islamic Economics, King Abdulaziz University and the Islamic Foundation, U.K.
- Aktay, Y. (2014). Sunuş. Y. Aktay içinde, *Modern Siyasi Düşünce: İslamcılık* (Cilt 6, s. 13-25). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alatlı, A. (2001). *Safsata Kılavuzu*. İstanbul: Boyut Yayınları.
- Allawi, A. A. (2010). *İslam Uygarlığının Buhranı*. (Z. Yelçe, Çev.) Ankara: Efil Yayınları.
- Alpar, R. (2013). *Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemler*. Ankara: Detay Yayıncılık.

- Altıntaş, R. (2015). İnanç ve Davranış İlişkisi. M. S. Özervarlı içinde, *İslam İnanç Esasları* (s. 154-167). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Amin, S. (1993). *Avrupamerkezcilik Bir İdeolojinin Eleştirisi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Amman, M. (2010). Ailenin Açık ve Örtük Sekülerleşmesinin Sosyolojik Analizi. M.F.Bayraktar içinde, *Aile ve Eğitim* (s. 41-70). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Anto, M. H. (2011, December). Introducing an Islamic Human Development Index (I-HDI) to Measure Development in OIC Countries. *Islamic Economic Studies*, 19(2), 69-95.
- Apaydın, H. (2000). İctihad. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 432-445.
- Arkan, A. (2015). İslam Düşünce Okulları. M. Bayraktar içinde, *İslam Düşünce Tarihi* (s. 30-55). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Askari, H. (2014). İslam'da Ekonomik Gelişim. Z. İkbal, & A. Mirakhor içinde, *Ekonomik Gelişim ve İslami Finans* (s. 163-194). İstanbul: Borsa İstanbul ve The World Bank.
- Atasoy, F. (2012). Meşrutiyet Dönemi Düşüne Akımları. M. Ö. Çağatay içinde, *Türkiye'de Sosyoloji* (s. 28-49). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Atasoy, F. (2013). Hilmi Ziya Ülken ve Niyazi Berkes. M. Çağatay içinde, *Türk Sosyologları* (s. 66-87). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Aydin, N. (2017). Islamic vs conventional Human Development Index: empirical evidence from ten Muslim countries. *International Journal of Social Economics*, 44(12), 1562-1583.
- Azimli, M. (2019). *Müslümanların Engizisyonu -1*. İstanbul: Mana Yayınları.
- Baran, P. A. (1962). *The Political Economy of Growth*. London: Penguin Books.
- Bardakoğlu, A. (2019). *İslam'ı Doğru Anlıyor muyuz?* İstanbul: Kuramer.
- Başkaya, F. (1994). *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*. Ankara: İmge Kitabevi.

- Başkaya, F. (2014). *Paradigmanın İflası: Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş*. İstanbul: Öteki Yayınları.
- Bebek, A. (1995). Felah. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 300-301.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beydilli, K. (2013). Yeni Osmanlılar Cemiyeti. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 43, 4320-433.
- Bilgin, H. K. (2018). Laffer Eğrisi İçin Uygulamalı Bir Analiz: Türkiye Örneği. *Academic Rewiew of Humanities And Social Sciences*, 84-99.
- Büyükkara, M. A. (2015). Çağdaş İslami Akımlar. M. A. Büyükkara içinde, *İslam Mezhepleri Tarihi* (s. 208-233). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- CAF Bank. (2019, Ağustos 07). *About CAF Bank*. CAF Bank Web Sitesi: <https://www.cafonline.org/about-us/about-caf-bank> adresinden alındı
- Cevizci, A. (2003). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Chapra, M. (2002). *İslam ve İktisadi Kalkınma*. İstanbul: Cantaş.
- Chapra, M. (2008). Ibn Khaldun's theory of developlent: Does it help explain the low performance of the present-day Muslim world? *The Journal of Socio-Economics*, 836-863.
- Chapra, M. (2019). *İktisadın Geleceği*. (M. Turan, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.
- Chowdhry, R. (2006, 06 27). *THE Relationship Between Money and Hapiness: Can Your Income Solve Your Problems?* Safetynet.com Web Sitesi: <https://safetynet.com/blog/the-relationship-between-money-and-happiness/> adresinden alındı
- Clark, G. (2013). *Fukaralığa Veda Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- COMCEC. (2017). *Reducing Food Waste in the OIC Conutries*. Ankara: COMCEC Coordination Office.
- Cüceloğlu, D. (1996). *İçimizdeki Biz*. İstanbul: Sistem Yayınları.

- Çakmak, O. (2003). *Sabri Ülgener*. Ankara: Alternatif Yayınları.
- Çiğdem, A. (2007). Batılılaşma Modernite ve Modernizasyon. T. Bora, & M. Gültekingil içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık* (s. 68-73). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çizakça, M. (2014). İslam'da Finans ve Kalkınma: Tarihsel Bir Bakış Açısı ve Kısa bir İleri Bakış. Z. İkbal, & A. Mirakhor içinde, *Ekonomik Gelişim ve İslami Finans* (s. 141-162). İstanbul: Borsa İstanbul.
- Dellaloğlu, B. F. (2019). *Zamanın İçinden Dışından Gelenek ve Modernlik Arasında*. Ankara: Heretik Yayınları.
- Demir, Ö. (2013). *Din Ekonomisi*. Bursa: Sentez.
- Demir, Ö., & Acar, M. (2005). *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (6. b.). Ankara: Adres Yayınları.
- Development Initiatives. (2018). *Global Humanitarian Assistance Report 2018*. Bristol: Development Initiatives Ltd. file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/GHA-Report-2018.pdf adresinden alındı
- Development Initiatives. (2018, Ocak 07). *Global Humanitarian Assistance Report 2018*. Development Initiatives Web Sitesi: <http://devinit.org/wp-content/uploads/2018/06/GHA-Report-2018.pdf> adresinden alındı
- Diamond, J. (2003). *Tüfek, Mikrop ve Çelik*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Dikkaya, M., & Kanbir, Ö. (2018). İktisadi Kalkınma. M. Dikkaya, & D. Özyakışır içinde, *Temel Ekonomi* (s. 559-581). Ankara: Savaş Yayınları.
- Dikkaya, M., & Kanbir, Ö. (2019). Ekonomik İslamilik Endeksi Çerçevesinde Türkiye'nin İktisadi Görünümü. İ. Eroğlu içinde, *Değişim ve Dönüşüm Perspektifinden İktisadi Bakış (Sabri Orman'a Armağan)* (s. 546-567). Bursa: Ekin Yayınları.
- Eğribel, E., & Özcan, U. (2012). Türk Sosyolojisinin Temel Nitelikleri ve Genel Eğilimleri. M. Çağatay içinde, *Türkiye'de Sosyoloji* (s. 168-191). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

- El-Ashker, A., & Wilson, R. (2019). *İslam İktisadının Kısa Tarihi*. Ankara: İktisat Yayınları.
- Eliaçık, İ. (2011a). *Adalet Devleti*. İstanbul: İnşa.
- Eliaçık, İ. (2011b). *Yaşayan Kur'an Meal ve Tefsir*. İstanbul: İnşa Yayınları.
- Ercan, F. (2016). Nasıl Bir Kalkınma. *ÜNİDAP Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı: Sosyal Kalkınma*. 1, s. 45-47. Muş: Muş Alparslan Üniversitesi.
- Ercan, F. (2016). Nasıl Bir Kalkınma? *ÜNİDAP Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı Sosyal Kalkınma* (s. 45-47). Muş: Muş Alparslan Üniversitesi Yayını.
- Ercan, F. (2018). *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Erkal, M. (2007). Nisab. *İslam Ansiklopedisi*, 138-140.
- Ersoy, M. A. (2008). *Safahat*. (M. Düzdağ, Dü.) Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi.
- Ertit, V. (2013). Sekülerleşme Teorisi. *Muhafazakar Düşünce*, 207-229.
- Ertit, V. (2016). *Endişeli Muhafazakarlar Çağı*. Ankara: Orient.
- Ertit, V. (2019). *Sekülerleşme Teorisi*. Ankara: Liberte.
- Eşkinat, R. (2016). Dünya Nüfusu. E. Kutlu, & E. Rana içinde, *Dünya Ekonomisi* (s. 2-19). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Evkuran, M. (2020, 01 04). İslam Modernizmi Elimizdeki Tek Seçenek. (İ. Özkan, Röportaj Yapan)
https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2020/01/04/mehmet-evkuran-islam-modernizmi-elimizdeki-tek-secenek/?fbclid=IwAR18TQ4bgIFzaXmoF8eKLOe5EE89ycZH0XOBsmIWkr5HO272F54V2_9Mxjo adresinden alındı
- Federal Reserve. (2019, Aralık 11). *What are the Federal Reserve's objectives in conducting monetary policy?* Aralık 18, 2019 tarihinde Federal Reserve Web

Sitesi: https://www.federalreserve.gov/faqs/money_12848.htm adresinden alındı

Fitzgerald, F. (1981). Sociologies of Development. *Journal of Contemporary Asia*, 5-18.

Flexner, K. F. (1989). *The Enlightened Society: The Economy with a Human Face*. Lexington: D.C.Heath.

Frank, A. G. ([1967] (2009)). *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York: Monthly Review Press.

Fraser Institute. (2019, 12 25). *Economic Freedom*. Fraser Institute Web Sitesi: <https://www.fraserinstitute.org/economic-freedom/map?geozone=world&page=map&year=2017> adresinden alındı

Furtado, C. (1983). *Accumulation and Development*. Oxford: Martin Robertson.

Garaudy, R. (2014). *Geleceğimizde İslam Var*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.

Garaudy, R. (2018). *İslam Dünyasının Yükseliş ve Çöküşleri*. İstanbul: Timaş.

Giddens, A. (1994). *Modernliğin Sonuçları*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Giddens, A. (2008). *Sosyoloji*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Gönel, F. D. (2016). *Kalkınma Ekonomisi*. Ankara: Efil.

Grim, B. J., Johnson, T. M., & Bellocatto, G. A. (2013). *The World's Religions In Figures*. West Sussex: A John Wiley & Sons, Ltd., Publication.

Grune Baum, G. V. (1989). *İslam Tarihi ve Kültür ve Medeniyeti* (Cilt 4). (İ. Kutluer, Çev.) İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Güler, İ. (2015). *Direnış Teolojisi*. Ankara: Ankara okulu Yayınları.

Güran, T. (2013). *İktisat Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Güvel, E. A. (1998). *Politik İktisat ve Akıl*. Bursa: Alfa Yayınları.

- Hallsell, G. (2003). *Tanrıyı Kıyamete Zorlamak, Armagedon, Hristiyan Kıyametçiliği ve İsrail*. (M. Acar, & H. Özmen, Çev.) Ankara: Kim Yayınları.
- Han, E., & Kaya, A. A. (2015). *Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika*. Ankara: Nobel.
- Hasan, Z. (1995). Economic Development in Islamic Perspective. Concept, Objectives, And Some Issues. *Journal of Islamic Economics*, 80-111.
- Hayek, F. V. (2011). *Özgürlüğün Anayasası*. (Y. Z. Çelikkaya, Çev.) Ankara: BigBang Yayınları.
- Helliwell, J. F., Layard, R., & Sacahs, D. (2019). *World Happiness Report 2019*. New York: Sustainable Development Solutions Network.
- Hettne, B. (1990). *Development Theory and the Three Worlds*. London: Longman.
- Heywood, A. (2015). *Siyasi İdeolojiler*. Ankara: BB101 Yayınları.
- Hobsbawn, E. (1996). *Kısa 20.Yüzyıl 1914-1991 Aşırıliklar Çağı*. İstanbul: Sarmal.
- Hobsbawn, E. (2003). *Devrim Çağı 1789-1848*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Hodgson, M. G. (2017a). *İslam'ın Serüveni 1.Cilt-İslam'ın Klasik Çağı*. Ankara: Phoenix.
- Hodgson, M. G. (2017b). *İslam'ın Serüveni 2.Cilt Orta Dönemlerde İslam'ın Yayılışı*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- İbn Haldun, A. ([1374] 2017). *Mukaddime*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları.
- ICD-REFINITIV. (2019). *Islamic Finance Development Report 2019*. The Islamic Cooperation for the Development of the Private Sector (ICD). https://icd-ps.org/uploads/files/IFDI%202019%20DEF%20digital1574605094_7214.pdf adresinden alındı
- IDB-ICD REFINITIV . (2019, 12 20). *Islamic Finance Development Indicator*. ICD REFINITIV Web Sitesi: <https://www.zawya.com/islamic-finance-development-indicator/#> adresinden alındı

- İkbal, Z., & Mirakhor, A. (2014). *Ekonomik Gelişim ve İslami Finans*. İstanbul: The World Bank, Borsa İstanbul.
- Institute for Economics & Peace. (2019). *Global Peace Index 2019: Measuring Peace in a Complex World*. Sydney: The Institute for Economics & Peace (IEP). <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2019/07/GPI-2019web.pdf> adresinden alındı
- Iqbal, M. (2019). *İslam'da İktisadi Kuruluşlar ve Yoksullukla Mücadele*. İstanbul: İktisat Yayınları.
- Isherwood, L., & McEwan, D. (2001). *Introducing Feminist Theology*. England: Sheffield Academic Press.
- Islahi, A. A. (2017). *Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları*. İstanbul: İktisat Yayınları.
- Islamicity Foundation. (2018). *Islamicity Indices*. Aralık 20, 2019 tarihinde Islamicity Index Web Sitesi: <http://islamicity-index.org/wp/> adresinden alındı
- Islamicity-Index.org. (2017). *I.Economic Islamicity Index*. 12 22, 2019 tarihinde Islamicity-Index web sitesi: <http://islamicity-index.org/wp/wp-content/uploads/2018/06/Appendix-2017.pdf> adresinden alındı
- Kahf, M. (2019). *İslam İktisadının Temelleri*. İstanbul: İksitat Yayınları.
- Kahraman, H. B. (2007). Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma. T. Bora, & M. Gülkekingil içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık* (s. 125-140). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kallek, C. (1998). Hisbe. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 18, 133-143.
- Kallek, C. (2019, Ocak). İslam'ın Evrensellik İddiası, Dinamizm Gerektirir. *İslam İktisadi Üzerine Söyleşiler*. (S. Ü. Hakan Aslan, Röportaj Yapan, & F. Y. Fatih Savaşan, Editör) İstanbul: İktisat Yayınları.
- Kanbir, Ö. (2019a). Ekonomik Gelişmenin Ölçümüne Bir Katkı: Gelir Dağılımı Adaletine Göre Düzeltilmiş İnsani Gelişme Endeksi. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 1-20. doi:10.25204/iktisad.618942

- Kanbir, Ö., & Kutval, Y. (2019b). Görünmez El'de İslami İzler. *Munzur 1.Uluslararası Uygulamalı Bilimler Kongresi* (s. 191-203). Tunceli: UBAK Yayınevi. https://beb466e9-369f-40c5-ad22-935c3eb1dfb4.filesusr.com/ugd/0807e6_3735b51549bb4e8a839f570ff2538f5d.pdf adresinden alındı
- Karabulut, T. (2006). Laffer Etkisinin Türkiye Uygulaması (1980-2003). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 367-377.
- Karagöl, E. T., & Kavaz, İ. (2018). İslam Ülkeleri Arasındaki Enerji İşbirlikleri. A. Gedikli, & S. Erdoğan içinde, *İktisadi, Sosyal ve Siyasal Boyutları İle İslam Ülkeleri Arasındaki ilişkiler* (s. 83-100). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Kaya, M. (1992). Beytülhikme. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 88-90.
- Kaynak, M. (2011). *Kalkınma İktisadı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kazgan, G. (2006). Adam Smith ve Milletlerin Zenginliği Üzerine. G. Kazgan içinde, *Milletlerin Zenginliği* (s. v-xxvi). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Keynes, J. M. ([1923] 2013). *A Tract on Monetary Reform*. New York: Cambridge University Press.
- Keynes, J. M. ([1936] 2010). *Genel Teori İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*. (U. S. Akalın, Çev.) İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Khan, M. A. (2017). *İslam İktisadına Giriş*. İstanbul: İktisat Yayınları.
- Khan, M. A. (2018). *İslam İktisadının Meseleleri*. İstanbul: İktisat Yayınları.
- Kim, K. (2009). Adam Smith's Theory of Economic History and Economic Development. *Euro.J.History of Economic Thought*, 41-69.
- Koçak, C. (2013, Ekim 26). *Cumhuriyet başka bir şeydir; demokrasi ise bambaşka bir şey*. Star Gazetesi Web Sitesi: <https://www.star.com.tr/yazar/cumhuriyet-baska-bir-seydir-3b-demokrasi-ise-bambaska-bir-sey-yazi-800537/?fbclid=IwAR2GFnqvC1nrQWmDv8Flf1OCtiawJ2lMElc-xdwndKLvAe8AoFxVqDsl78Q> adresinden alındı

- Koehler, B. (2016). *İslam'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*. Ankara: Liberte.
- Konratieff, N. D. (2010). *İktisadi Yaşamın Uzun Dalgaları*. (U. S. Akalın, Çev.) İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Krasicka, O., & Nowak, S. (2012). *What's in It for Me? A Primer on Differences between Islamic and Conventional Finance in Malaysia*. Yok: International Monetary Fund.
- Kuran, T. (2009). Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Tarihsel Rolü. *Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi Konferansları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kuran, T. (2018). *Yollar Ayrılırken, Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü*. (N. Elhüseyni, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kurşun, Z. (2013). Ortadoğu Tarihine Giriş. Z. Kurşun içinde, *Modern Ortadoğu Tarihi* (s. 2-27). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kurt, M. (2017). Türkiye'nin 2004-2015 Dönemi Vergi Gelirlerine İlişkin Laffer Eğrisi. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 52-68.
- Lapidus, I. M. (2010). *İslam Toplumlarının Tarihi* (Cilt 2). İstanbul: İletişim.
- Leakey, R., & Lewin, R. (1998). *Göl İnsanları*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Lefebvre, H. (2015). *Kentsel Devrim*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Lewis, A. (1988). The Roots of Development Theory. H. Chenery, & T.N.Srinivasan içinde, *Handbook of Development Economics* (Cilt 1, s. 28-37). North Holland: Elsevier Science Publishers B.V.
- MAHB. (2019, Mayıs 23). *When Fossil Fuels Run Out, What Then*. Millennium Alliance for Humanity and the Biosphere : <https://mahb.stanford.edu/library-item/fossil-fuels-run/> adresinden alındı
- Mannan, M. (1970). *İslam Ekonomisi: Teori ve Politika*. İstanbul: Fikir Yayınları.

- Manzo, K. (1991). Modernist Discourse. *Studies in Comparative International Studies*, 3-36.
- Marshall, G. (2005). *Sosyoloji Sözlüğü*. (O. Akınhay, & D. Kömürcü, Çev.) Ankara: Bilim ve Sanat.
- Martin, D. (1978). *General Theory of Secularization*. Oxford: Basil Blackwell.
- Marx, K. ([1867] (1997)). *Kapital, Cilt 1*. Ankara: Sol.
- Marx, K. (2005 [1859]). *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*. Ankara: Sol.
- Marx, K., & Engels, F. (2013 [1848]). *Komünist Manifesto*. İstanbul: Yordam.
- Miandji, A. (2012). *Süzme Felsefe*. İstanbul: Popüler Bilim Yayınları.
- Mises, L. v. (2008). *İnsan Eylemi*. Ankara: Liberte.
- Morris, I. (2017). *Dünyaya Neden Batı Hükmediyor Şimdilik*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Müftüoğlu, A. (2018). *Zamanın Sınavından Geçmek*. İstanbul: Mana Yayınları.
- Nasr, S. (1989). Islamic Economics: Novel Perspectives. *Middle Eastern Studies*, 516-530.
- Nasr, S. H. (1994). Modern Bilimsel Düşünce Üzerine. H. Şencan içinde, *İş Hayatında İslam İnsanı (Homo Islamicus)* (s. 15-27). İstanbul: MÜSİAD Yayınları.
- Nişancı, Ş., & Çaylak, A. (2018). Klasik Dönem Osmanlı Ekonomisi. M. Dikkaya, & A. Ö. Üzümcü içinde, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin İktisadi Tarihi* (s. 5-42). Ankara: Savaş Yayınları.
- North, C. (2010). *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Pergormans*. (G. Ç. Güven, Çev.) İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Nurkse, R. (1952). Growth in Underdeveloped Countries-Some International Aspects of The Problem of Economic Development. *American Economic Association*, 571-583.

- OECD. (2017). *Health at a Glance 2017 OECD Indicators*. Paris: OECD Publishing.
doi:<https://doi.org/10.1787/19991312>
- OECD. (2020, 01 02). *Pharmaceutical consumption-Antidepressants*. OECD Stat:
<https://stats.oecd.org/Index.aspx?ThemeTreeId=9> adresinden alındı
- Orman, S. (2014). *İslami İktisat, Değerler ve Modernleşme Üzerine*. İstanbul: İnsan.
- Orman, S. (2016). *İktisat, Tarih ve Toplum*. İstanbul: Küre yayınları.
- Oweiss, I. M. (1988). Ibn Khaldun, the Father of Economics. N. Atiyeh, & O. M. Ibrahim içinde, *Arab Civilization: Challenges and Responses* (s. 112-127). New York: State University of New York Press. 05 24, 2019 tarihinde Georgetown University: <http://faculty.georgetown.edu/imo3/ibn.htm> adresinden alındı
- Özdemir, B. K. (2012). Para Talebi ve Para Piyasasında Denge. S. Gerek içinde, *Para Teorisi* (s. 116-145). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Özel, M. (1993). *Piyasa Düşmanı Kapitalizm*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özervarlı, M. S. (2015). Allah İnancı. M. S. Özervarlı içinde, *İslam İnanç Esasları* (s. 40-59). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Özgen, N. (2013). Ekonomik Büyüme, Sürdürülebilir Büyüme ve Ekonomik Kalkınma. K. Mortan, & A. Tiryaki içinde, *Ekonominin Güncel Sorunları* (s. 54-77). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Özipek, B. B. (2014). İrtica Nedir? Y. Aktay, & M. G. Tanıl Bora (Dü.) içinde, *Modern Siyasi Düşünce: İslamcılık* (Cilt 6, s. 237-244). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özler, M. (2012). Tevhid. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 41, 18-20.
- Özsoy, C. E. (2017). Kalkınma Teorileri. B. Günsoy, & C. E. Özsoy içinde, *İktisadi Kalkınma* (s. 37-55). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Pieterse, J. N. (2010). *Development Theory-Deconstructions/Reconstructions*. California: SAGE Publications.

- Platteau, J. (2008). Religion, Politics and Development: Lessons From the Lands of Islam. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 329-351.
- Popper, K. R. (2018). *Hayat Problem Çözmektir*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Prebich, R. (1962). The Economic Development of Latin America and its Principal Problems. *Economic Bulletin For Latin America*, VII, 1-22.
- Rama, A., & Yusuf, B. (2019). Construction of Islamic Human Development Index. *JKAU: Islamic Econ*, 32(1), 43-64.
- Rehman, S. S., & Askari, H. (2010). An Economic Islamicity Index. *Global Economy Journal*, 1-37.
- Rostow, W. W. (1960). *The Stages of Economic Growth A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge At The University Press.
- Rostow, W. W. (1999). *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*. (E. Güngör, Çev.) İstanbul: Ötüken.
- Rutherford, D. (2002). Say's Law. *Routledge Dictionary of Economics*, 518.
- Said, E. W. (2012). *Şarkiyatçılık*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Savaş, V. F. (1998). *İktisatın Tarihi*. İstanbul: Avcıol Basım Yayın.
- Scheller, H. K. (2006). *The European Central Bank*. Germany: European Central Bank.
<https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/ecbhistoryrolefunctions2006en.pdf>
adresinden alındı
- Sen, A. (2004). *Özgürlükle Kalkınma*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Seyidoğlu, H. (2015). *Uluslararası İktisat*. İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- Sezer, B. (2017). *Toplumsal Farklaşma ve Din Olayı*. İstanbul: Doğu Kitabevi Yayınları.
- Sezgin, F. (2014). *Tanımmayan Büyük Çağ*. İstanbul: Timaş Yayınları.

- Siddiqi, M. N. (2018). *Ekonomide Devletin Rolü İslami Bir Bakış Açısı*. İstanbul: İktisat Yayınları.
- Sırım, V. (2016). İslam Ekonomisi ve İstihdam. S. Erdoğan, A. Gedikli, & D. Ç. Yıldırım içinde, *İslam Ekonomisi ve Finansı* (s. 297-314). İstanbul: Umuttepe Yayınları.
- Skousen, M. (2016). *İktisadi Düşünce Tarihi*. (M. Acar, E. Erdem, & M. Toprak, Çev.) Ankara: Adres Yayınları.
- Smith, A. ([1776] 2006). *Milletlerin Zenginliği*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Snowdon, B., & Vane, H. R. (2012). *Modern Makroekonomi*. Ankara: Efil Yayınevi.
- SolAbility. (2019, 12 20). *The Global Sustainable Competitiveness index*. SolAbility Web Sitesi: solability.com/the-global-sustainable-competitiveness-index/the-index adresinden alındı
- Son Peygamber.info. (2009, 09 25). *Veda Hutbesi*. 01 09, 2020 tarihinde Son Peygamber Info Web Sitesi: <http://www.sonpeygamber.info/veda-hutbesi-tam-metin> adresinden alındı
- Stanford, J. (2011). *Herkes İçin İktisat-Kapitalist Sömürüyü Anlama Kılavuzu*. İstanbul: Yordam Yayınları.
- Steinmüller, E., Thuncke, G. U., & Wamser, G. (2018). Coporate Income Taxes Around The World: A Survey On Forward-Looking tax Measures and Two Application. *Policy Watch*, 418-456.
- T.Jebb, A., Tay, L., Diener, E., & Oishi, S. (2018). Happiness, Income Satiation and Turning Points Around The World. *Nature Human Behaviour*, 33-38.
- Tabakoğlu, A. (1987). İslam İktisadı Açısından Kalkınma. A. Tabakoğlu, & İ. Kurt içinde, *İktisadi Kalkınma ve İslam* (s. 241-259). İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2013). *İslam İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergah Yayınları.

- Tabakoğlu, A. (2019, Ocak). İslam Ekonomisi Emeğe Öncelik Verir. S. Ü. Mücahit Özdemir, & F. Y. Fatih Savaşan (Dü.) içinde, *İslam İktisadı Üzerine Söyleşiler* (s. 85-114). İstanbul: İktisat Yayınları.
- Tarakçı, M. (2005). Hristiyan Düşüncesinde Apoloji ve St.Thomas Aquinas. *Uludağ Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Dergisi*, 14(2), 135-146.
- The Economist Intelligence Unit. (2019). *Democracy index 2018: Me too? Political participation, protest and democracy*. London: The Economist Intelligence Unit Limited.
- The World Bank. (2019, Ekim 02). *Measuring Poverty*. Aralık 20, 2019 tarihinde The World Bank Web Sitesi: <https://www.worldbank.org/en/topic/measuringpoverty#1> adresinden alındı
- Thomson Reuters. (2015). *State of The Global Islamic Economy Report 2015/16*. United States: Thomson Reuters Yayınları. http://www.iedcdubai.ae/assets/uploads/files/ar_global_islamic_report_1443601512.pdf adresinden alındı
- Thomson Reuters. (2018). *Islamic Finance Development Report 2018*. SalaamGateway .
- Townsend, M. (2004, August 8). *Stay calm everyone, there's Prozac in the drinking water*. The Guardian web sitesi: <https://www.theguardian.com/society/2004/aug/08/health.mentalhealth> adresinden alındı
- Transparency International . (2019, 12 20). *Corruption Perceptions Index 2018*. Transparency International Web Sitesi: <https://www.transparency.org/cpi2018> adresinden alındı
- Turhanlıoğlu, F. A. (2010). Modernite ve Kapitalizm. H. Yeşildal içinde, *Toplumsal Değişme Kuramları* (s. 2-27). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (2020, 01 11). *İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT)*. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Web Sitesi: <http://www.mfa.gov.tr/islam-isbirligi-teskilati.tr.mfa> adresinden alındı

Uludağ, S. (2012). Tevhid. *TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 41*, 21-22.

UNDP. (2019, 12 29). *Technical Notes*. UNDP Web Sitesi: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2018_technical_notes.pdf adresinden alındı

UNDP Türkiye. (2019, 12 01). *Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları*. UNDP Türkiye Sayfası: <https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/sustainable-development-goals.html> adresinden alındı

United Nations Development Programme. (2016). *Inequality-adjusted Human Development Index (IHDI)*. 06 15, 2018 tarihinde Human Development Reports: <http://hdr.undp.org/en/content/inequality-adjusted-human-development-index-ihdi> adresinden alındı

Ülgener, S. (2006a). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Derin.

Ülgener, S. (2006b). *Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. İstanbul : Derin Yayınları.

Ülgener, S. (2006c). *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*. İstanbul: Derin.

Wallerstein, I. (1974). *The Modern World System I*. New York: Academic Press Yayınları.

Wallerstein, I. (2003). *Liberalizmden Sonra*. İstanbul: Metis Yayınları.

Wallerstein, I. (2012). *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*. İstanbul: Metis Yayınları.

Weber, M. ([1905] 2019). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. (G. Rızaoğlu, Çev.) İstanbul: Oda Yayınları.

Yale Center for Enviromental Law & Policy. (2019, Aralık 2019). *Global metrics for the enviroment*. Enviromental Performance Idex: <https://epi.envirocenter.yale.edu/> adresinden alındı

Yavuz, Y. Ş. (1989). Akliyyat. *TDV İslam Ansiklopedisi, cilt 2*, 280.

Yavuz, Y. Ş. (2003). Matüridiyye. *TDV İsam Ansiklopedisi, Cilt 28*, 165-175.

Yavuz, Y. Ş. (2015). Kader İnancı. M. S. Özervarlı içinde, *İslam İnanç Esasları* (s. 140-153). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Yuvalı, A. (1998). Hûlagü. *İslam Ansiklopedisi*, 473-475.

Zaim, S. (2019). İslam İktisadı Dünyadaki Mevcut Düzene Karşı Bir alternatif Arayışıdır. L. Sunar, & F. Y. Fatih Savaşan (Dü.) içinde, *İslam İktisadı Üzerine Söyleşiler* (s. 3-18). İstanbul: İktisat Yayınları.

EKLER

EK.1.MADDİ GELİŞME SIRALAMASI

Tablo 15: Maddi Gelişme Sıralaması (2018 Yılı)

SIRA	ÜLKE	PUAN	SIRA	ÜLKE	PUAN
1	Katar	0,877	75	Butan	0,694
2	İsviçre	0,856	76	Ukrayna	0,693
3	ABD	0,848	77	Ürdün	0,692
4	Japonya	0,836	78	Jamaika	0,691
5	Kanada	0,835	79	Paraguay	0,691
6	Malezya	0,835	80	Irak	0,683
7	Avustralya	0,83	81	Bolivya	0,682
8	Lüksemburg	0,827	82	Moğolistan	0,681
9	İrlanda	0,825	83	Fas	0,681
10	Birleşik Krallık	0,823	84	Lübnan	0,681
11	Yeni Zelanda	0,821	85	Kırgızistan	0,672
12	İzlanda	0,815	86	Hindistan	0,67
13	Hollanda	0,814	87	Tunus	0,67
14	Almanya	0,813	88	Kamboçya	0,669
15	Norveç	0,81	89	Yunanistan	0,669
16	Avusturya	0,81	90	Guyana	0,665
17	Singapur	0,808	91	El Salvador	0,664
18	G. Kore	0,806	92	K. Makedonya	0,663
19	Çek Cumhuriyeti	0,804	93	Bosna Hersek	0,662
20	BAE	0,803	94	Nikaragua	0,66
21	Danimarka	0,803	95	Ermenistan	0,657
22	İsrail	0,801	96	Nepal	0,656
23	Slovenya	0,785	97	Botsvana	0,656
24	İsveç	0,784	98	Honduras	0,655
25	Slovakya	0,782	99	İran	0,653
26	Estonya	0,779	100	Dominik C.	0,648
27	Belçika	0,778	101	Pakistan	0,647
28	Umman	0,778	102	Tacikistan	0,64
29	Finlandiya	0,777	103	Lao PDR	0,636
30	Polonya	0,775	104	Bangladeş	0,632
31	Litvanya	0,774	105	Güney Afrika	0,627
32	S. Arabistan	0,773	106	Tanzanya	0,624
33	Bahreyn	0,77	107	Myanmar	0,623
34	Macaristan	0,767	108	Ruanda	0,62
35	G. Kıbrıs	0,767	109	Kamerun	0,614
36	Kazakistan	0,764	110	Kenya	0,612
37	T.ve Tobago	0,762	111	Guatemala	0,609
38	Fransa	0,761	112	Mısır	0,608
39	Romanya	0,761	113	Surinam	0,608
40	Kuveyt	0,758	114	Arjantin	0,604
41	Çin	0,758	115	Uganda	0,604
42	Şili	0,753	116	Gana	0,603
43	Tayland	0,751	117	Afganistan	0,6
44	Letonya	0,751	118	Libya	0,596
45	Portekiz	0,75	119	Moritanya	0,592
46	Bulgaristan	0,75	120	Gabon	0,591
47	Rusya	0,748	121	Angora	0,59
48	Moldova	0,744	122	Namibya	0,586
49	Azerbaycan	0,743	123	Togo	0,582
50	Belarus	0,743	124	Zambiya	0,58

51	Karadağ	0,737	125	Etiyopya	0,579
52	Endonezya	0,736	126	Benin	0,578
53	İtalya	0,736	127	Senegal	0,577
54	Panama	0,735	128	Mozambik	0,572
55	Uruguay	0,733	129	Nijer	0,564
56	Mauritius	0,729	130	Burkina Faso	0,557
57	Gürcistan	0,727	131	Nijerya	0,557
58	Vietnam	0,727	132	Venezuela, RB	0,548
59	Brezilya	0,726	133	Liberya	0,545
60	İspanya	0,725	134	Çad	0,544
61	Hırvatistan	0,725	135	Madagaskar	0,543
62	Sri Lanka	0,718	136	Zimbabve	0,541
63	Peru	0,715	137	Malawi	0,539
64	Ekvador	0,712	138	Kongo, Dem. Cum.	0,537
65	Sırbistan	0,706	139	Mali	0,535
66	Arnavutluk	0,706	140	Gine	0,523
67	Filipinler	0,704	141	Burundi	0,506
68	Cezayir	0,704	142	Gambiya	0,506
69	Türkmenistan	0,7	143	Haiti	0,498
70	Kolombiya	0,698	144	Sierra Leone	0,492
71	Özbekistan	0,697	145	Lesotho	0,487
72	Kosta Rika	0,695	146	Suriye	0,457
73	Meksika	0,694	147	Yemen	0,444
74	Türkiye	0,694	148	Sudan	0,409

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır. Gri renkli ülkeler İİT üyesidir.

EK.2.MANEVİ GELİŞME SIRALAMASI

Tablo 16: Manevi Gelişme Sıralaması (2018 Yılı)

SIRA	ÜLKE	PUAN	SIRA	ÜLKE	PUAN
1	Danimarka	0,7284522	75	Botsvana	0,4598875
2	Yeni Zelanda	0,7243969	76	Senegal	0,4568854
3	Norveç	0,7231819	77	Tunus	0,4549209
4	İsviçre	0,709169	78	Filipinler	0,4543742
5	İzlanda	0,7080869	79	Bosna Hersek	0,4540465
6	İsveç	0,7020299	80	Liberya	0,4534645
7	İrlanda	0,7003952	81	Belarus	0,4525349
8	Hollanda	0,6984838	82	Zambiya	0,4509446
9	Finlandiya	0,6960224	83	Kazakistan	0,4502645
10	Avustralya	0,6955961	84	Namibya	0,4468233
11	Lüksemburg	0,6943701	85	Bolivya	0,4455644
12	Kanada	0,6932618	86	Kenya	0,4450886
13	Birleşik Krallık	0,6855679	87	Sierra Leone	0,44362
14	Almanya	0,6790915	88	Ermenistan	0,4435494
15	Avusturya	0,6726024	89	Jamaika	0,4408942
16	Belçika	0,6509297	90	Burkina Faso	0,4390914
17	Singapur	0,6413427	91	Guatemala	0,4365336
18	BAE	0,6156312	92	Kolombiya	0,4355165
19	ABD	0,6148905	93	Nepal	0,4338409
20	Japonya	0,6007224	94	Vietnam	0,4315136
21	Slovenya	0,6001041	95	Malawi	0,4292829
22	Fransa	0,5985707	96	Benin	0,4290778
23	Çek Cumhuriyeti	0,5982209	97	Nikaragua	0,4285899
24	İspanya	0,5906505	98	Nijerya	0,4268565
25	G. Kıbrıs	0,5894386	99	Meksika	0,4246339
26	Portekiz	0,586611	100	Lübnan	0,4238868
27	Mauritius	0,5849692	101	Özbekistan	0,4219793
28	İsrail	0,5787546	102	Myanmar	0,4218931
29	İtalya	0,5770207	103	Brezilya	0,421414
30	Şili	0,5759106	104	Türkmenistan	0,4207387
31	Uruguay	0,5691318	105	Sri Lanka	0,4166153
32	Slovakya	0,5678518	106	Tanzanya	0,4153049
33	Kosta Rika	0,5646003	107	Uganda	0,4148799
34	Estonya	0,5639646	108	Cezayir	0,4145433
35	G. Kore	0,5631184	109	Tacikistan	0,4081942
36	Polonya	0,5514757	110	Ruanda	0,4080972
37	Litvanya	0,5505142	111	Bangladeş	0,4042384
38	Katar	0,5453131	112	Honduras	0,4027488

39	Butan	0,5402332	113	Ukrayna	0,4021618
40	Letonya	0,5401894	114	İran	0,4018482
41	Romanya	0,5364933	115	Hindistan	0,401704
42	Malezya	0,5325456	116	Güney Afrika	0,4012814
43	Endonezya	0,5299086	117	Haiti	0,3998411
44	Macaristan	0,5285241	118	Çin	0,3986501
45	Kuveyt	0,5266581	119	Gabon	0,398431
46	Hırvatistan	0,5165343	120	Etiyopya	0,3968385
47	Umman	0,5087424	121	Kamboçya	0,3934638
48	Moğolistan	0,5072853	122	Nijer	0,3923008
49	Panama	0,5059865	123	Gine	0,3906833
50	Yunanistan	0,4994921	124	Madagaskar	0,3901931
51	Gana	0,4972565	125	Azerbaycan	0,3875204
52	T.ve Tobago	0,4936492	126	Mali	0,3860708
53	Türkiye	0,4892877	127	Kamerun	0,3859261
54	Karadağ	0,4884954	128	Pakistan	0,3848177
55	Bahreyn	0,4866622	129	Lao PDR	0,3842494
56	Surinam	0,4855722	130	El Salvador	0,3813959
57	Sırbistan	0,4835891	131	Rusya	0,3802088
58	Arjantin	0,4829126	132	Mozambik	0,3734628
59	Gürcistan	0,4814184	133	Mısır	0,3716586
60	Peru	0,4809981	134	Moritanya	0,3677245
61	Arnavutluk	0,4806482	135	Angora	0,3643135
62	Guyana	0,4766557	136	Togo	0,3602085
63	S. Arabistan	0,4755202	137	Sudan	0,3542843
64	Dominik C.	0,4752686	138	Libya	0,3528022
65	Bulgaristan	0,4746098	139	Lesotho	0,3526516
66	Moldova	0,4729843	140	Zimbabve	0,3447358
67	Ürdün	0,4712819	141	Irak	0,3400292
68	K. Makedonya	0,4701134	142	Çad	0,3266852
69	Fas	0,4675893	143	Suriye	0,304438
70	Kırgızistan	0,4665493	144	Burundi	0,3018432
71	Gambiya	0,4635551	145	Afganistan	0,2818381
72	Tayland	0,4621648	146	Kongo, Dem. Cum.	0,2702257
73	Ekvador	0,4604029	147	Yemen	0,2670544
74	Paraguay	0,4603892	148	Venezuela, RB	0,2287392

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır